

ВИДАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. СВ. КЛИМЕНТА ПАПИ

EDITIONES
UNIVERSITATIS CATHOLICAE UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PPAE

*Праці Греко-Католицької Богословської Академії
Opera Greco-Catholicae Academiae Theologicae*

Том XXXV Vol.

Перші українські проповідники
і їх твори
De exordiis praedicationis Ucrainorum

Видання II Editio

Рим 1973 Romae

НАШІ ВИДАННЯ
NOSTRAE EDITIONES

1. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. I. Romae 1964, p. XXIV+350. Doll. 10.
2. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. II. Romae 1965, p. XX+360. Doll. 10.
3. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. III. Romae 1966, p. XVI+400. Doll. 10.
4. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. IV. Romae 1967, p. XIX+380. Doll. 10.
5. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. V. Romae 1968, p. XX+434. Doll. 10.
6. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. VI. Romae 1968, p. XVI+392. Doll. 10.
7. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. VII. Romae 1969, p. XVI+388. Doll. 10.
8. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. VIII. Romae 1970, p. XV+284. Doll. 10.
9. MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA, collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, vol. IX-X, Romae, 1971, p. XX+1000. Doll. 20
10. Wasył Lencyk, *The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I. Rome-New York 1965, p. XIII+148. Doll. 5*
11. О. д-р Ісидор Нагаєвський, *Історія Римських Вселенських Архирейів*, частина I. (*Historia Romanorum Catholicorum Pontificum, pars I*). Мюнхен 1964, стор. 363. Doll. 8.
12. Проф. Микола Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, том I. (*De historia christianitatis in antiqua Rus-Ucraina, vol. I*). Рим-Нью Йорк 1965, стор. XI+816. Doll. 15.
13. О. Михайло Кравчук, *Книга Псалмів. (Liber Psalmorum)*. Рим, 1966, стор. 240. Doll. 5
14. Проф. д-р Олекса Горбач, *Три Церковнослов'янські Літургічні рукописні Тексти Ватиканської Бібліотеки. (Tres Textus Liturgici Linguae Ecclesiasticae (Paleo) - Slavicae in Manuscriptis Vaticanis)*. Рим 1966, стор. 160. Doll. 5
15. О. д-р. Мирослав Марусин, *Чини Святительських Служб в Київському Евхологіїні з початку XVI ст. (Ordinum Pontificalium in Euchologio Kioviensi saec. XVI expositio)*. Рим 1966, стор. XVIII+210. Doll. 6.
16. *Український Католицький Університет ім. св. Климентія Папи і його правна основа. (De Universitate Catholica Ucrainorum a S. Clemente Papa eiusque fundamento iuridico)*. Рим 1967, стор. 32. Doll. 2.

ВИДАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. СВ. КЛИМЕНТА ПАПИ

EDITIONES
UNIVERSITATIS CATHOLICAE UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PPAE

Праці Греко-Католицької Богословської Академії
Opera Greco-Catholicae Academiae Theologicae

Том XXXV Vol.

Перші українські проповідники
і їх твори
De exordiis praedicationis Ucrainorum

Видання II Editio

diasporiana.org.ua

Рим 1973 ROMAЕ

ВСТУП

*Одною з найважливіших справ і проблем душпастирства, зокрема в нинішніх часах, є проповідництво. На це звернули були ми вже увагу в працях Львівської Богословської Академії, розпочинаючи видання наших проповідей на Україні, починаючи від найдавніших часів. Як перший том з цієї ділянки появився тоді «Перші українські проповідники і їх твори» у «Працях греко-катол. Богословської Академії» у Львові т. VII, 1930, які зібрав проф. Яр. Левицький, що, на жаль, пізніше, мабуть захитався у католицькій вірі. У дальшому пляні було видати пізніші класичні твори наших проповідників, однак війна перешикодила цьому. Тому тепер відновлюємо цей плян з тим, що відкладаємо на пізніше видання творів давніших найкращих проповідників, а перевидаємо, з поправками і доповненнями, як перший том, найстаріших проповідників, тому що нині він *inimicus temporis* вже запропащений, а за ним послідує видання проповідників пізніших та останніх часів.*

Нехай Святий Дух руководить цим ділом.

Дано в Зелені Свята 1972 р.

смирен. Кард. Йосиф
Верховний Архiepіскоп

ПЕРЕДМОВА

Історією української проповіді, як окремою віткою письменства, мало хто у нас спеціально займався. Про наших проповідників довідуємося звичайно з історичних праць, передусім з історії літератури. Та навіть найкращі і найповніші огляди проповідей істориків та істориків літератури не вдоволяють нас хоч би тому, що писали їх не гомілети, які неточно з'ясовують окремий характер церковної проповіді.

В російській літературі є кілька праць з історії проповіді і численні та цінні монографії. Вони важні для нас і цікаві, бо на їх зміст — мало що не до найновіших часів — складаються проповіді майже самих українських проповідників. Завдяки цим російським ученим видано друком всі наші найдавніші проповідничі твори.

Завдяки саме виданням цих творів і на основі вище згаданих праць складений і наш нарис історії української проповіді домонгольської доби.

Тому що видання творів наших найдавніших проповідників у нас майже недоступні, подаємо в додатку в оригіналі, наскільки видання цих текстів точні і правдиві, проповідничі твори Луки Жидяти, Іларіона, Теодосія Печерського, Кліма Смолятича, Кирила Турівського і, для прикладу, кілька поучень безіменних авторів.

I

ОСНОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДОМОНГОЛЬСЬКОЇ ПРОПОВІДІ

« Чорноморська » культура

Давня домонгольська українська культура розвивалася не тільки під грецько-візантійським впливом, хоч, очевидно, той вплив був найсильніший.

Згідно з дослідом істориків¹ відбувся протягом першого тисячоліття християнської доби сильний переселенський рух українців на чорноморське побережжя, на долішній Дунай і Дністер. Тут, у тих сторонах, наткнулися вони на грецько-римські колонії, поселялися по містах і приймали грецьку й римську культуру та звичаї. Крім того, запускалися наші предки (анти) в грабіжницьких цілях до Іллірії-Тракії, в землі від Йонійського моря до Царгороду, в Гелляду й Херсонес, де також поселялися та займали державні уряди. Ці українські колоністи не втрачали зв'язку із своїми північними земляками і передавали їм середземноморську культуру. Ціла та, як її називають історики, « чорноморсько-дунайська доба » тривала доволі довго — від IV до IX ст. — і відіграла дуже важну роль в суспільному і культурному розвитку українського народу.

Тут, на чорноморському побережжі, сходилися різні культури. Переважала, очевидно, геленістична й римська, але вона містила в собі багато елементів орієнтальних: єгипетських, сирійських, вавилонських, індійських, іранських (перських) і інших. Від слов'янських переселенців перейшло опісля в ту чорноморську культуру також дещо з елементів слов'янських.

Чорноморські провінції вважалися завжди в східньо-римській імпе-

¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, ст. 172 і д.; М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. I, ч. 1, ст. 45-65.

рії місцем заслання всяких небажаних елементів; з того приводу попадало сюди багато всяких еретиків, з якими Церква мусіла зводити завзяту боротьбу.

Крім названих вгорі елементів, мала чорноморська культура чимало також домішок жидівських. По чорноморських містах мешкало вже віддавна багато жидів. Мойсеєва віра поширювалася особливо між хозарами. Вищі хозарські верстви, з двором включно, стали жидівськими прозелітами. Таким чином вони мали зв'язки з іншими визначнішими жидівськими громадами, передусім в Іспанії та Африці.

Вкінці в другій половині VII ст. являється на чорноморському побережжі ще один культурний чинник, а це музулманство. Його впливи були тут сильні. Передусім частина болгар підпала під ті впливи.

Таким чином українські переселенці на чорноморському побережжі стрінулися з дуже складною і різномодною культурою. Тут відбувалося не тільки суперництво між численними народами, але й ішла також завзята боротьба між різними релігіями та їх сектами. Тут зокрема зводили християни бої із ересями, як з аріяństwом, несторіяństwом, маніхейством і балканським богумилством. По головніших містах християнство було сильніше, але на провінції переважало поганство.

Так запізналися наші предки з культурою західною і східною; звідси перейняли вони військову організацію, тут мали змогу пізнати різні релігії, а передусім християнство.

При кінці IX століття наступили на чорноморське побережжя печеніги (передше ще угри). Населення чорномор'я було приневолене уступати на північ і захід. Українські колоністи верталися також в сторони, звідки прийшли. Зі собою приносили вони в свою північну вітчизну надбаний культурний дорібок. Тим чином поширюється на північній Україні ще в більшій мірі, як досі, чорноморсько-дунайська культура. Розвиваються міста, кріпшає промисловий і торговельний рух, організуються міські громади, купецькі товариства й воєнно-торговельні підприємства.

На культурі цієї чорноморсько-дунайської доби розвинулася відтак культура київської доби (IX-XIV ст.). Чорноморські колоністи, як люди культурніші, після повороту в свою батьківщину, не могли не відгравати тут провідної ролі. А чорноморсько-дунайська культура, як уже сказано, була всестороння, широка і складна. Це відбилося і на українській культурі.

Треба при тому однак тямити, що та київська культура «не стала простим відблиском візантіїства, а зісталась дуже складною синтезою

різномірних течій, доволі самостійно перероблених і перетравлених українським життям».²

Не тільки чорноморським культурним впливом підпала українська суспільність київської доби, але теж впливові норманському, хоч уже в далеко меншій мірі. Від варяг перейняли українці передусім воєнний матеріал. Загалом однак варязький вплив не опанував українського життя. «Варязький елемент дуже багато зробив для будови київської держави — її сили поширення, підбою, панування, але держава стала київською, бо зачеркнені варязькими дружинниками рамці київського поширення були заповнені місцевим елементом, вихованим на чорноморським ферменті... Зв'язки із заходом зісталися в київських кругах широкі й сильні; спеціально династія і дружина їх цінила і пильнувала. Але в конкуренції вір і культур київські правлячі верстви віддали першенство не варязькій, а чорноморській — візантійській церкві й культурі».³

Так отже грецько-візантійський вплив був і в одній добі і в другій перемагаючий. Очевидно, в київській добі був він куди сильніший, бо ж український нарід приймає тоді офіційно християнську віру з Царгороду.

Християнство поширювалося на Україні вже давніше. Загально однак завів його щойно св. Володимир Великий (988). Тяжко собі уявити, щоб християнство стало відразу вірою цілого народу. Зразу поширювалось воно тільки по більших містах і в вищих колах суспільства. Народні маси перебували ще довго в поганстві; їх світогляд був ще далше той самий. Народні обряди, народня поезія не змінилися так скоро. Одна тільки героїчна творчість (епоси) — з огляду на їх авторів — підпала більше християнським впливам. І то, як бачимо, із «Слова о полку Ігореві», тільки частинно.

Цілковито під церковним впливом знайшлася одна писана, книжна творчість так, як це було тоді і в Візантії.

Візантійська культура

Прийняттям християнства з Царгороду припечатала Україна свою приналежність до візантійської культури. Чим було те візантійство? Під візантійством розуміємо церковно-державні особливості, що їх стрі-

² М. Грушевський, *Історія укр. літ.*, т. I, ч. I, ст. 65.

³ М. Грушевський, *цит. тв.*, ст. 68.

чаємо на території так зв. візантійської імперії. Ці особливості постали й розвинулися внаслідок змішання християнізованого східнього геленізму, християнізованого романізму і жидівської та перської культури, з домішкою елементів слов'янських і германських. Під діланням цих чинників розвинулися на сході свої питомі принципи життя з перевагою геленізму, які й витворили те, що в науці називаємо візантійством.⁴

Зміст візантійства дуже широкий. Першим його слідом є поширення грецької мови, замість давнішої латинської. Далше проявилось візантійство в уживанні монет нового типу з грецькими написами. Суттєвою прикметою візантійства була боротьба різних народностей (яких у візантійській імперії було дуже багато) за політичні впливи. Характеристичною прикметою візантійства був також брак закону про наслідство престолу. Наслідком цього положення імператорів було дуже невідрадне. Їх доля лежала в руках народу і війська. Двірські, нероз жорстокі революції, були тут частим явищем. Непевність престолу та безнастанні дворські інтриги спонукували імператорів забезпечувати себе абсолютною владою. Візантійський імператор був необмеженим володарем, був деспотом, в якого руках лежало життя і смерть підданих; він був автократичним суддею в людських і Божих ділах. Цей абсолютизм проявився також в якнайбільшій централізації держави. Основою візантійської державности була ідея авторитету. До дальших прикмет візантійства належать: особливі соціально-економічні порядки (селяни вільні, селяни арендатори, земельні власники або багаті, система «проній», то зн. наділювання імператорами державних і інших маєтків упривілейованим особам), особлива фінансово-податкова система, спеціальний військовий устрій (стратіоти — військовий стан, що користав з військових посілостей і виконував військову службу) і «дими» (міська «община», зорганізована в ремісничо-промисловій корпорації або цехи).

На церковно-релігійному полі характеризує візантійство тісна злука Церкви з державою, хоч юридично одна установа від другої незалежна. Часто говориться при цьому про цезаропалізм у Візантії, що значить — візантійський імператор був рівночасно і царем й головою Церкви. Але така думка не є зовсім вірна. Цезаропалізм не є основною чертою візантійства.⁵

Вкінці признакою візантійства є живе відношення суспільства до

⁴ В. Соколов, *Візантинізм*. Див. «Нива», р. 1905, ст. 578-582. А. Самовъ, «*Візантія*» в *Енциклоп. словарь*, т. VI, Спб., 1892, ст. 251-277.

⁵ В. Соколов, *цит. тв.* ст. 581.

релігії і до богословських наук. Візантійське суспільство визначається великою релігійністю. Релігія є основою не тільки приватного, але й громадського життя візантієця. Візантієць живо інтересувався богословською наукою. Він брав участь у всіх релігійних спорах, стаючи звичайно по стороні правовірності. Через те й ціла візантійська культура відзначається глибокою релігійністю. В такому ж релігійному напрямку впливало візантієцтво і на сусідні народи, що стояли в Царгородом в культурних взаєминах.

Фанатизм в питаннях віри й моральності, релігійний формалізм і надмірне прив'язання до обряду не є також основним елементом візантієцтва.⁶

Час візантієцтва тривав в цілості від IV до XII ст. Перша його доба починається 324 р., то є від Константина Великого, а кінчиться смертю Геракліона (640). Це час останніх воєн старинного римо-геленського духа зі середньовічним візантійським християнством, нового вишколення грецької мови і повного розцвіту візантієцтва. Грецьке життя б'є сильним живчиком, грецька література багатіє новим змістом і новими формами.

Від 650 р. наступає доба упадку візантійської культури. Лев Ізаврійський замикає академію в Царгороді. Виступає іконоборство, занепадає освіта. Ця доба упадку триває до 850 р.

З початком IX ст. будиться наново культурне життя. Відкривають університет. Між культурними робітниками появляються люди глибшої науки. Наступне століття — це доба енциклопедії. Тоді відживають класичні студії. В XII ст. приходить знову до розцвіту візантієцтва.

Не зважаючи на це недомагає тодішня візантійська культура тим, що в неї нема свіжости життя, природности. Вона подібна більше до законсервованої мумії, чим до живого організму.⁷ Тому що книжна література повернулася знову до класичної або геленістичної форми, загал перестав її розуміти. Між письменною і розговорною мовою приходить до повного розриву, хоч появляються письменники, що пишуть також живою мовою.

Ця висока візантійська культура мала рішальний вплив на цілий слов'янський світ. Вона лягла в основу передусім культури південних слов'ян, українців і росіян. Культурно вплив на ці народи мало християнство. З християнською наукою ішли з Візантії до слов'ян твори

⁶ Там же ст. 582.

⁷ KARL KRUMBACHER, *Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527 -1453)*. Zweite Auflage, München 1897, ст. 17.

грецької літератури й мистецтва, чи то безпосередньо, чи то, як переважно до нас, посередньо через болгар і сербів. Св. Кирило й Методій та їх учні переклали на слов'янську мову св. Письмо, твори св. Отців і літургійні книги. Навіть багато старогрецьких класичних творів появляється в слов'янському перекладі.⁸

Старохристиянська (патристична) грецька проповідь

Вже знаємо, що чорноморська й візантійська культура увійшли в основу старохристиянської (патристичної) проповіді, потім проповіді візантійської, а врешті й болгарської. А що ці проповіді — патристична, візантійська й болгарська, були зразками для нашої домонгольської проповіді, треба нам хоч коротко їм приглянутись.

Патристична проповідь походить переважно з IV століття. Характер приватного й суспільного життя грецько-римської імперії в тому столітті є ще у великій мірі античний,⁹ що в неодному суперечить з християнством. Християнська Церква була приневолена відлучувати своїх новонавернених вірних від давніших поганських звичок та звичаїв і спонукувати їх до життя із Христовими заповідями. Це робила вона, очевидно, проповіддю. Тодішня грецька суспільність цінила реторику. Майже всі грецькі славніші проповідники мали ораторський вишкіл. Тому не дивно, що старохристиянська проповідь відзначається гарною ораторською формою.

До проповідників IV ст. належать: Василій Великий, Єфрем Сирієць, Григорій Богослов, Астерій Амасійський, Іван Золотоустий, Амфілохій Іконійський, Єпіфаній Кипрський (або Саламінський), Флявіян Антіохійський, Теодор Мопсуестський, Нектарій Царгородський, Антіох єп. Птоломайський, Северіян єп. Гавальський і ін.

⁸ Візантійський вплив у мистецтві є і на заході. В Італії крім равенських церков носять на собі сліди візантійського стилю також деякі храми в Сицилії, собор св. Марка в Венеції, церкви на острові Торчельо й ін., а далі деякі храми в Німеччині, Франції і ін. Н. Никольський, *О следах мораво-чешского влияния на литературные памятниках домонгольской эпохи*. Вестник АН СССР, VIII-IX, 1933.

⁹ Див. «Представители практически-ораторского типа проповеди в IV в. в церкви Восточной» у «Вѣра и Разумъ», Харків, 1895, т. I, ст. 2. Автор вичисляє усіх візантійських проповідників IX-X століття і їхні твори.

Візантійська проповідь

Візантійська богословська література стоїть доволі високо. Вона значно перевищує тодішню богословську літературу на заході. На це зложилися різні причини, а передусім те, що візантійська богословська література базувалася на світлих грецьких патристичних творах. Зокрема процвітала в тому часі візантійська проповідь. Греки є вроджені бесідники. Під формальним оглядом залежить та проповідь, як візантійська риторика загалом, від старогрецької риторики. Цю залежність бачимо головню у проповідників IX ст. і часів Палеологів.¹⁰ Більшість візантійських духовних промовців намагається наслідувати славних проповідників IV і V ст., але до такої висоти, як вони, ні один з них не доходить.

Характеристичною рисою візантійської церковної проповіді є штучність. Ця штучність пробивається насамперед в незручнім уживанні текстів св. Письма. В клясичній грецькій проповіді тексти св. Письма становлять із проповіддю одну цілість; вони тісно зв'язані з її змістом. У проповідників візантійської доби тексти св. Письма пов'язані з цілістю неприродно, вони служать часто для поширення думки і нераз вони зовсім злишні. Штучність візантійських проповідей пробивається також і в їх стилі. Мова тут неприродна, бомбастична, переповнена цитатами з клясиків, з мітологічними образами, панегіриками, з надміром риторичних фігур, тропів і антитез, із зайвими діялогами, предовгими скучними періодами; нема в ній розуміння історичного змісту. Гра слів, гарні вислови, часто неприродний патос — це те, у чому любуються візантійські проповідники.

Правда, того всього вживали й клясичні проповідники, св. Отці, тими всіми середниками послуговувалися й послуговуються всі проповідники. Тільки проповідники візантійської доби вживають за часто ці тропи без потреби; ці тропи не впливають сутньо в думки й почування проповідника; у них ці тропи це тільки штучна декорація проповіді.

У візантійській добі плекали виправді теорію проповіді, але до нових метод не дійшли. Гарно побудована система старої риторики впала від Гермогена й Афтоніса до рівня зовнішнього й механічного поучення. Їх приписи опанували школу і вдержалися протягом цілих середніх

¹⁰ К. KRUMBACHER, *о.с.* ст. 161; Hans-Georg Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, ст. 542-557; Автор вичисляє усіх візантійських проповідників IX-X століття і їхні твори.

віків. Як у цілій візантійській літературі, так і в проповіді заволодів зовсім формалізм.¹¹

Щодо змісту, то ця проповідь відзеркалює питоменності грецької Церкви, її замилювання до догматичних міркувань, її погідне зглиблювання таїнства Христа, її надмірний консерватизм і недостача розуміння потреб народніх мас.

Трулянський собор (692) наказує виголошувати радше проповіді св. Отців, як проповіді свого власного пера. І справді, появляються тепер щораз частіше гомілії св. Отців у перерібці, стосованій до сучасного смаку. Рівночасно виходить багато оригінальних гомілій, підписаних іменами Отців (мабуть тому, щоб надати їм більшої поваги).

Візантійська проповідь то головню: празничні проповіді, похвальні проповіді (панегірики) в честь мучеників і святих, надгробні проповіді (епітафії) і гомілії в тіснішому змислі, себто пояснення евангельських недільних перікоп. Найчастіше появляється празнична й похвальна проповідь. Проповіді в честь Ісуса Христа і Матері Божої є з правила догматичного змісту. Панегірики в честь мучеників і святих основуються переважно на пам'ятках гагіографії. Найпізніше виступає властива гомілія.

До найвизначніших візантійських проповідників належать: Григорій, патріярх антіохійський (VI ст.), Модест, патріярх ерусалимський (VII ст.), Андрій (VII ст.), Георгій, митрополит Нікомедії (IX ст.), Никита Давид, єпископ з Дадибри в Пафлягонії (IX ст.), Лев Мудрий, цісар (X-XI ст.), Теодор Дафнопагес (X ст.), Іван Ксіфілінос (XI ст.) і Теофан Керамеус Герман, патріярх Царгороду (XIII ст.).

Болгарська проповідь

Завдяки ревній праці учнів св. Методія наступила в Болгарії з царя Симеона (893-927) золота доба болгарської літератури. За панування цього царя зайнялися болгарські письменники передусім перекладами творів візантійської літератури. Між іншим перекладено також церковні проповіді й поучення, а зокрема оригінальні, перероблені й наслідувані слова Івана Золотоустого, Григорія Богослова, Василя Великого, Івана Дамаскина, Єпіфанія Кипрського, Кирила Єрусалимського, Єфрема Сирійця, Антіоха і ін.¹² З оригінальних болгарських проповідни-

¹¹ К. КРУМВАСЧЕР, *о.с.* ст. 450.

¹² М. Возняк, *Історія української літератури*, том I, ст. 47.

ків відзначаються Іван Екзарх Болгарський і Климент. Від Івана Екзарха дійшло до нас шість «Слів», призначених для просвічених людей. Його проповіді тішилися великою популярністю на цілому Сході. Климент з Охриди писав проповіді для простого народу. З часів упадку болгарської літератури треба згадати ще про двох проповідників, а саме про Петра Чорноризця і Козму Пресвитера. Петро Чорноризець залишив по собі кілька популярних також на Україні проповідей, як про піст і молитву, про спасення душ та про дочасне життя. Козма Пресвітер написав: « Слово на еретиковъ и поученіе отъ божественныхъ книгъ », звернене проти еретиків богумилів і проти сумних явищ церковного життя тодішньої Болгарії.¹³

Вже за царя Петра, Симеонового наслідника, підпадає Болгарія цілковито під візантійський вплив, не тільки культурний, але й політичний.

Культурний рівень на Україні

Питання про те, чи письменство на Україні починається щойно від часів загального прийняття християнства, чи воно з'явилося вже давніше,¹⁴ чи датою народження української проповіді будемо вважати XI, чи може навіть IX століття, не має для нас ніякого практичного значення. Треба числитися з фактом, що найстарша українська проповідь дійшла до нас з XI століття. Це був час розмірно високого стану української християнської культури. Помилково було б думати, що християнська культура в Україні являється щойно після хрещення Володимира Великого. Українці були в місійних взаєминах з християнською Візантією вже від давна, а саме в часі так зв. чорноморсько-дунайської доби, і даліше в IX ст. українські колоністи на узбережжі Чорного моря і Дунаю та українські купці, що торгували з Царгородом, не могли не мати визначного впливу на загал своєї суспільности. Грецькі носії культури, грецькі місіонарі, вчителі, монахи, мусіли бути частими гістьми між нашими предками.

З загальним прийняттям християнства українська християнська культура, очевидно, значно оживилася й піднеслася. До того часу жила вона, так би мовити, приватними засобами; тепер перейшла на « удер-

¹³ М. Возняк, *цит. тв.* ст. 49.

¹⁴ М. Грушевський, *Історія укр. літератури*, II, ст. 10-15.

жання» держави. Нею піклуються не тільки спрваджені в більшому числі грецькі чи болгарські єпископи та священники, але й охрещені князі, багатші люди, основувані монастирі й школи.

”За часів Ярослава й Іларіона — пише М. Грушевський¹⁵ — коли зломлена була печенізька сила а українська людність на чорноморським побережжі не була ще розпорошена так немилосердно, як потім, мусіли бути великі українські колонії й по грецьких містах Криму й Малої Азії і навпаки — грецькі колонії по більших містах України. Вони мусіли утримувати живі і постійні взаємини з візантійськими й південно-слов’янськими краями і всі українські «спудеї» і всі «жаждущі учення» без труду знаходили собі учителів на місцях, або мандрували по тих грецьких культурних вогнищах, де могли досягнути освіти і засобів для довершення своєї освіти, книжних запасів для «почитання», «списання» і перекладу”.

Не треба також забувати, що майже рівночасно з взаєминами із Візантією починаються взаємини України з Заходом. Около 960 р. звертається Ольга до цесаря Оттона з просьбою прислати їй єпископа. Оттон іде на зустріч цій просьбі і висилає на Україну єпископа Адальберта. Далше стрічаємо українських послів на кведлінбурзькому соймі 973 р. Посли з Риму відвідують Володимира Великого кілька разів. Той сам Володимир держить зв’язки також із чехами, поляками й уграми. Князь Із’яслав посилає свого сина до папи Григорія VII з жалобою на Болеслава.¹⁶

Загалом домонгольська Україна не відгороджувалася китайським муром від Заходу. В творах, що прийшли до нас із того часу, не видно ніякої ворожнечі до західнього католицького світу. Коли ж була яка ворожнеча, то її ширили не місцеві люди, а заходжі греки, вища духовна грецька єрархія і грецькі полемісти. Навпаки ці ж грецькі «пришелці» докоряють у своїх письмах нашим українцям, що вони не відрізняють надто одної віри від другої, вважаючи обидві добрими, бо обидві вони походять від Бога. Про прихильне відношення до західнього католициста

¹⁵ *Цит. тв. ст. 25.*

¹⁶ Про відношення України до римської Церкви й Заходу в часах Володимира В. див. праці І.І. Малишевського в «Тр. Київ. дух. ак.» 1863, I, ст. 126-141, працю Dr. Bernard Leiv, *Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle*, Paris 1924 (зреферовану В. Заїкіним в «Богословії», т. III, к. 4, 1925, ст. 327-333) і розвідку В. Заїкіна: Микола Коробка та його розвідка про джерело руського християнства («Богословія», т. IV, к. 4, 1926); про латинських проповідників на Україні див. працю А.Д. Воронова в «Чтен. въ Общ. Нестора лѣтъ.», I, ст. 1-21.

свідчить твір Данила паломника, легенда про третій хрестоносний похід, легенда про св. Вацлава, про св. Кінгу, переклад проповідей папи Григорія Великого. Никодимове євангеліє, деякі житія, уривки перекладу латинського службника і т.д.¹⁷

Зовсім природно, що прийняття християнства з Візантії поглибило й поширило зв'язки з грецькою культурою. Враз із грецькою церковною єрархією приходять на Україну чимало грецьких священників і монахів. Церковні діла домагалися нерозривної поїздки київських митрополитів у Царгород. Появляються нерідко на українських землях грецькі святині. Прибувають, крім згадуваних уже купців, грецькі будівничі й мистці. З Візантії спроваджують ікони й книги. І навпаки. Вже в XI ст. стрічаємо часто українських паломників, головню монахів, у Царгороді, на Атоні, в Єрусалимі.

Так отже ані Іларіона, ані Смолятича, ані інших невідомих нам ближче авторів тієї доби, годі вважати винятками; навпаки, супроти сказаного вище, це типові представники тодішньої культури. Певне, що ця українська культура була, як і в цілому тодішньому світі, не така широка, загальна, як сьогодні, що вона обмежувалась тільки до вибраних кіл суспільства. Але знова ці вибрані кола не були такі нечисельні. « Ми пишемо — каже Іларіон — не для неосвічених, а для тих, що наситилися понад міру книжною солодкістю ». Виходить з цього, що в Києві було вже доволі вчених людей, до яких можна було так звернутися.

Письменних людей потребувала не тільки Церква, але й громадянське життя. Кожний княжий і боярський двір, кожний більший купець потребував писарів і діловодів. Та найбільше письменних людей потребувала таки Церква. Після прийняття християнства множилися на Україні численні церкви й монастирі. Вони потребували багато богослужебних книг, які, очевидно, переписувано. Таке переписування вимагало чимало рук освічених людей. Сама тільки збережена досі перекладна література свідчить про величезну культурну працю доби Володимира та Ярослава.

Про Володимира оповідає літописець, що він дбав про культурне виховання дітей вищих верств української суспільности, щоб мати з них освічених урядовців, політичних діячів та церковних єрархів. Подібну звістку маємо і про Ярослава, про Святослава, Мономаха, Святошу-Миколу та пізніше про Володимира Васильковича. Літопис згадує про

¹⁷ М. Грушевський, *Ист. укр. літ.*, II, ст. 46-48.

них, як про книголюбів та основників бібліотек (Ярослав, напр. оснував бібліотеку при церкві св. Софії у Києві). Отже вже тоді було збірне навчання. Попри таке збірне навчання мусіло бути, розуміється, й навчання індивідуальне, як основа першого. « Без сумніву — читаємо в М. Грушевського — майже кожний більш письменний, проворний двірський священник чи інший грамотій, учив дітей свого пана й охочих хлопців з сусідства і це було одним із найбільш розповсюджених джерел, де діставали перші початки свого княжого знання молодики. Але в більших культурних центрах, на княжих дворах, при єпископських катедрах і більших « соборних » церквах, також при монастирях, існувало колективне навчання, шкільне того роду, як описана Анною наука в Комненовій захоронці, або навіть ще вищого, якому зразком служила царгородська державна академія — колегія, зложена з кількох професорів, під управою свого ректора ».¹⁸

Певне, що рівень тодішнього загального навчання не був, у порівнянні з нинішнім, надто високий, як зрештою всюди, зокрема в Візантії. Для загалу учнів тодішніх шкіл доволі було навчитися читати. Хто хотів стати священником, доповняв свою освіту при церкві. Кандидати на писарів і діловодів чи книжних списувачів училися ще писання і рахування. Дальшим ступенем навчання була наука чужих мов, передусім мови грецької, варязької (шведської) і латинської та ін. Найбільшу увагу клали на мову грецьку. Вона була дуже потрібна для політичних і церковних взаємин, для перекладу грецьких творів, як загалом для поширення своєї освіти. Що тодішні освічені українці мали справді основне знання грецької мови, доказом того були гарні їхні переклади грецьких творів.

Найвищим ступенем освіти й формування було присвоєння й опанування правил реторичного, поетичного стилю і віршування.¹⁹ Під цим оглядом ішли, очевидно, за зразками грецькими.²⁰

Про приблизне бодай число шкіл на тодішній Україні не маємо ніякої вістки. Та мусіло бути їх більше. Із слів Нестора можна заключати, що наказ Володимира Великого щодо освіти дітей відносився загалом до всіх тих місцевин, де відбувалося збірне хрещення. Отже бажанням великого князя було, щоб при кожній приходській церкві була й школа, в якій вчило б місцеве духовенство. Від того ж Нестора довідуємося,

¹⁸ *Цит. тв.*, II, ст. 27.

¹⁹ *Цит. тв.*, II, ст. 30.

²⁰ Н. Гузій, *История древнерусской литературы*, Москва 1938, ст. 24.

що напр. в Курську було навіть більше учителів. Коли в такому Курську були школи, то мусіли вони бути і в більших містах, головню таких, де були єпископи, або де мешкали удільні князі.²¹ Ще мусіло бути більше шкіл за Ярослава Мудрого, що дуже ревно дбав про освіту (оснував бібліотеку, школу в Новгороді). Пізніші літописи згадують про велике число научних заведень. В деяких школах, передусім вищих, мусіли навчати також і грецької мови, так потрібної тоді нашому духовенству.²²

Культурним осередком цілої України був Київ, столиця української держави, головний торговельний вузол між Сходом і Заходом. У Києві жило немало купців чужої народности. Наслідком широкої торгівлі громадилися в Києві великі багатства; рівночасно причинялася також торгівля до сильного розвитку української культури. Київ був в X-XII століттях найславнішим містом у всій східній Європі.²³

Зокрема осередком релігійно-церковного життя на Україні став киево-печерський монастир. Звідси вийшов Іларіон, Теодосій, Нестор і ін. Тут перекладали грецькі твори, переписували церковні книги, писали перші літописи. Монахами цього монастиря обсаджували єпископські катедри й ігуменати. Крім Києва осередками культури були ще: Турів, Чернігів, Переяслав, Галич, Володимир Волинський та Холм.

Огляд українського перекладного письменства

Відповідно до рівня української культури домонгольської доби і тодішня українська література стояла розмірно високо. В цьому переконують нас твори Іларіона, Кирила Турівського, Слово про похід Ігоря і ін. На жаль вся ця література через татарські наїзди дійшла до нас тільки в дуже скупих фрагментах. Погинули безповоротно не тільки рукописи, а й цілі бібліотеки.

Українська література домонгольської доби була в першій мірі духовного змісту, хоч побіч неї розвивалася також гарно й світська література, чого доказом є згадане вже Слово про похід Ігоря і Галицько-волинський літопис.

Як усюди, так і на Україні, переважала в початках перекладна література. До перекладів чужих творів, очевидно крім богослужебних книг, яких переклад мусів бути дослівний, ставилися в давнину не так,

²¹ Макарій, *Історія русск. Церкви*, I, Спб., 1889, ст. 108-109.

²² *Цит. тв.*, ст. 111.

²³ М. Возняк, *Історія укр. літератури*, I, ст. 70-71.

як сьогодні. Між перекладом і перерібною майже не знали різниці. Перекладач старався головню про те, щоб віддати основну думку твору, що його перекладав, а поза тим приміював його зовсім до вимог і смаку своїх читачів. Таким чином виходили у нас усякі переклади сильно зукраїнічені. До того ще змінювали часто перекладений твір переписувачі. Завдяки цим останнім і готові вже переклади грецьких творів, виготовлені полудневими слов'янами і занесені в Україну, різнилися значно від оригіналів.

Переклади візантійських літературних творів виготовляли у нас зараз після прийняття християнства. Вже Ярослав Мудрий збирав писарів і казав їм перекладати грецькі книги на церковно-слов'янську мову.²⁴

Потреба домагалася передусім перекладів богослужебних книг, як євангельських текстів на неділі й свята, а згодом повного Євангелія, Апостола, Псалтирі, вибраних текстів із Старого Завіту, а опісля й цілого св. Письма Старого Завіту, мінеї, Четії-мінеї, церковних пісень (Романа, Андрія Критського, Івана Дамаскіна) і т.п. Далше перекладано твори релігійного й морально-повчального змісту більше для приватного вжитку, як життя святих, історії свят та різні моральні поучення. Останню літературу знаходимо в так зв. Четії-мінеях, в Прологах і в Патериках.

З Отців Церкви найбільш перекладали у нас св. Івана Золотоустого. В домонгольській добі було звісних щонайменше двісті «Слів» цього святого. Їх знаходимо або в окремих збірниках, посвячених «Словам» Івана Золотоустого (Златоуструях, Златоустих, Маргаритах), або в вони розсіяні по різних інших мішаних збірниках (Ізмарагдах, Златих цепах і ін.). Найпопулярнішим збірником був Златоустий, який містив слова Івана Золотоустого, що підпали у нас найбільшим змінам. На другому місці, вже з менш зміненими словами, стояв Златоуст (постний і квітний).

Великою популярністю тішилися у нас слова св. Василя Великого. Передусім поширені були його поучення про піст, про монаше життя та бесіди на Шестоднев. Ще більш поширені були слова св. Єфрема Сирійця (передусім дві його проповіді про страшний суд і прихід антихриста та про злих жінок).

З інших Отців Церкви, зглядно церковних письменників, були на Україні відомі передусім: св. Григорій Богослов (вставки до його творів

²⁴ Іван Власовський, *Нарис історії української православної церкви*, Нью Йорк, 1955, т. I, ст. 69-73.

представляють нам тодішні обичаї й забобони на Україні), св. Кирило Єрусалимський, св. Атанасій, св. Іван Дамаскин, св. Григорій Великий (Двоєслов), св. Теодор Студит, св. Іван Ліствичник («Ліствиця»), Антіох (Пандекти), Теодор Кипрський, Іполит Римський, Геннадій, Никон Чорногорець і ін.

У зв'язку з перекладами творів згаданих Отців Церкви, згідно церковних письменників, стоять *збірники*. Є це рід енциклопедій різнородного змісту. Тут знаходимо всякі богословські статті, статті природничі, гігієнічно-магічні, хронологічні і ін., статті частинно оригінальні, частинно перекладені, переважно анонімні, або надписані довільно іменами св. Отців. Не рідко знаходимо в цих збірниках цитати з писань старинних письменників (Гомера, Аристотеля, Платона). Нам звісні три такі збірники: Збірник Святослава з 1073 р., Збірник Святослава з 1076 р. і Пчела. Культурне й літературне значення таких збірників лежало в тому, що вони поширювали світогляд наших предків і надавали їм нові думки й форми.

Окрема згадка належиться т.зв. *Прологам* (менологіям або сінаксамам), що мали великий вплив на розвиток староукраїнської оригінальної літератури. Були це збірники коротких оповідань про життя святих на кожний день місяця. Українські перекладачі переробляли й доповнювали ці збірники життями українських святих. Подібні до Прологів є згадані вже нами Четії-минеї, де містяться вже довші життєписи святих з описом їх чудес, з молитвами і службами в їх честь. З Четії-минеями в'яжуться вкінці так зв. Патерики, то зн. більш уже систематичні збірки житій пустельників (Патерики скитські, яких взором був Лявсаїк, збірник житій єгипетських пустельників і Патерик синайський, збірник житій пустельників палестинських, сирійських і ін., та Патерик Єрусалимський і Римський).

З історично-культурного боку важні є далі збірники церковних канонів і світських законів. Сюди належить передусім Номоканон, перенесений до нас із Болгарії.

Побіч згаданих уже, улюбленою у нас лектурою були також історичні твори. Вони з'явилися перекладом вневдовзі після введення християнства. До таких творів належать головню *хроніки*, в яких на основі Біблії й давньої грецької історії та грецької й римської мітології оповідається про історію людства (хроніка Івана Малали Антіохійського, хроніка Юрія Грїшника, хроніка Юрія Сінкела, коротка хронографія Никифора, хроніка Константина Манасії). Ці хроніки були на Україні до XIV ст. майже єдиним джерелом історичних відомостей. Окреме місце займає тут Палея, т.зн. книга, що доволі свобідно і з різними додатками

та змінами передає старозавітню історію. На взір візантійської Палей постала у нас Палея Толкова (полемічний твір проти юдаїзму) і Хронограф (всесвітня історія wraz з історією України).

Природописні й географічні відомості черпали наші предки домонгольської доби з перекладів згаданого вже Шестоднева (авторства св. Василія Великого, Івана екзарха болгарського та ін.), Християнської Топографії Козми Індікоплевста і Фізіолога. Ці книги, а передусім Фізіолог, були перешовнені різними фантастичними й чудесними оповіданнями.

З повістєвої візантійської літератури найбільше поширені були на Україні переклади цих творів: Александрія (про Олександра Великого), Троянська історія, Стефаніт і Іхнілат (візантійська перерібка індійських байок про тварин), Індійське царство (повість про царство пресвитера Івана), Девгенієво діяніє (візантійський героїчний епос), Премудрий Акир (арабська казка про царя Сенхаріба), Варлаам і Йоасаф (духовний роман про Варлаама й Йоасафа; це перерібка життєпису Будди) і Дванадцять слів царя Шахаші (мабуть перського походження).

Вкінці треба ще згадати про *апокрифи*. Були це твори, яких автори вільно опрацьовували різні біблійні теми. В домонгольській добі були відомі оці апокрифічні оповідання: оповідання про Адама, книга Еноха, Завіти дванадцяти патріархів, Сини Якова, Завіт і вихід Мойсея на небо, Об'явлення Варуха, Об'явлення Ісаї, Об'явлення Павла, Первоєвангеліє Якова, Євангеліє Никодима, легенди про Христа, Ходження Богородиці по муках і ін. Сліди апокрифів знаходимо в творах майже всіх наших давніх письменників.²⁵

Не можна також поминути тут мовчанкою факту, що й західня католицька література не була в нас зовсім чужою в домонгольській добі.²⁶

²⁵ Іван Франко, *Апокрифи і легенди з укр. рукописів, Пам'ятки укр. мови і літератури*, Львів 1896, Вступ.

²⁶ Про відношення тодішньої України до західньої католицької Церкви пише М. Грушевський (цит. тв. II, к. 2, ст. 46-47): «Що приходило із заходу дорогою писаної традиції, на це мало зважалося досі. Підчеркувалося релігійне відчуження від католицького світа, диктоване Церквою, і приймалося за факт, що таке відчуження було. При тім одначе не досить зважалося, по перше — що ця ідея виключности і негативного відношення до західнього, католицького світу проповідувалося головно зайдами-греками, вищою єрархією і грецькими полемістами (ні одного полемічного противкатолицького твору в цій добі властиво не можна з певністю признати твором тубильця, русина). По друге — що в самих цих полемічних творах можна знайти недвозначні вказівки на те, що громадянство не приймало цієї релігійної виключности, зістаючи при тім погляді, що «сію в'єру и ону Богъ далъ» — як йому дорікає в своїй

Знаходимо напр. переклади служби св. Вацлавові, життя Вацлава й Людмили, мучення св. Вита, молитви з іменами католицьких святих і ін.

На таких основах розвинулася наша давня оригінальна літературна творчість домонгольської доби. На таких основах зродилась і розвинулась також давня українська проповідь.

науці Теодосій (правдоподібно не Теодосій Печерський, а Теодосій Грек). І в цілیم ряді пам'яток, дійсно, документується таке трактування західного католицизму, як *християнства* передусім: в Хождені Данила, в легенді про третій хрестоносний похід, що читається в Київській літописі, в легенді про св. Кінгу, в Галицькій літописі і т.д. Відчуження прийшло значно пізніше, як наслідок довговікової боротьби Західної України на життя і смерть з польським католицьким натиском. В цій же, староруській добі, стоїть питання не про відчуження, а про круг стичностей і можливостей запозичення ».

II

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ ПРОПОВІДНИКИ

Загальний погляд на українську проповідь домонгольської доби

Із скупого проповідничого матеріялу домонгольської доби, який зберігся до наших часів, чи радше, який досі віднайдено, годі виробити собі зовсім ясний образ стану первісної української проповіді. На всякий випадок, оцінюючи з рівня тодішньої культури (як це бачили ми вище) і з такого клясичного твору, яким є Слово Іларіона, а далі з «Слів» Климента Смолятича й Кирила Турівського, а із світської літератури хоч би із Слова про похід Ігоря, треба припускати, що в часах Володимира, Ярослава і їх наслідників, українська проповідь переживала добу свого розцвіту.

Проповіді домонгольської доби можна поділити на три групи: до першої належать слова призначені для освічених кіл, отже слова мистецькі, або правдиві проповіді; до другої й третьої групи треба зачислити звичайні, невибагливі поучення для простого народу і поучення для монахів. До проповідників першої групи належить в першій мірі митрополит Іларіон, а далі Климентій Смолятич і Кирило Турівський; до другої й третьої групи — інші проповідники, а саме Лука Жидята, Теодосій Печерський і автори безіменних проповідей.

Перші українські проповідники, як і ціла українська література й культура, стояли, як уже сказано вище, під сильним візантійським впливом. Візантійська проповідь пережила вже була тоді свою золоту добу, добу великих Отців Церкви, св. Івана Золотоустого, св. Василія Великого й ін. Від VIII ст. починається її упадок. Візантійські проповідники дбають головню про зверхню форму проповіді, про її реторичний стиль. Тодішні грецькі проповіді це радше гарні за всякими правилами реторики уложені мистецькі бесіди, чим церковні проповіді. На щастя не всі українські проповідники пішли сліпо за грецькими тогочасними учителями. Більшість їх придержувалася далі св. Отців, брала їх проповіді за зразок для своїх, а від сучасних грецьких проповідників пози-

чала хіба тільки зверхню форму, не вважаючи її однак суттю проповіді. Через те українська проповідь тільки користала. Представником цієї злуки візантійського клясицизму з формалізмом (коли так вільно нам назвати добу упадку візантійської проповіді), є Іларіон. Та не бракувало у нас і таких проповідників, що трохи наслідували візантійський формалізм. Їх представником є Кирило Турівський.

Загалом старі українські проповідники, виключаючи хіба одного Іларіона, не відзначаються надмірною оригінальністю, ані щодо змісту, ані щодо форми. Вони рідко коли відступають від тем, порушуваних їх грецькими вчителями. Вони не знають, здається, навіть інших гріхів своїх вірних у моральних поученнях, як тільки такі, про які згадують грецькі проповідники. Через те проповіді чи поучення наших мистців церковного слова виходять переважно сухі, нецікаві для вуха українського слухача чи читача, наче чужі. Натяків про живу дійсність, про сучасний побут, про українське тодішнє життя дуже в них небагато.

Навіть боротьба з так зв. двовір'ям, себто з поганськими поглядами, не все велася своїми оригінальними засобами, а також головню при допомозі візантійської зброї, взятої від перших Отців східньої Церкви. Те саме можна сказати про боротьбу з жидівством. Правда, нам сьогодні дуже трудно доказати вичерпно правду такого твердження. До цього треба перестудіювати цілу велику й тяжко доступну візантійську літературу, щонайменше проповідничу. Та все ж таки таке твердження не є зовсім безосновне. В візантійській літературі знаходимо часто проповіді чи поучення проти поганства й проти жидівства. Це одне. А друге: в цілій нашій старій, а навіть пізнішій ближчій нам проповіді помічасмо тенденцію не додавати нічого нового до слів авторитетних проповідників, якими були передусім св. Отці.

Цій мабуть причині треба б приписати недостачу в тодішніх наших проповідях живішого соціального зміслу, на що так обурюється М. Грушевський.¹ Піддержка Церкви для князів, загалом залежність Церкви від княжого двору й уряду,² голошення церковними проповідниками пасивної покори й резигнації, а не боротьби із світовою кривдою за кращу долю на землі³ — це передусім завдячує наша Церква й наша проповідь своїм тодішнім візантійським зразкам. Не часто учень перевищує учителя. Не треба забувати при тому, що наші предки щойно прийняли

¹ М. Грушевський, *Іст. укр. літ.*, II, ст. 17 і далше.

² *Цит. тв.* ст. 17.

³ *Цит. тв.* ст. 21.

християнство, що нова християнська культура щойно народжувалася, що єрархи були переважно чужої нам народности, що Церква стояла у нас первісно виключно на князях і вельможах, а вкінці вимагати від наших проповідників XI-XIII ст. нинішнього соціологічного образування й вишколу — трохи засміло. Тому не можна брати так дуже за зле нашим домонгольським проповідникам, що вони під суспільним оглядом не дописують, а властиво не зовсім вдоволяють наші нинішні вимоги.

Тут місце ще на одну заввагу. Всі наші домонгольські проповідники відзначаються великою релігійною толерантністю. Крім гострих слів Кирила Турівського на адресу Арія в «Слові на Собор св. Отців» не знаходимо більше ні в одного проповідника гострого слова про іновірця. Проповідники порушують самі основні релігійні питання, з'ясовують своїм слухачам саму суттєву християнську правду. Зокрема нема в них ні сліду якоїсь ворожнечі до західньої Церкви. Щодо Луки Жидяти, Іларіона й Теодосія Печерського то це ще зовсім зрозуміло. Вони жили в самих початках церковного роздору, який на Україні міг не мати тоді навіть зрозуміння. Що іншого однак Клим Смолятич і Кирило Турівський, які жили й писали значно пізніше від перших. Але й їх відношення до західньої Церкви не було вороже.

Іларіон, вчислюючи в «Слові» різні країни, що хвалять своїх апостолів, ставить на першому місці «римську страну»; Смолятич між святими (в першому «Слові») вчислює папів; Турівський (в IX «Слові») згадує з пошаною на першому місці папу Сильвестра.

Що більше, догматичні погляди проповідників (не забуваючи, що це були XI-XIII століття!), нічим не суперечать поглядам католицької Церкви. Так напр. Іларіон говорить про народження Сина Божого: «...воплотився від Діви чистої, безмужної, безскверної, увійшов, як сам знав, тіло прийняв, вийшов, як увійшов...»; або: «...(Ісус Христос) як чоловік утробу матірню знівечив,⁴ як Бог вийшов, дівництва не ушкодивши»; або вкінці безіменний автор поучення на Предпразденство Різдва Христового каже: «...Син Божий... від Отця без матері перше рождество маючи, а вдруге задля нас без отця з Матері воплотився...».

⁴ В значенні: після народження Ісуса Христа утроба Його Матері не мала в собі більше іншого плоду.

ЛУКА ЖИДЯТА

Лука Жидята або Жирята жив у першій половині XI століття. В 1034 або 1036 р. став Новгородським єпископом. Помер 1059 р.

Новгородський літопис так про нього пише: « В лѣто 6538 (= 1030) преставился архієпископъ Акимъ Новгородскій и бяше ученикъ его Єфремъ, иже ны учаше. В лѣто 6544 (= 1036) Мьстыславъ изиде на ловы, разболѣся и умре... по семь же перея власть его всю Ярославъ и бысть самовластець Русьтѣй земли. Иде Ярославъ Новугороду и посади сына своего Володимера Новѣгородѣ, епископа постави Жидяту... и людямъ написа грамоту, рекъ: по сей грамотѣ дадите дань. В лѣто 6563 (= 1055) клевета бысть на архієпископа Луку отъ своего холопа Дудики и изиде изъ Новагорода и иде къ Києву и осуди и митрополитъ Ефремъ и пребысть тамо три лѣта. В лѣто 6566 (= 1058) архієпископъ Лука пріа столъ свой въ Новѣгородѣ и свою власть; Дудици же холопу оскоминъ бѣша, урѣзаша ему носа и руцѣ отѣкоша и сбѣже въ Нѣмци. В лѣто 6567 (= 1059) октовріа въ 15 день, преставился епископъ новгородскій Лука, ѣдучи изъ Києва на Копысѣ и положенъ бысть въ Великомъ Новѣгородѣ за святою Софією и бысть во епископїи 23 лѣта ».⁵

Лука Жидята походив отже з Новгороду.⁶ Учився мабуть в школі Йоахима Корсунянина. Мусів визначатися немалими способностями, коли ним заопікувався сам князь Ярослав. Завдяки йому й іменовано Луку новгородським архієпископом, хоч сильнішим від нього кандидатом був учитель в єпископській школі і також колишній учень Йоахима — Єфрем. Та Ярославові не був на руку грек Єфрем і єпископом став Лука. Це було між 1034 і 1036 р. Враз із князем Володимиром Ярославичем збудував у Новгороді (1045-1052) величавий храм св. Софії. Дехто приписує Луці переклад св. Письма з грецької мови.⁷

⁵ Новгород. III. лѣт., Пол. Собр. Лѣт., III. Спб. 1841, ст. 212.

⁶ Новгородське, ба навіть українське походження Луки заперечував проф. Малишевський (« Труды Киев. Ак. », 1878, III, стаття: Евреи въ южной Руси и Киевѣ »). Він ідентифікував слово « жидята » зі словом « жидок ». Та Малишевський не має рації, як це доказав Соловєв (« Ист. Росс. », 3, 92). І.Е. Євсєєв (Євсѣєв) доказав (див. « Поученіє Луки Жидяты, Архієпископа Новгородскаго » в « Памятникахъ древне русс. церков. учит. литературы », В. I, ст. 18-19, що Жидята або Жирята це те саме, що Георгій, Юрій. Новгородське Гюрги, Гюрди, Гюрята перейшло потім на Жидята або Жирята.

⁷ Макарій, митр., « Христ. Чтеніє », 1850, ч. I., 107; Добромысловъ, « Странникъ », 1865, ч. 11,50; Евгений, митр., « Словарь о писат. дух. чина », II, 10; Еминъ, « Росс. Ист. », I, 387.

Пригода зі слугою Дудиком достаточо не прояснена. Незвісно, що власне закинув Дудик Луці. Досить, що митрополит Єфрем, мабуть той самий, що був разом з Лукою кандидатом на новгородський єпископський престіл, засудив Луку. На заслання перебув Лука три роки. По трьох роках привернено йому його катедру. Це сталося або наслідком його виправдання, або наслідком смерти Єфрема. В поворотній дорозі до Новгороду помер Лука в Кописах 15 жовтня 1059 р. Його похоронено в Новгороді в Софійському соборі.

Оце всі відомості про першого нашого проповідника. Євсєєв⁸ поясняє ці скупі відомості літописців про Луку Жидяту тим, що його пастирська діяльність була більш практична, позитивна, як наявна. Його поучення мусіли бути прості, без усякої мистецької форми і через те не звернули на себе особливої уваги, а згодом і призабулися.

Від Луки Жидяти дійшло до нас одне поучення, так зв. « Поученіє къ братіи ».⁹ При якій нагоді виголосив Лука це поучення — невідомо.¹⁰

« Поученіє »¹¹ Луки має велике історично-літературне значення. Це є перший досі віднайдений питомий український твір духовної літератури. Автор в простих словах, популярним способом повчає в ньому про основні правди християнської віри й моральности. Згаданий Євсєєв¹² так характеризує « Поученіє » Луки: « Обставини того часу вимагали енергічної проповіді. Поганство тільки що (40 літ) усунене, було ще живе в пам'яті і звичаях народу. Поганські забобони знаходили собі захист у масі простого народу, віддаленого від міст, сильні вони були й по містах, всюди, серед усіх верств. Християнські правди, прийняті без особливого приготування, були чимсь неясним, нетвердим і, розуміється, слабо проходили в дійсне життя. Релігійність мішали з обрядовістю. В самому обрядовому питанні не було твердо прийнятих пра-

⁸ И.Е. Евсѣев, *цит. тв.*, ст. 8.

⁹ Давніше не всі приписували цей твір Луці Жидяти, а якомусь іншому, пізнішому його іменникові. Тепер після появи праць Тимковського (« Русс. Достопамятності », I, Москва, 1815) і Добромислова (« Странныкъ », 1865, ч. 11), авторства Луки Жидяти ніхто вже не заперечує.

¹⁰ Голубинський (« Ист. Русс. Церкви », I, 671) думає, що це не є поучення, а послання, писане до вірних. Він думає, що Лука написав його при якійсь розлуці зі своїми вірними (або перед від'їздом у Київ 1055 р., або перед смертю). Макарій (« Хр. Чт. », 1850, I, 122) вважає твір Луки звичайним поученням, виголошеним при вступі на катедру.

¹¹ Перше видання тексту появилося в « Русс. Достоп. » ч. 1. Москва, 1815. Новіші видання див. у Макарія (Истор. Русс. Церк., I), у Буслаєва (Ист. Хрестоматія, 1861) і в « Памят. др. русс. церк. учит. литерат. », ч. I).

¹² *Цит. тв.*, 10.

вил... Ясно, яка повинна була бути проповідь при таких умовах. Вона повинна була бути простим поученням, яке в короткій формі зображувало б весь круг релігійних і моральних понять християнина в відрізненні від поганина. Тут нема місця на догматичні подробиці і на морально-богословські тонкості, тут потрібний короткий і простий виклад основних правд християнської науки. Так учив Лука Жидята, таке й його « Поученіє къ братіи »... Замість одного центрального предмету, до якого зводився б весь зміст поучення, маємо цілий ряд позитивно рівносильних думок, самих різnorodних і широких щодо свого внутрішнього змісту. Поучення старається обняти все, що є основне в християнській догматиці й моральності; тут є й вказівки про обов'язки супроти Бога, ближнього й себе самого. Нема тут тільки обдуманого плану в розвитку думок, нема повноти й відповідної міри в їх розкладі. Любов до ближнього сплітається й переміщується в устах проповідника з обов'язками до себе самого; суттєве в відношенні до Бога, віра в Бога, стоїть разом з одним із проявів нашої релігійності, з молитвою до Бога. Але вся злука тих простих різnorodних поучень має одну мету, одне пряме завдання: переконати новонавернених про конечність жити по християнськи, а не в духом набутих привичок. Цим завданням перейняте ціле поучення, воно криється в кожній окремій думці. Звідси те покірне почування любови й уважливості до немічних братів, якими націховане ціле поучення, звідси той нелад у предметах поучення, який так кидається в очі кожному читачеві... Це катихизація серед хрищених, але непросвічених. Це просвічення в християнстві і витикання недостатків пастви »...

Послухаймо ще, що говорить про Луку Жидяту і про його поучення митрополит Макарій:¹³ « ...просто ето поученіє и безыскусственно; но оно показываетъ въ авторѣ пастыря мудраго, ясно понимавшаго, какою пищею ему належало питать свое духовное стадо, пастыря ревностнаго и попечительнаго, который, казалось, хотѣлъ напутствовать своими наставленіями ввѣреннихъ его водительство во всѣхъ разнообразныхъ обстоятельствахъ жизни; пастыря кроткаго и любвеобильнаго, умѣвшаго говорить съ духовными чадами голосомъ убѣжденія и сердца... ».

« Поученіє къ братіи » Луки Жидяти належить до тих творів нашої давньої духовної літератури, яких докладний рід не так легко означити. Може такий твір бути властивим поученням, призначеним до виголошення (щось ніби наша гомілія), але може також бути поученням призначеним тільки до читання. Таких неозначених ближче поучень повно в « Пролозі ». З огляду однак на те, що такі поучення відчитувано у нас

¹³ Історія русс. Церкви, т. I, Спб. 1889, ст. 422.

давніше по церквах замість властивих проповідей, а також з огляду на традицію, що ті поучення зачисляла завжди до проповідей, приневолені й ми зарахувати їх до творів проповідничих.

Зміст « Поученія » такий: передусім, брати, заховуйте твердо заповідь — вірити в одного Бога, в Пресв. Тройцю, в хрещення і в будуче життя. Ходіть до церкви й молитесь. В церкві стійте зі страхом Божим, не думайте там про світове, а молитесь. Любіть ближнього. Будьте щирі й правдомовні, не копайте під братом ями. Стійте твердо за правду й за Божий закон. Терпіть один одному і не віддавайте зла за зло. Не сваріться, не осуджуйте других, пам'ятаючи про свої гріхи, не забувайте про подорожніх і милосердіться над сиротами. Не уживайте сороміцьких слів, не гнівайтесь, не насміхайтесь з ближнього, будьте терпеливі. Не будьте горді. Шануйте старшого чоловіка і своїх батьків; не проклинайте; судіть по правді; не визискуйте нікого. Бога бійтеся, князя шануйте, шануйте священиків. Не убий, не кради, не обманюй, не ненавидь, не завидуй, не оклеветуй, не впивайся, не будь гнівливий, напрасний, заховуй святі дні...

Як уже з цього поданого нами досить докладно змісту можна бачити, « Поученіє » Луки не має головних прикмет властивого церковного поучення. Нема тут ані єдності предмету, ані пляну, ані поділу. Автор прямо вичисляє важніші обов'язки християнина, не придержуючись ніякого порядку. Зараз після згадки про обов'язок віри в Бога, в хрещення і в життя вічне, говориться про обов'язок ходити до церкви й молитися та поводитися в церкві належно. Опісля говорить про деякі обов'язки супроти ближнього, і зараз нижче про погані слова, про гнів, покір, про пошану для старших. Кінчить вичисленням заповідей: не убий, не кради, не говори неправди, не завидуй, не оклеветуй, не чужолож, не впивайся, не гнівайся, святкуй дні святі...

Автор « Поученія » не признає також ніякої реторичної форми. Він прямо вичисляє сухим способом обов'язки, які слухачі повинні сповняти, не стараючись вплинути ані на їх почування, ані на їх волю. Це правдоподібно тільки короткий нарис поучення.

Надармо шукаємо в « Поученію » натяків на тодішнє життя. Кілька гріхів, які він наводить, це гріхи такі загальні і повсякчасні, що зустрічаємося з ними майже в кожному церковному слові всіх часів. Під цим оглядом отже « Поученіє » Луки Жидяти не є для нас цікаве.

Євсєєв ¹⁴ добачує в « Поученію » вплив Кирила Єрусалимського; воно і називається часом « єрусалимським ».

¹⁴ Цит. тв. ст. 13.

ТЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ

Джерела

Життєпис Теодосія Печерського подає Нестор у своєму Патерику. Цей життєпис видав уперше за списком з XII ст. Московського Успенського собору (ч. 175-18) і за другими списками О.М. Бодянський (в « Чт. И. Общ. Ист. и Древ. Росс. » за рік 1858, кн. III). Дальші видання завдячуємо А. Попову (в тих таки « Чтеніяхъ за 1879 р.) і Яковлеву (« Памятники русс. лит. XII і XIII вѣковъ », Спб., 1872, ст. I-LXIV). Критичні уваги про життєпис Теодосія подав А.М. Кубарев (« Чт. О. И. и Др. Росс. », 1847, 2, ч. IX і 1858, кн. III), П. Казанський (« Временникъ », ч. I, М. 1849, ст. 23-30) і Є. Голубинський (« Ист. русс. Церкви », т. III, М. 1880, ст. 643-645).

Більшу частину автентичних і сумнівних поучень Теодосія віднайшов А.Х. Востоков в рукописі Румянцевського Музею ч. 406. Їх видав уперше в 1856 р. єп. Макарій в « Ученыхъ Запискахъ », II отд. И.А.Н., кн. II, вип. 2; опісля вийшли вони друком також у « Памятникахъ древнерусской церковно-учительной литературы », 1894 р., вип. I, ст. 33-43. Єп. Макарій в своїй « Исторіи русской Церкви » т. II, Спб., вид. 2, ст. 334-345 видав ще одне поучення Теодосія до келяря. Оба поучення підписані іменем Теодора Студита видав Гр. П. Георгієвський (« Христианство въ пониманіи русскихъ людей въ домонгольскій періодъ », Москва, 1893, ст. I-III). Крім того твори Теодосія Печерського видав ще Буслаєв (« Матеріялы для ист. писм. », М., 1855), І.І. Срезневський (« Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣст. и неизвѣст. памятникахъ », Спб., 1867, LVII, ст. 318-321) і ін.

Життєпис

Теодосій Печерський, цей найбільше типічний представник просвічених людей свого віку, як його називає В.А. Чаговець,¹⁵ родився в селі Василеві, недалеко Києва (сьогодні село Васильків), правдоподібно між 1035 і 1038 рр. Його батько був великокняжим урядником. Свої перші літа провів Теодосій у Курську на Чернігівщині. Від молодости

¹⁵ « Жизнь и сочиненія преп. Теодосія. Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія » в « Университетскихъ Извѣстіяхъ », Київ, 1901, VI, ст. 25.

мав нахил до монашого життя. Як талановитий хлопчина навчився скоро грамоти і вчитувався пильно в життєписи християнських подвижників. На тринадцятому році життя втратив батька. Після смерти батька стався кілька разів втекти з дому до київського монастиря та енергична мати завжди відшукала його і приводила назад додому. Остаточно вдалось йому втекти до Києва й дістатися до Печерської Лаври до Антонія. Теодосієві було тоді около двадцять літ. Його постриг в ченці « пресвітер Нікон, опитний чорноризець », як каже Нестор, або, як висловлюється той таки Нестор на іншому місці — « великий Нікон ». Коло 1062 р. висвячено Теодосія в пресвітери, а вневдовзі опісля, коли тодішній ігумен лаври Варлаам став ігуменом монастиря св. Димитрія, вибрано Теодосія ігуменом Печерської Лаври. Як ігумен завів Теодосій у лаврі строгий студитський устав, чого наслідком був скорий розквіт монастиря. Число монахів значно зросло (до ста). Багато визначних людей відвідувало монастир і складало на його потреби чималі жертви.

Теодосій говорив часто монахам поучення, в яких поясняв їм правила монашого життя та заохочував до їх ревного зберігання. Передусім звертав Теодосій пильну увагу в своїх науках на аскезу, якої сам був живим зразком. Він щороку в м'ясопусну неділю відходив у самотню печеру, де серед посту й молитви перебував до квітної неділі. Був побожний, смиренний, невибагливий, для вбогих щедрий і милосердний, для себе скромний і строгий.

Немало клопотів зазнав Теодосій від князя Святослава. Почалось з того, що Теодосій картав у посланнях, (які загинули) Святослава за прогнання з Києва брата Із'яслава. Святослав у відповідь на ці картаючі письма засудив Теодосія на заслання. Та намовлений переляканими монахами перепросив Теодосій князя. Від тієї хвилі жили вони обидва в згоді і часто відвідували себе. Святослав дарував Теодосієві землю, де цей побудував кам'яну монастирську церкву.

Теодосій помер 1074 р. Уже в Іпатіївському літописі під 1168 р. називається Теодосій святим.¹⁶

Поучення Теодосія

Теодосієві Печерському приписували більше число творів та не всі вони є автентичні. Безсумнівно автентичними є тільки п'ять поучень до монахів (іноків), одне поучення до келяря (ключника) і дві молитви.

¹⁶ І. Власовський, *цит. тв.*, т. I, ст. 60-62.

Сумнівні є два поучення до іноків з іменем Теодора Студитського (у вівторок третьої неділі посту « о душевнѣй ползѣ » і в середу третьої неділі посту « о душевнѣй пользѣ »), два поучення до руського народу (« О казняхъ Божіихъ и о тропарныхъ чашахъ »), два послання до великого князя Из'яслава (« О вѣрѣ латинской и о постѣ въ середу и пятницу ») і уривки поучень до іноків. Крім того приписують ще Теодосієві послання до кн. Святослава, яке однак загинуло. Деякі дослідники (Голубинський, Шахматов, Лященко) вважають автором обох посланій до Из'яслава і обох поучень до руського народу іншого Теодосія, грека, письменника XII ст. Щодо уривків, то одні (Макарій) приписують їх Теодосієві, другі (Голубинський) припускають, що тільки два уривки походять по-середньо від Теодосія, а інші (Ант. Вадковський) виключають зовсім авторство Теодосія уривків. Новіші дослідники вважають автором уривків згаданого вже Теодосія грека.¹⁷

Безсумнівно автентичні поучення це: два поучення про терпеливість і любов, одне про терпеливість і милостиню, одне про терпеливість і покору, одне про ходження до церкви та молитву й одне до келяра.¹⁸

¹⁷ А.Х. Востоков, *Опис. русс. и слов. рукоп. Румянцев. Музеума*, Спб., 1842, ст. 612-615. Є. Голубинский, *цит. тв.* ст. 675. Оба автори приписують Теодосієві ще кілька інших невиданих досі поучень, що знаходяться в рукописі Румянц. Музею під ч. 406.

¹⁸ В.А. Чаговець, « Жизнь и сочиненія преп. Теодосія. Опыт историко-литературнаго изслѣдованія » в « Университетскихъ Извѣстіяхъ », Кіев, 1901, VI. Він приписує Теодосієві сім поучень до іноків, уривки, поучення до келяра, два послання до Из'яслава і дві молитви. Е.П. Більченко, « Преп. Теодосій Печерскій, его жизнь и сочиненія » (по поводу книги В.А. Чаговця), в « Лѣтописи Ист.-филологическаго общества при импер. Новоросс. Университетѣ », X. Визант.-слав. отд. VII. Одесса, 1902. Цей автор признає безсумнівно автентичними п'ять поучень до іноків, поучення до келяра і дві молитви, імовірно автентичними два поучення до іноків з іменем Теодора Студита і поучення до народу « о казняхъ Божіихъ ». Про авторство Теодосія див. А.Х. Востоков, *цит. тв.*, ст. 686; І.І. Срезневський, *цит. тв.* XXIV, ст. 34-43 LVII, ст. 318-321; « Ученія записки вт. отд. И.А.Н. », 1856, вип. II, кн. 2, ст. 193-200; « Лѣтопись занятій археогр. ком. », 1865-1866, вип. IV, Спб., 1868, Матеріялы, ст. 75; Є. Голубинский, *Ист. рус. Церк.*, т. I, Москва, ст. 676-677 і 778; Преосв. Антоній (Вадковський), « Изъ исторіи христ. проповѣди », Спб., 1892; *Извѣстія И.А.Н.*, т. IV вип., III, ст. 115; « Описаніе рукописей солов. монастыря наход. въ библи. Казанск. духов. Академіи », ч. I, Казань, 1881, ч. 359, ст. 578-579.

Загальна характеристика поучень

Характеристичною прикметою всіх писань Теодосія Печерського є повна їх природність. Між писаним словом проповідника і його життям є цілковита гармонія. Майже з кожного слова Теодосія пробивається його характер, так як його знаємо з життєпису Нестора: ревним, побожним, працьовитим, лагідним, смиренным, простим, милосердним, строгим аскетом. Таким самим був він в своїм житті, як і в своїх поученнях. Взором для нього були славні подвижники Сходу, а передусім св. Теодор Студит, який мав на нього найбільший вплив. Ось що пише про цей вплив згаданий Чаговець:¹⁹ « Вь рассужденіи о степени вліянія, о которомъ идеть рѣчь, надо приниматъ вь вниманіе, какъ сходство положеній, вь которыхъ находились оба эти проповѣдника, такъ и духовное родство, замѣчаемое вь нихъ. Вь ихъ характеристикахъ, какія мы встрѣчаемъ у біографовъ, можно замѣтити много общихъ чертъ; вь ихъ дѣятельности, какъ настоятелей монастырей, слухались аналогичныя явленія; эти обстоятельства легко могли являться причиною того, что вь поученіяхъ у обоихъ проповѣдниковъ мы встрѣчаемъ общія мисли. Но сходство отдѣльныхъ выраженій, одинъ и тотъ же порядокъ вь ходѣ развитія мысли, замѣчаемые вь поученіяхъ, уже говорятъ о вліянніи и заимствованіи ».

Навіть щодо зовнішньої форми наслідував наш проповідник св. Теодора Студита. Поучення одного й другого мають майже однакову композицію, подібні звороти, навіть слова.

Всі поучення Теодосія Печерського є доволі короткі. Вони відзначаються великою простотою й популярністю. Абстрактних висловів тут дуже мало. Проповідник говорить ясно й приступно, не придержуючись звичайних гомілетичних правил. Теми поучень — морально-практичні вказівки. Теодосій відмічує в них тодішні хиби монахів і народу. Поучення пронизані любов'ю, живим почуванням, сердечністю, теплотою і ревністю за добро ближніх. Проповідник картає, але робить це лагідно, приязно; він радше просить-молить, як картає. Повно в поученнях висказів та образів із св. Письма і з богослужебних книг. Все це виникає з його простого, скромного, чернечого життя.

¹⁹ *Цит. тв.*, ст. 158 і д.

Зміст поучень

1. *Перше поучення про терпеливість і любов (« О терпѣнии и о любви »).*

Проповідник пригадує монахам високу чесноту християнської любови, в ім'я якої вони покинули світ, зненавиділи все туземне й пішли вслід Христа. Та Божа любов лежить у зберіганні Божих заповідей і тільки ті, що зберігають Христові заповіді, заслужать собі на любов Божого Сина. Всі обов'язані з любов'ю працювати, щоб приносити плід; хто не працює, того, як безплідну лозу, вкинуть в огонь і спалять. Опісля переходить проповідник до поучень і взиває монахів, щоб трудилися, зберігали між собою любов і молилися за весь світ.

2. *Друге поучення про терпеливість і любов (« О терпѣнии и любви »).*

Строгий студитський устав, введений Теодосієм в лаврі, не всім монахам подобався і не всі його придержувалися, за що строгий ігумен виганяв їх з монастиря. Деякі ж монахи докоряли Теодосієві за те, що він угощає вбогих. Одне й друге викликувало негодування серед братії і було причиною до його другого поучення. Найперше, заявляє Теодосій, — виганяти з монастиря нездатних монахів є його обов'язком. Щодо другої причини невдоволення, каже проповідник, — монахам треба кормити вбогих, а не ходити з келії в келію. За приклад повинні вони собі брати св. Павла. Теодосій докоряє братії, що вона любить тільки кормитися із приносів побожних людей. Далі вказує на високе значення милостині, наводячи притчу про десять дів і деякі євангельські вискази. Вкінці звертається до монахів і наповідає їх, щоб вони трудилися та хвалили Бога.

Це друге поучення подібне дуже до першого. Як там, так і тут проповідник картає по-батьківськи, з любов'ю, він не грозить, а вказує тільки на біблійні приклади і просить поправитися. Як перше поучення являється більш оригінальне, так це друге написане під сильним впливом св. Теодора Студита. Подібні в обох проповідників думки, наведені ті самі вискази св. Письма, часто навіть подібні слова. Деяку оригінальність видно тільки в розвитку думок. Пояснення притчі про десять дів взяте від св. Івана Золотоустого з його слова у св. Вівторок.

3. *Поучення про терпеливість і милостиню (« О терпѣнии и милостини »).*

В першій частині цього поучення наповідає проповідник монахів, щоби терпеливо зносили прикроці монашого життя, пам'ятаючи на тер-

піння Йова, на страсти Христові, на страдання пророків, апостолів, мучеників і отців. В другій частині взиває до терпеливого служіння, пригадуючи монахам складені обіти. На жаль не всі пам'ятають про ці обіти. Немає в деяких монахів покори ні терпеливості; вони затикають уха, щоб не чути при читанні житій святих прикладів мужності й терпеливості. В часі богослужень вони дрімають. Та до балачок і до суперечок вони не ліниві; тоді й очі не дрімають і язика працюють. Поучення кінчаться пригадкою, щоб монах, як воїн Христовий, не був лінивий.

Це поучення, як і друге, є мало оригінальне. На ньому слідний вплив св. Теодора Студита і св. Василя Великого. Проповідник наводить також слова з «Послѣдованія малої схими».

4. *Поучення про терпеливість і покору («О терпѣнїи и о смиренїи»).*

Це поучення складається з віддільних коротких вказівок про відвідування церкви, поведінку в ній, про спів, про ревність. Проповідник гаряче із сльозами в очах закликає монахів до послуху його розпорядженням, бо від цього залежить їх спасіння.

І це поучення написано під впливом св. Теодора Студита (про що проповідник сам згадує) та уставу (якого правила наводить).

5. *Поучення про ходження до церкви і про молитву («О хожденїи къ церкви и о молитвѣ»).*

Проповідник вказує на свій обов'язок навчання (як і в попередньому поученні), порівнюючи себе із сторожем, даним від Бога домові ізраїльському. Далі йдуть поучення, звернені до монахів. Теодосій картає передусім їх лінивість. Монахи не тільки не пильнують спільних богослужень, але й спільної трапези. Проповідник-ігумен жаліє, що його труди безуспішні. Монахи журяться більше туземним, марним. Теодосій взиває їх, повстати з лінивства та враз з ним працювали для Божої слави.

Своїм змістом подібне це поучення до попереднього. На ньому також бачимо вплив св. Теодора Студита.

6. *Поучення до келяря («Поученїе къ келярю»).*

Це коротке поучення виголосив проповідник до келяря (ключника) з нагоди введення його в його уряд. В ньому говориться про головну прикмету келяря, т.зн. про чесність, про бездоганне сповнювання порученого йому обов'язку. «Уяви собі той престіл вишній, — каже проповідник, — що його бачив Ісаїя, до якого був посланий один Серафим з вуглем, що не опалив, але просвітив пророка. Так і ти, брате, бери ключ,

як вогонь, з престолу, на якому Христос приноситься щоденно в жертву. Якщо ти цю службу виконуватимеш по монастирському чину з душевною приязню, буде захований для тебе праведний вінець, і цей ключ просвітить і спасе твою душу. Якщо ж ти склониш своє серце на кривду монастиреві, щоб вкрати щонебудь або собі присвоїти, щоб збирати не для монастиря, а для себе, то цей ключ опалить твою душу в цьому і в будучому віці». Далше грозить проповідник страшною карою, яка жде того, що вкрав би щонебудь з монастирського майна. Коли Ананія і Сафіра були осуджені і покарані наглою смертю тільки за те, що затали частину своїх грошей, то тим більша кара постигне келяря, якщо він буде затаювати чуже майно, роздавати його своїм.

7. *Перше поучення до народу про кари Божі (« О казняхъ Божіихъ »).*²⁰

Теодосій, як ігумен, говорив передусім поучення для монахів. Але нераз звертався й до народу, навчаючи його основних правд віри й картаючи його за поширені тоді серед нього гріхи, як « двоєвіріє », забобони, пиянство та всякі поганські звичаї. З тих поучень до народу, яких могло бути більше, приписує дехто Теодосієві лиш два; згадане « О казняхъ Божіихъ » і друге « о тропарныхъ чашахъ ».

Перше слово до народу написане мабуть з нагоди наїзду половців на українську землю в 1067 р., коли то три наші князі, Із'яслав, Святослав і Всеволод потерпіли поразку над рікою Алтою.²¹

Поучень про « Божі кари » було в нас у давнину дуже багато. Вони виводять свій початок з Греції. Ми знаходимо поучення про « Божі кари » (за людські гріхи) вже у св. Василя Великого, а опісля у св. Теодора Студита й інших грецьких проповідників.

Поучення Теодосія Печерського « О казняхъ Божіихъ », це — на думку Чаговця²² — перерібка « Слова о ведрѣ и о казняхъ Божіихъ Златоструя », перерібка слаба, яка не вказувала би на Теодосія, як на автора поучення.²³

Проповідник починає це поучення від того, що всяке народне нещастя, як ворожий наїзд, посуха, голод, посилає Бог за наші гріхи.

²⁰ Це поучення звісне нам тільки зі списку XIV ст. (Див. Торжеств. Рум. Муз., ч. 435, л. 340-344).

²¹ Макарій, « Преп. Теодосій Печерскій какъ писатель » в « Извѣст. И.А.Н. по отд. рус. яз. и слов. », т. IV, вип. 6, 1885 р. ст. 275.

²² *Цит. тв.* ст. 123 сл.

²³ З тих самих причин не признає Чаговець автентичности також другому поученню Теодосія до народу.

Він стверджує це свідочтвами пророків. Далі взиває проповідник усіх до покаяння й до поправи життя. Гріхи, за які Бог покарав український нарід, це суевір'я, ігрища, не додержування деяких християнських правил життя, зла поведінка в церкві, не додержування посту й пияцтво.

8. Друге поучення до народу (неповне) « о чашахъ тропарныхъ ».

Головним предметом цього поучення є картання за пияцтво. Тоді був звичай співати при обідах багато тропарів і при кожному тропарі пити тодішні алкогольні напитки. Проти цього звичаю й виступає проповідник. Він покликується на св. Отців, що заборонювали цю звичку і вказує на пониження п'яниці серед громадянства.

9. Уривки з поучень.

а) Перший уривок із поучення перед початком великого посту.²⁴

В ньому проповідник поучує, що час великого посту належить переводити на молитві та треба стерегтися лукавих думок і « бісовського насіяння ». Далше говорить про шкоди, які роблять біси монахам. Монахи повинні здержуватися від надміру в їді і в питті, противитися бісовському « проньрству », бути бодрими в часі церковного богослуження, читати духовні книжки, співати часто псалми, а передусім хоронити в собі любов до всіх, покору і послух до старших, любов до молодших, бути взором у повздержності, чуванні й смиренності.

Думки подібні, як в поученнях до монахів. Можливо, що це тільки простий витяг з тих поучень, але й не виключене, що це окреме поучення.

б) Другий уривок є з поучення « о смиреніи ».

Тут є ті самі думки, що в згаданому вже поученні до монахів на ту саму тему.

в) Третій уривок походить з поучення « о нестяжательности ». В ньому говориться про заборону монахам мати в келії щонебудь власного, а вдоволятися тільки тим, що дістають, чи то з їди, чи з одежі. І тут думки подібні, як у поученнях до монахів.

г) Четвертий уривок — це частина поучення « о подвигахъ монашескихъ ». Тут наведені деякі основні думки інших поучень Теодосія.²⁵

²⁴ Зміст цього поучення в нагадує поучення на неділі чотиродесятниці, видані Е. П'єтуховим в Сборн. II отд. И.А.Н., т. XV.

²⁵ Перший уривок (найдовший) наводить Нестор в своєму літописі, а три інші знаходимо в життєписі Теодосія.

Крім згаданих і обговорених нами поучень знаходимо ще у збірниках Румянц. Музею і Києво-печерської лаври багато подібних поучень (і по думках, і по стилеві і по мові), які можуть бути також творами Теодосія Печерського. Ми згадаємо ще тільки коротко про два поучення, що їх деякі автори (А. Востоков, В. Чаговець) приписують також Теодосієві. Є це «Поучение о ползѣ душевной», підписане іменем Теодора Студита і «Слово утѣшно къ братіи о душевнѣй ползѣ», також з іменем Теодора Студита.

Змістом першого поучення є пояснення про монаші подвиги. Думки й вискази тут подібні до тих, що є в безспірних поученнях Теодосія Печерського. Також та сама простота й сердечність.

Друге поучення має зовсім відмінний характер. Тут проповідник називає себе грішним і лінивим рабом, що закопав свій талант у землю і не використав його, і за це побоюється Божої кари. Він уже не раз хотів зовсім покинути свою братію, щоб своєю присутністю в монастирі не відтягати других від подвигів. Навіть на самоті, куди він удався, не ставав він ліпший. Його тішить, що помимо нездарности ігумена (його самого), братія захоче поручені собі накази, ходить пильно до церкви, зберігає заповіді Теодора Студита.

Опираючись на тому, що зміст цього поучення годиться з життєписом Теодосія Печерського, приписує його В. Чаговець²⁶ без застереження нашому проповідникові. Та нам здається, що з огляду на духа цього поучення, на зовсім відмінний його характер, на зовсім чужий Теодосієві спосіб говорення, на суперечності між цим поученням і іншими (щодо лінивства зглядно ревности монахів) — автором цього поучення не може бути ніяк Теодосій Печерський.

Розгляд поучень

При своїх поученнях не придержувався Теодосій формальних гомілетичних правил, не прикрашував їх майже ніякими реторичними фігурами. Не знайдемо тут ані вступу, ані властивого закінчення. Проповідник приступає прямо до предмету. Напр. у першому поученні до монахів (про любов) починає відразу говорити про християнську любов, до якої монахи зобов'язані, а кінчить коротко апелем до слухачів: тому захуйте між собою любов і т.д. Подібну композицію мають усі поучення нашого проповідника.

²⁶ *Цит. тв.* ст. 193.

Реторичних фігур, як сказано, дуже мало. Ще найчастіше стрічаємо приклади з св. Письма. І треба сказати, що ці приклади дуже гарно дібрані та застосовані. Так напр. у першому поученні до монахів застосував проповідник влучно видіння св. Петра (посудина повна нечистих звірят), в другому поученні до монахів порівняв дуже гарно добрих, милосердних монахів до п'ятох євангельських мудрих дів, а немилосердних до п'ятох немудрих дів, монахів бунтарів до ізраїльтян, що бунтувались проти Мойсея в пустині і до лакомого Юди Іскаріота. В тому ж поученні в гарне порівняння монахів до ізраїльтян, виведених з Єгипту, в поученні до келяря порівня ключа з огнем, спроневірення ключника з обманом Ананії і Сафіри.

З інших порівнянь треба відмітити гарне порівняння в п'ятому поученні — проповідника з робітником на ниві або в винограднику, порівняння (в поученні про карі) грішника з безрогою, п'яного з біснуватим (в поученні про « чаші »), покаяння з дорогою і ключем до небесного царства (в уривку про подвиги). Коли до цього додамо ще наведений приклад св. Василя про Пресв. Богородицю (поучення про « чаші ») та образ (перше поучення до монахів) про « трость » і « сікиру », так цим вичерпаємо мабуть усі реторичні фігури нашого проповідника.

Поза цим говорить Теодосій, як уже сказано, сердечною, простою, ясною, « прозаїчною » мовою; він навчає своїх слухачів, головню монахів, як батько своїх дітей.

До одного тільки поучення (першого до монахів) не могли би ми в цілості віднести всіх наших останніх уваг. Це одне поучення не зовсім ясне й популярно уложене. Можливо, що це був тільки нарис поучення, а може воно пописане переписувачами.

Свої поучення любить Теодосій переплітати цитатами з св. Письма. Цитати наводить він переважно довільно, наглядно з пам'яті. Нераз ці цитати є змінені (напр. у першому поученні до монахів: « Что внесемъ... въ мѣрѣ семъ... »). Дуже часто цитує проповідник розділи з св. Письма надто довгі (див. перше поучення до монахів, а передусім четверте, поучення « про карі »). Місцями цитати не дуже відповідні (перше поучення до монахів).

Крім цього проповідник любить часто лиш натякати на висказ або подію із св. Письма.

Зі св. Отців наводить Теодосій виразно тільки св. Василя (про чаші) і св. Теодора Студита (четверте поучення до монахів). З інших джерел наводить тільки « устав » (теж поучення).

Теми, які порушує Теодосій в своїх поученнях — це прикмети, що ними повинні відзначатися монахи, їх гріхи, їх хиби, а вкінці хиби народу.

В поученнях до монахів теми не зовсім відповідають змістові проповіді. Так напр. перше поучення до монахів заповідає дві теми, терпеливість і любов, а говорить тільки про любов; друге замість про терпеливість і любов займається милостиною; в третьому замість говорити про терпеливість і милосердя, порушує проповідник переважно також милосердя (милостиною); в четвертому замість про терпеливість і покору — про поведінку в церкві.

Для нас цікаві сьогодні передусім ці місця з поучень Теодосія, в яких представлено життя тодішніх монахів. Ми вже знаємо, що Теодосій завів у Печерській лаврі Студитський устав, який накладав на монахів обов'язок строгого аскетичного життя. Християнство в Україні заведено щойно недавно. Монаше життя між українцями було щойно в пеленках. В монастир діставалися різні люди. Ніщо дивного, що життя тих початкуючих монахів не відзначалося зразу великою праведністю, що вони мали численні хиби. Проти тих хиб саме й виступав Теодосій.

І так у другому поученні до монахів, в якому картає їх за «роптаніє», зглядно за їх немилосердя супроти вбогих, читаємо, що тодішні монахи віддавалися бездільності, ходили з келії в келію (очевидно для розривки та балачки), не мали терпеливості й покори, при читанні св. книг «затикали уші», щоб не чути про мужність святих; як випадє сказати «амінь», то вони тоді ще більше затикали уста, за те на «неподобня рѣчи, и на укореніє, и на гнѣваніє несмы лѣннвы» (третьє поучення).

Не мало дістається монахам також у п'ятому поученні. Теодосій картає їх за те, що вони не тільки запедбують богослуження, але не приходять навіть до спільної трапези. «А о повечерници нѣсть ми здѣ глаголати». Скільки разів говорив їм про те проповідник, «и нѣсть послушающаго ни единаго». Коли кому недостає чого в одежі, то він цим дуже журиться, але про сповнювання своїх обов'язків не дбає.

Посередньо й дуже тактовно на хиби тодішніх монахів вказує проповідник також у четвертому поученні, в якому пригадує їм їхні обов'язки. Це з огляду на зміст попередніх картаючих поучень треба певно розуміти якраз, як вказування на їх хиби. І так каже Теодосій, що «билу ударяющу не лѣпо ны есть лежати, но встати на молитву... егда второму клепанію скончевающеся, тогда и своя ноги вготовимъ на шестевіє церковное». Далше поучує монахів, щоби при вході в церкву співали «Святий Боже», тричі кланялися до землі і стояли мовчки при стіні, не опираючись вигідно об стіну або стовп. Також один одному при стрічі повинен кланятися, а як говорить з ним, держати руки на грудях. Коли в церкві священник кадить, «нелѣпо съ лѣнностію стати, но страхъ великый имѣти...». При співанні псалтирі «не лѣтъ ны есть другъ другу

прихватити стиховъ и гѣнїю мятежь творити не малъ ». Проповідник заохочує вкінці до сповіді й до щоденних богослужень, з чого виходило би, що одне і друге часто монахи занедбували.

Подібно також можна уважати тактовним відмічування хиб монахів, уваги та ради, що містяться в уривках поучень. В них згадує проповідник про ті самі хиби монахів, що про них говорив попередньо, підкреслюючи зокрема в уривку « о нестяжательности » — заборону мати монахам у келїях щонебудь власного (« събранїе творити имѣній въ келїи своей »).

Не хочемо рїшати, як розуміти пригадку Теодосія в уривку про монаші подвиги. Тут каже проповідник таке: « ...Подвигнемся постомъ и молитвами и попечемся о спасенїи душъ нашихъ, и взвратимся отъ злобъ нашихъ и отъ пути лукавыхъ, еже суть сіа: любодѣянїя, татби, клеветы, празднословїя, которы, пьянства, обьядѣнїя, братоненавидѣнїа... ». Чи аж такі пороки мали би бути між тодішніми печерськими монахами?

Чи розуміти це треба, як чорний образ тодішнього монашого життя в Печерській лаврі, який малює нам ігумен Теодосій? Правдоподібно робить він це для сильнішого впливу на вдосконалення чернечого життя і тому прибільшує гріхи монахів у своїй проповіді, вичисляє жахливі гріхи, в які кожна людина, що не дбає про свою досконалість, може впасти.

Про життя народу довідуємось з дальших двох поучень приписуваних Теодосієві, а це з поучення « про кари » і « про чаші ». Ось тодішні забобони: « Аще кто усящеть черныца или черницу, то возвращаются, ли свиню, ли конь лысь... Друзїи зачиханью вѣрують... ».

Між іншими численними пороками (грабіжами, крадіжками, кривдами...) перше місце займає пьянство, блуд і « игры злыя ». Дальше докторя проповідник слухачам про розмови в церкві і сміхи, взиває до посту й святкування свят, до читання в свята св. книг, до любови й згоди. Одначе згоду треба зберігати тільки із своїми ворогами, а не з ворогами Божими, якими є: « жидове, еретицы, державше кривую вѣру... ». Передусім завзято виступає Теодосій проти пьянства. До цього порока повертається раз-у-раз. Друга частина поучення « про кари » говорить виключно про пьянство. « На празники же великіи пировъ не творити, пьянство бѣгати, испити мало... ». Одначе проповідник не вимагає повної повздержности. Навпаки він каже: « ...Ино бо пьянство есть злое, а ино питье въ мѣру, и в законъ, и въ подобно время, и въ славу Божию ». Вже з цього одного Теодосієвого поучення видно, що пьянство мусіло бути дуже поширеним і загальним пороком у ті часи.

Друге поучення Теодосія до народу (« про тропарні чаші ») говорить також і то виключно про пиянство. Ми вже вгорі пояснили, що це були за « тропарні чаші ». Тут згадаємо тільки про деякі інші цікаві тодішні звичаї при обідах. Бачиться, що в тих часах всяка гостина починалася й кінчалася молитвою. В ужитті була кутя. « Уставлена же есть кутья въ похвалу святимъ... воды же не повелѣно приставляти кутіи, ни яйца класти на кутью. Въ олтарь же не достойно ничтоже нести снідно, ни питія, но токмо проскуру и темьянъ и свѣчю, иже на службу есть. Трепаревъ же не молвити чашамъ въ пиру, лице три: поставивше обѣдъ славится Христосъ Богъ нашъ, и сѣсти пити лѣно есть и честно; егда же кончается обѣдъ, прославится Дѣвица Марія, третье господарю, а лише (більше) не велимъ ».

Крім вичислених хиб монахів і народу нема в поученнях Теодосія ніяких більше натяків на сучасність, ніяких більше історичних даних.²⁷

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

Джерела

З твором Іларіона стрічаємося вперше в « Письмѣ о камнѣ Тмутороканскомъ » Оленина 1806 р. Оленин згадує, що Слово знаходиться в Мусин-Пушкінському рукописі під заголовком: « Похвала В.К. Володимиру » і відносить цей рукопис до 1414 р.²⁸ Дальше згадує про слово Карамзин, називаючи його « Житіємъ св. Владимира ».²⁹

В 1839 р. віднайшов Слово перший І.М. Кубарев і звістив про свою нахідку « Общество Истории и Древностей росс. » при університеті в Москві. Реферат Кубарева не був на жаль видрукуваний. В 1843 р. згадують про нахідку Слова Погодін і Бодяньський, а рік опісля Шевирьов в своєму введенні до Історії русс. словесности. Того самого року (1844) звісний учений о. А.В. Горський оголосив вперше « Слово » Іларіона в творі: « Памятники духовной литературы временъ великого князя Яро-

²⁷ Про деякі впливи проповідей Теодосія знаходимо в праці І. Єремїна: « Литературное наследие Феодосия Печерского », Труды отдела др.-русс. литературы АН СССР, V. 1947.

²⁸ Сочиненія И.Н. Жданова, I, С.-Петербургъ, 1904 (« Слово о законѣ и благодати и Похвала Кагану Владимиру », ст. 1-80).

²⁹ Исторія Госуд. Росс., I, прим. 100 і 284.

слава», I, в «Прибавленіяхъ къ твореніямъ святихъ отцевъ въ русс. переводѣ», ч. II, 22-51. Після цього появилися нові видання «Слова» Бодянського,³⁰ Срезневського,³¹ Нікольського,³² Соболевського,³³ Пономарова³⁴ і ін.

«Слово» Іларіона дійшло до нас в чотирьох списках: 1. в Синодальному (XVI ст.), 2. Троице-Сергіївській лаври (XVI ст.) і 3-4 в двох академічних списках, а) в збірнику XV-XVI ст. і б) Четьї-Миней за липень (XVI ст.). «Слово» заховалося ціле тільки в Синодальному списку; в інших списках кінчиться воно в половині похвали кагану Володимирові (без молитви).

Авторство

Авторство Іларіона, як уже вказано, не є зовсім певне, а тільки правдоподібно. Імени автора нема ні в одному списку. Та різні позначки, як внутрішні, так і зовнішні, вказують таки на Іларіона.³⁵ Передусім є наглядне, що «Слово» походить з часів Ярослава Мудрого, тобто між роками 1037-1050. Іларіон згадує про золоті ворота в Києві (1037) і про живу ще жінку Ярослава - Ірину († 1050); просить Володимира помолитися за свого сина Георгія-Ярослава; в молитві згадується про недавнє введення християнства, про українців, як про нововикуплених рабів, автор називає їх малим стадом, неукріпленім у вірі і т.д. Проповідник згадує про церкву Благовіщення, побудовану після 1037 р.

Як доказ авторства Іларіона наводять³⁶ також ту обставину, що в рукописі синодальної бібліотеки написано «Слово» одною рукою й поміщене рядом, наче б в зв'язку, з «Ісповіданням віри», підписаним «мнихомъ и пресвитеромъ Иларіономъ». До того у «Слові» і в «Ісповіданню» легко запримітити деяку подібність у висловах.

Нема згоди між дослідниками відносно питання, при якій нагоді міг Іларіон виголосити своє «Слово». Макарій³⁷ думає, що Іларіон ви-

³⁰ «Славянорусскія сочиненія въ пергам. сборникѣ Царскаго» (гл. Чтенія въ Общ. Ист. и Древ., 1848, кн. 7.

³¹ «Мусинъ-Пушкинскій Сборникъ», ст. 32-68.

³² «Толковая редакция слова о законѣ и благодати», 32-55.

³³ «Сборникъ въ память 900-лѣтія крещенія Руси», Київ, 1888.

³⁴ «Памятники др. русс. церк. учит. литер.», вип. I, Спб. 1894, 59-78.

³⁵ Див. про це докладніше в «Памят. дух. лит. временъ Ярослава», I.

³⁶ Т.Г. Калугін, цит. тв., 49 і д.

³⁷ Ист. Рус. Ц., I, ст. 101-102.

голосив його при гробниці Володимира в Десятинній церкві. Голубинський³⁸ каже, що « Слово про закон і благодать » це не церковне слово, а врочиста промова, виголошена перед вибраними людьми, мабуть з нагоди свята після закінчення якоїсь церкви. Такі промови були в звичаю на цісарському дворі в Царгороді. Цей звичай міг легко перейти і в Київ.³⁹ С.М. Соловєв⁴⁰ догадується, що « Слово » Іларіона це послання митрополита до великого князя Ярослава.

Життєпис Іларіона

Про автора « Слова », митрополита Іларіона, знаємо небагато. Початковий літопис згадує, що Іларіон був у часах Ярослава Мудрого священником у Берестові, в заміській резиденції великого князя, при церкві Св. Апостолів, називає його мужем « благим, книжним і постником » а й оповідає, що Іларіон заходив часто над Дніпро під Києвом і тут у викопаній ним печері молився. В 1051 р. став Іларіон київським митрополитом, чи за згодою, чи без згоди царгородського патріярха — невідомо. Загально приймають, що без згоди, але велику слушність має Т.Г. Калугін,⁴¹ припускаючи, що за згодою, бо інакше, каже, таке висвячення грозило б розривом з патріярхатом, а цей факт перейшов безслідно.⁴²

Іларіон умер або уступив з київського митрополичого престолу перед 1054 р., бо літопис не згадує про його участь в похороні Ярослава Мудрого. В 1055 р. митрополитом був уже Єфрем. Деякі дослідники припускають, що Іларіон уступив під натиском патріярха з митрополичого престолу і вступив під іменем Нікона, прозваного Великим, до київсько-печерського монастиря.

³⁸ Ист. Рус. Ц. I, ст. 693.

³⁹ Калугін, цит. тв. ст. 82, не погоджується про те з Голубинським і каже, що « Слово » має цілковито церковний характер та є звичайною проповіддю, яка кінчиться молитвою. Нашу думку про те висловимо нижче.

⁴⁰ Ист. Росс., I, 261.

⁴¹ Т.Г. Калугин, Иларіонъ Митрополитъ Кіевскій и его церковно-учительныя произведенія в « Памят. др. русс. ц. уч. лит. », ст. 49.

⁴² Ніконовий літопис (I, 139) поминення згоди патріярха поясняє війною з греками. Тієї самої думки є С.М. Соловєв (Ист. Россіи, I, 210-211) і Макарій (Ист. русс. Ц., II, 4).

« Слово » про закон і благодать » складається з трьох частин. В першій частині вказує проповідник на вищість євангельського закону над законом Мойсея та говорить про поширення християнської віри між усіма народами світу, між іншим і між українським народом; в другій частині хвалить св. Володимира Великого за те, що просвітив українську землю новою вірою, а в третій частині виголошує молитву до Бога від новонаверненої України.

Перша частина: Іларіон починає свою проповідь закликом до звеличання Бога за те, що Бог не дав людям загинути, але оправдав їх, зразу законом Мойсея рід Авраама, а потім всі народи благодаттю Ісуса Христа. Після цього порівнює закон з благодаттю і вказує на вищість цієї останньої. Закон був тільки предтечею благодаті, був тільки її служителем, він тільки провадив людей до благодаті. Відношення закону до благодаті з'ясовує проповідник біблійними образами, насамперед образом Агари й Сари. Агар — рабиня є образом закону, Сара — свободна є образом благодаті. Як Сара була першою законною жінкою Авраама, так і благодать постановив Бог від віків післати на землю через свого Сина. Як Сара не мала дітей, так і благодать явилася щойно при кінці часів. Як Сара казала Авраамові взяти собі Агар — рабiniu за жінку, так і благодать сказала Богові: « Зійди на Синай і дай закон ». Агар породила Ісмаїла — раба, і Мойсей приніс не благодать, а закон, не правду, а тїнь. Коли Авраам і Сара постарілися, явився їм Бог при Мамврійському дубі; Авраам поклонився Богові і прийняв його в свій намет; так і при кінці цього віку Господь відвідав людський рід і зійшов в утробу Діви Марії, а Діва Марія прийняла його з поклоном. Сара породила Ісаака — свободного; Бог відвідав людський рід і явилася благодать, а не закон, правда, а не тїнь. Як Сара, коли побачила, що Ісмаїл кривдить Ісаака, просила Авраама прогнати Ісмаїла, щоб цей не став наслідником разом із Ісааком, так і після вознесення Ісуса Христа, коли юдеохристияни вважали себе вищими від єлинохристиян, помітували ними та не хотіли приймати в Церкву, сказала благодать Богу: « Віддали юдеїв та розсій їх ». Ісмаїла прогнав Авраам і Ісаак став наслідником Авраама; так само віддалено, прогнано юдеїв, а християни стали наслідниками Бога.

Закон дав Бог тільки на час; він був тільки приготуванням до благодаті і мав уступити з її приходом; він був даний тільки одним ізраїльтянам, а благодать усім народам і вона спасає всіх. Люди, звільнені від закону, ходять тепер свободно в благодаті. Значення благодаті поясняє Іларіон прикладами Єфрема й Манасії. Хоч Єфрем був один з молодших

синів Якова, то таки після благословення вибився наперед; так і християни, хоч християнство прийшло після юдейства, стали по Христовій благодаті першими. Як на просьбу Гедеона роса спала зразу тільки на руно, а по всій землі була суша, то на дальшу просьбу навпаки, спала на всю землю, а руно остало сухе, так зразу по всій землі було ідолопоклонство (суша) і тільки в Юдеї правдива віра (роса), а опісля по всій землі правдива віра, благодать, а в Юдеї настала суша.

Джерелом тої благодаті є Ісус Христос і тому проповідник говорить далі про Христа, як про Бога й рівночасно чоловіка в одній особі. Як чоловік, Христос зростав в утробі Марії Діви, кормився матірним молоком, лежав в яслах, дав себе охрестити, був на весіллі, плакав, був розі'ятий, умер і т.д., а, як Бог вийшов чудесно з утроби Марії, наказував ангелам, прийняв від мудреців поклін, а від Бога Отця свідочтво, перемінив воду в вино, воскресив Лазаря, воскрес і т.д.

Після цього говорить проповідник про поширення нової віри між поганськими народами. Для нової віри були потрібні нові народи, бо нового вина не вливають до старих бордюків.

До тих нових народів зачисляє Іларіон також український нарід. « Вѣра благодатная по всей земли распрострѣся и до нашего языка руськаго дойде » — говорить Іларіон і вказує на благодатні плоди нової віри серед українського народу. Ми вже не називаємося ідолослужителями, а християнами, не будемо « капиц », а церкви, не приносимо одні одних в жертву, а Христос за нас жертвується, ми тепер просвічені правдивою наукою. Віруючи в Христа, як Сина Божого, і заховуючи передання Отців сімох вселенських соборів, молим Бога, щоб укріпив нас ще більше на дорозі його заповідей.

Друга частина: В другій частині славить проповідник Володимира за введення християнської віри на Україні. Як кожний нарід славить своїх учителів нової віри, так і українська земля величає великого свого кагана, князя Володимира, сина Святослава, внука Ігоря, що розгорівся духом і забажав стати християнином та й всю свою землю вчинити християнською. Це бажання Володимира сповнилося. Володимир прийняв хрещення, став сином нетління, сином воскресення, а опісля охрестив і весь нарід. Вся українська земля стала славити Христа з Отцем і Святим Духом. Ідолопоклонство уступило, запанувала Євангелія. Капища зруйновані, постають церкви. Священики приносять безкровну жертву. Це все завдячує український нарід своєму князеві Володимирові. Проповідникові не достає слів, щоб достойно його прославити.

За свій подвиг удостоїться Володимир без сумніву також слави в небі, подібно, як Константин Великий. Проповідник вчисляє діла ми-

люсердя, які чинив Володимир, а які дають запоруку, що їх творець доступив вічної слави.

Коли за словами Спасителя той, що « визнає Христа перед людьми, буде визнаний і перед Богом », то якої слави удостоївся на небі Володимир, який навернув стільки грішників до віри і не тільки визнав Христа, але й утвердив св. віру по всій українській землі.

Після порівняння заслуг Володимира з заслугами Константина Великого, вказує проповідник, як на свідків благовір'я Володимира на десятичний храм Богоматері і на його сина Ярослава, який продовжує побожні діла свого батька, який утвердив його устами, поширив і уладив установи його благовір'я, який докінчив недокінчене діло, як Соломон докінчив діла Давидові. Прославляючи Володимира, доходить проповідник до ораторського захоплення і в прегарних словах звертається до померлого князя, як до живого. Вкінці кличе до нього, як уже прославленого в небі: « радуйся » і молить його, щоб він заступився перед Господом за українську землю, за український нарід, а зокрема за свого сина, кагана Георгія (Ярослава).

Третя частина: Тут звертається проповідник до Бога від всього українського народу в молитвою, в якій просить Всевишнього милости й спасіння для нововернутих, повних християнської покорности й надії.

Будова « Слова »

Темою « Слова про закон і благодать » є передусім підкреслення вищости Нового Завіту над Старим, благодаті над законом. Перехідною точкою до дальшого розважання є загальність благодаті; це призначення її для цілого світу, для всіх народів, між ними й українського. Як кожна нація має свого апостола, так має його й Україна в особі кн. Володимира Великого. Тоді слідує « похвала кагану Володимирові », що кінчиться величньою молитвою за український нарід.

Коли дивитись на « Слово », як цілість, то головною темою є « похвала », а підкреслення вищости Нового Завіту є тільки, наче основа, на якій проповідник опирає головню свою похвалу Володимирові. В тому зміслі і молитва є тільки доповненням похвали. Значить « Слово » Іларіона є в дійсності панегіричною проповіддю, зложеною із трьох частин.

Та тут може бути одна дискусійна суперечність. З одного боку « Слово » в кожному реченні великого мистця, а з другого боку будова-композиція « Слова » недомагає. Правда, воно в своїх частинах пов'язане. Похвала Володимирові належить справедливо за введення християн-

ства (благодаті) на Україні. Також молитва не стоїть зовсім відірвана від головної теми « Слова ». Але те ціле пов'язання всіх трьох частин видається трохи штучне із реторичного пункту бачення. Проповідь повинна бути одною природною цілістю, а в « Слові » Іларіона ця природна цілість не дуже помітна. Тут є властиво дві теми (коли вже поминемо молитву): одна — це вищість благодаті над законом, а друга — це звеличання заслуг Володимира. Це утруднює бачити органічну цілість, хоч Іларіон по мистецьки усуває її паралелею між Старим і Новим Завітом, а потім паралелею між поганською Руссю, а християнською. З цього випливає і заслуга Володимира, що впровадив на Русь християнство — релігію благодаті.

Проф. Грушевський має свою думку про цю трудність. Він каже: « Слово » зложене з ряду циклів, з котрих кожний має свій вступ і закінчення та творить окрему реторичну цілість, а ідея « Слова » розвивається при тім строго логічно, переходячи з циклю до циклю, які становлять таким чином не механічно пов'язані образки, а органічно сполучені переходи в степенуванні загальної ідеї ». ⁴³ Думка ця не годиться із законами гомілетики.

Може бути ще одна увага. Коли центральною частиною « Слова » є похвала, тоді перша частина про закон і благодать є за довга і ніякий проповідник на такий довгий вступ собі не дозволяє. Можна б припускати, що пізніші вставки цитатів св. Письма цю частину збільшили до не-пропорції. Теж і молитва, хоч вона й гарна, але таки в проповіді трохи за довга.

Між новішими дослідниками усталена майже думка, що « Слово » — це одна цілість, це проповідь виголошена мабуть в річницю смерті Володимира, то ми, з огляду на вище сказане склонюємось радше до закиненого погляду Голубинського ⁴⁴ з тією різницею, що « Слово » в нинішньому виді вважаємо штучно складеною кимсь цілістю з трьох відрубних частин, а саме з відчиту чи промови, або й послання про вищість християнства над жидівством, з властивої проповіді (похвала князю) і з молитви. Що перша частина не є проповіддю, на це вказує зрештою і сам автор, пишучи: « еже поминати въ писаніи семь... »; ...« еже бо во инѣхъ книгахъ написано... »; « не къ невѣдущимъ бо пишеть »...; « но о законѣ повѣсть си есть »... Очевидно — питання остає дискусійним і може бути предметом наукового досліду.

⁴³ М. Грушевський, *Історія укр. літ.*, II, ст. 62.

⁴⁴ *Цит. тв.* ст. 693.

Впливи

Своє « Слово » переплітає Іларіон численними цитатами з св. Письма. Правда, цитати дібрані доцільно, вони якнайкраще доповнюють, стверджують чи оправдують думки автора, але місцями їх є за багато. Це можна однак пояснити або окремим замилуванням автора або й вимогою часу. Річ, зрештою, питома багатьом авторам і сьогодні. Можуть дописки цитатів походити і від переписувачів, що не трактували оригіналу із прецизівкою наших часів.

Крім св. Письма не наводить проповідник ніякого іншого твору, ніякого іншого автора, яким користувався. Св. Письмо — це головне джерело його надхнення. Іларіон — це справжній « біблійний проповідник ». Він не тільки оперує на кожному кроці цитатами св. Письма, але й його думки, його вислови, його стиль, цілий його проповідничий апарат запозичений головню з св. Письма.

Крім св. Письма добачують дослідники в Іларіона також вплив апокрифів, житій святих і деяких св. Отців. Жданов⁴⁵ добачує напр. вплив апокрифів в оповіданні про чуда, що супроводжали утечу Ісуса Христа в Єгипет, а саме в словах: « Яко человекъ бѣжаше въ Египеть, и яко Богу рукотвореннаа Египетскаа поклонишася », які є взяті з Євангелії псевдо-Матея; даліше в словах: « Ты Богъ есть творяй чудеса, съдѣла спасеніе посредѣ земля крестомъ... », які читаємо в « Сказанні о древі крестномъ ». Зображення двох природ в Ісусі Христі має бути також, на думку Жданова (ст. 14), написане підо впливом апокрифа. Вплив житійної літератури має бути слідний в похвалі Володимирові, зокрема в згадці про знайдення хреста Господнього і про Нікейський собор.

Із св. Отців найбільший вплив на Іларіона приписують св. Єфремові Сирійцеві, відтак св. Кирилові Єрусалимському і св. Іванові Золотоустому.⁴⁶

Не зважаючи на будьякі впливи, треба признати Іларіонові повну оригінальність. На нашу думку, коли Іларіон писав своє « Слово » під чийсь впливом, то хіба під впливом сучасної школи. Кожна доба має свою « школу », свою атмосферу, якою кожний сучасник є звичайно пересякнений, має свої зразки, за якими звичайно несвідомо йде, бо на них учився і взорувався, бо ідеї, ба навіть поодинокі фрази та слова

⁴⁵ *Цит. тв.* ст. 13 і д.

⁴⁶ Див. напр. у М. Грушевського, *Іст. укр. літ.*, II, ст. 68 і д. Грушевський приймає тут думку М. Петровського (« *Извѣстія русс. яз.* », 1908, IV, стаття: « *Иларіонъ митр. Кіевскій и Доментіанъ, игумень хиландарскій* »).

тих зразків, стали його ідеями, його фразами, його словами. Такою школою, такою атмосферою, такими зразками для Іларіона була грецька класична, патристична проповідь, а частинно, щодо форми, візантійська проповідь. Коли отже говорити про який вплив на Іларіона, то хіба про вплив загалом одної і другої проповіді чи школи, а не про вплив поодиноких письменників тих шкіл. Зрештою, досі ніхто не виказав достаточного й переконливо такого впливу.⁴⁷ Ми вже згадували, що зрештою признають усі дослідники, що Іларіон не є того роду мистцем, щоб потребував конечно когонебудь наслідувати.

Справедливо зазначає М. Грушевський за Ждановим: «...Та що це (наслідування Єфрема) не було в кожнім разі виявом бідности власної інвенції, літературної безпомічности автора, показує друга половина «Слова», де автор був зданий на власні сили і не мав готових образів і взірців, і не міг себе чути свобіднішим. Якраз тут він ще сильніший, ще крапий, робить враження глибше і естетичніше. В цій частині, рішуче, маємо тільки загальний вплив манери і форми після — золотоустової доби.»⁴⁸

Оцей погляд М. Грушевського ми поширили б однак не тільки на другу частину «Слова», але загалом на ціле «Слово».

Стиль «Слова»

Ціле «Слово» переповнене влучними, прегарними образами, порівняннями, протиставленнями й іншими реторичними фігурами.

І так зараз на самому початку «Слова» протиставиться Бог ізраїльський — Богові християнському, скрижалі і закон — Євангелії і хрищенню, наче заповідь дальшого розважання про різницю між Старим і Новим Заповітом. Дальше порівнює проповідник закон до води, а благодать до молока. Мойсея і пророків протиставить Христові й апостолам.

Передусім прегарно зібрані й представлені образи закону і благодаті. Образом закону є Агар — рабиня; образом благодаті — Сара, свобідна.

⁴⁷ Про вплив Єфрема Сирійця, Кирила Єрусалимського й Івана Золотоустого говорить уже Шевирев в своїй «Ист. русс. словесности», але не дає на це переконуючих доказів, бо ж це не переконуючий доказ, що і у Єфрема і в Іларіона є мова про дві природи в Ісусі Христі. Те саме треба сказати і про М. Петровського (цит. тв.), помимо його запевнення в «безсумнівности» впливу Єфрема Сирійця.

⁴⁸ Цит. тв., ст. 69.

« Образом закону й благодаті є Агар і Сара — каже проповідник — рабиня Агар і свобідна Сара, рабиня найперше, а тоді свобідна, щоб розумів, хто читає. Бо Авраам від своєї молодості мав за жінку Сару, свобідну, а не рабіню; Бог перед віками зволив і задумав післати в світ свого Сина, щоб явилась благодать. Сара не родила, бо була неплідна; не була неплідна, а « заключена » на старість родити... Сара сказала до Авраама: « Це заключив мене Господь Бог, щоб я не родила, увійди до моєї рабині Агари і будеш мати сина... »; а благодать сказала до Бога: « Коли мені не час зійти і спасти світ, ввійди на гору Синай і положи закон ». Послухав Авраам речі Сари і увійшов до її рабині Агари; послухав і Бог слів про благодать і зійшов на Синай. Породила рабиня Агар від Авраама сина й назвав його Авраам Ізмаїлом; виніс і Мойсей з Синайської гори закон, а не благодать, тіль, а не істину. Після того, коли Авраам і Сара постарілись, і коли він сидів перед дверми свого намету в полудне, під дубом Мамврійським, явився Господь Авраамові; Авраам вийшов йому на стрічу й поклонився і прийняв його в намет свій; коли цей вік наблизився до кінця, відвідав Господь людський рід і зійшов з неба, входячи в дівичу утробу, і прийняла дівиця з поклоном у намет тіла без болю, кажучи до ангела: Я рабиня Господня... Тоді відчинив Бог утробу Сарину, і зачала, і породила Ісаака, свобідного; коли Бог глянув на людські істоти, явні вже стали незвісні і утаєні речі і народилася благодать і істина, а не закон, син, а не раб. Коли мати перестала кормити Ісаака, і коли він став кріпкий, зготовив Авраам гостину велику..., коли ж... став кріпкий (Христос), явилася благодать Божа... зготовив Бог гостину велику і пир великий, тельця угодованого від віку, улюбленого свого Сина Ісуса Христа... Після цього, коли побачила Сара Ізмаїла, сина Агари, що бавився з Ісааком, і коли Ізмаїл покривдив Ісаака, сказала до Авраама: « Прожени рабіню з її сином »..., а після Вознесення Господа Ісуса... коли побачила свобідна благодать своїх дітей християн, кривджених юдеями, синами невірничого закону, заклікала до Бога: « Прожени юдеїв враз із законом, розсій їх по світу »...

Або закон прирівняний до свічки, благодать до сонця. Благословення Манасії сповнилося на юдеях, благословення Єфрема на християнах. Далі знаходимо образ Гедеонового руна й роси.

Не менш гарно протиставлені обі природи Ісуса Христа: « Як чоловік матірню утробу знівечив, як Бог вийшов не ушкодивши дівичості; як чоловік матірне молоко приймав, а як Бог казав ангелам з пастирями співати: "Слава на висоті Богу"; як чоловік повився в пелени, а як Бог звідюю провадив волхвів; як чоловік в яслах лежав, а як Бог

від волхвів дари й поклін прийняв; як чоловік утік в Єгипет, а як Богу поклонилися йому рукотворені єгипетські; як чоловік прийшов до хрищення, а як Бога злякався його Йордан і завернувся; як чоловік роздягнувся й увійшов у воду, а як Бог прийняв від Отця свідоцтво: « Це мій Син улюблений », як чоловік постив 40 днів і зголоднів, як Бог побідив спокусника, як чоловік пішов на весілля в Кану Галилейську, а як Бог воду в вино перемінив; як чоловік на кораблі спав, а як Бог наказав вітрам і морю й послухали його »...

Подібно гарно протиставлений український новоохрещений нарід народів жидівському, як Ярослав Володимирові, як Соломон Давидові.

З інших фігур слід загадати, для прикладу, хочби такі: « була неплідна (Сара), не була неплідна, а заключена » (= гоміл. фігура — поправка); « Сара сказала до Авраама: це заключив мене Господь... а благодать сказала до Бога »... (= гоміл. фігура — розмова); « Тебе ж, як звеличаємо, отче чесний... Василіє » (= гоміл. фігура — промова); або передусім цю прегарну й сильну промову: « Встань, о чесна голово, із гробу, встань, отряси сон, бо ти не вмер, а спиш до спільного всім постання. Встань, ти не вмер, не годиться вмерти тобі, бо ти віриш у Христа — в життя всього світу. Отряси сон, зведи очі, щоб бачив, що Господь, сподобивши тебе чести там, і на землі небезпам'ятного лишив — в сині твоїм. Встань, побач дитя своє Георгія, побач утробу свою, побач милого свого, побач того, що його Господь вивів із бедер твоїх; побач окрасу престолу землі твоєї, і зрадуйся, звеселися. А далше побач і благовірну невістку твою Ірину, побач внуків твоїх і правнуків, як живуть, як охоронює їх Господь, як вони зберігають благовір'я по передавню твому, як до святих церков ходять, як славлять Христа, як поклоняються імені Його. Побач місто, що сяє величністю, побач церкви квітучі, побач християнство зростаюче, побач місто іконами освічуване і блестюче та кадилом пахуче, і похвалами та божественними піснями святими гомінке, і те все побачивши, зрадуйся й звеселися й похвали благого Бога, цього всього спорудника... Радуйся, учителю наш і наставниче благовір'я. Ти був правдою одягнений, силою перепоясаний, істиною обутий, розумом увінчаний і милостиною, як нашійником й утварю золотою красуючись. Бо ти, о чесна голово, був для нагих зодягненням, ти був для голодних кормителем, ти був для жаждучих утроб охолодженням, ти був для вдів помічником, ти був для сторонніх захистом, ти був для бездомних покровом, ти був для покривджених заступником, для вбогих обогаченням »...

Як оцінюють «Слово» історики літератури?

Про «Слово» Іларіона висказуються всі дослідники з якнайбільшими похвалами. Автор статті в «Прибавл. къ твор. св. отецвъ» підносить глибоке пізнання автором догм віри, його начитаність у св. Письмі, його знання історії Церкви, сильне християнське почування, світлий ум, живу уяву, незвичайний ораторський хист, бистрі порівняння, силу і багатство слова.⁴⁹ Е.Е. Голубинський хвалить гармонійну цілість «Слова», в якому все є на своєму місці й усе відповідне, строго обдуманій пляні і блискучий ораторський талант. «Твір або "Слово" Іларіона, — каже цей учений, — славне дійсно заслужено, бо з усіх пам'яток письменности домонгольської доби щодо прикмет і вартости його можна порівняти тільки з "Словом про полк Ігоревий"... Це явище таке, що не допустивши в старій Володимиро-Ярославовій Русі існування правдивої освіти, ми його не зможемо пояснити. Слово Іларіонове найблискучіший ораторський твір, чудова, бездоганна, академічна промова... Не будемо говорити про внутрішню ораторську вартість "Слова", що показує в Іларіоні першорядного вродженого оратора, але про зовнішні прикмети... З цього боку "Слово" Іларіона вповні бездоганне... все чудово опрацьовано, немає нічого зайвого і з повним вивченим умінням ужиті всі зовнішні ораторські ресурси».⁵⁰

Дуже прихильно оцінює «Слово» Т.Г. Калугін⁵¹ і Бодянський. Цей останній говорить:⁵² «Признаюсь, що в усій нашій словесності, давній і новій, я нічого не знаю, що вірніше й живіше, з такою історичною правдою, сердечним почуванням, красою і свіжістю вислову та поетичним кольоритом, зображувало б нам нашого Володимира Великого... Видно в кожному слові, що говорить чоловік з особистого наглядного досвіду, коротко, знайомий зі своїм любимцем, що слідив за ним довго й з любов'ю, що вглядав і вдумувався в подвиги володаря руської землі, і коли його не стало, він в один раз всі довголітні думки й почування серця висказав в своїй огненній речі, запечатав в образі, в якому так чудний й святий володар являється очам навіть пізнішого потомства наче би прививним, живим. Так малюють одні тільки великі мистці».

⁴⁹ Ст. 217-218.

⁵⁰ Ист. Русской Церк., I, 2, 584-585-692.

⁵¹ Т.Г. Калугин: «Иларіонъ Митр. Кіев. и его церковно-учительныя произведенія» в «Памятн. др. русс. церк. учит. лит.», I.

⁵² Славяно-русс. сочиненія, 1848, ст. XV.

Макарій⁵³ називає « Слово » « перломъ всея нашей духовной литературы перваго періода », Філярет⁵⁴ « блыстательнымъ памятникомъ чистаго славянскаго краснорѣчія, прекраснымъ плодомъ живаго и сильного чувства, глибокаго познанія вѣры и ума свѣтлаго »...

Жданов⁵⁵ пише: « 'Слово про закон' — це твір книжного чоловіка і при тому чоловіка Ярославового часу. Воно відзначається якими чертами сучасности і на ту добу воно — один з найліпших творів свого роду. Воно є важне, як пам'ятник XI ст. та інтересне, як труд старо-руського книжного просвіченого чоловіка загалом »...

Так само в суперлятивних висловлюється про твір Іларіона М. Грушевський:⁵⁶ « ...Слово приковує увагу дослідника своїми високими літературними прикметами, і особливо для нас цінне, як одне з найбільш літературних високо артистичних речей, які взагалі має наше письменство. Незвичайно важний це документ і з того становища, що це взагалі найранший літературний твір, який доховався до наших часів сорозмірно в чистій формі. Нарешті з культурно-історичного погляду це незвичайно важний показник тих високостей, яких досягли книжники, так би мовити — першої черги, вихованці заведених Володимиром шкіл після офіційного запровадження християнства на Русі. Високо підіймається він над загальним рівнем після золотоустівського візантійського риторства, до котрого належить своєю реторичною манерою, так само, як і століттям пізніший Кирило Турівський. Тільки той тісніше зливається з тими Златоустовими епігонами, замішується в їх юрбі, мало чим відрізняючись від них, тим часом, як автор « Закона і благодати » могутньо злітає над тим пересічним реторизмом, як індивідуальним своїм талантом, безпосередністю почуття, так і опануванням реторичних засобів — опануванням, а не підпорядкуванням себе ним. Використовуючи ці засоби для теми наскрізь оригінальної, національної — представлення прилучення до громади християнських народів своєї вітчизни — Руси і звеличання її сучасної сили, блиску, поваги, — він творить річ єдину в своїм роді, яка не повторяється більше і зістається вічним набутком скарбниці не тільки нашої, але і світової ».

Вкінці М. Возняк⁵⁷ так оцінює « Слово »: « В Слові бачимо попе-

⁵³ « Ист. русс. Церк. », I, 90.

⁵⁴ « Обзорь русс. дух. лит. », 862-1720, « Сочиненіє Филарета, архієп. Харков. », Харків, 1859, ст. 14.

⁵⁵ Сочиненія И.Н. Жданова, Т.І.С.-Петербургъ, 1904, ст. 40-41.

⁵⁶ Історія укр. літератури, II, ст. 60-61. Міняємо дещо правопис у цитаті.

⁵⁷ Історія укр. літератури, Львів, 1920, ст. 129-130.

ред усього ліричний мистецький твір на релігійну тему. Автор користувався усіма характеристичними прикметами писань византійських красномовців: символами, послідовно переведеними антитезами, паралелізмом, зворотами до слухачів, до Володимира, бажанням вплинути на уяву й почування слухачів і т.ін. Щодо впливів — у Слові замітний вплив апокрифів і житій святих Отців. Однаке користування впливами та прикметами стилю в Іларіона не є невідлучне: він тільки вжився в ці прикмети й захоплений темою, вилив свої почування своїм власним способом і дав самостійну творчість, знамениту цілість, яка свідчить, що штуку красномовства опанував Іларіон блискуче. Тому й його твір бездоганний і блискучий в цілості та подробицях».⁵⁸

До кого виголосив Іларіон своє « Слово »

Іларіон виголосив своє « Слово » до вибранців свого народу. Він сам каже: « А споминати в цьому писанні і пророчі передсказання про Христа і апостольські науки про будучий вік, це зайве й на пусту жадобу слави схоже, бо ще в інших книгах написано і вам відоме, і те тут положити, це образ зухвалости й славохотія (славолюбства), бо не пишеться невідущим, але надто насиченим книжньою солодости, не до ворогів Божих — іновірних, а до самих синів Його, не до сторонніх, але до наслідників небесного царства ».

Зрештою кінцеві звертання до Ярослава й Ірини вказують також на рід аудиторії митрополита Іларіона.

Іларіон про свою сучасність

Всупереч майже всім іншим старо-українським проповідникам знаходимо в Іларіона розмірно багато натяків на сучасні часи й обставини. І так на самому початку довідуємося від проповідника, що в його часах було вже немало освічених, головно — річ зрозуміла — в релігійних справах (« бо не пишеться невідущим, але надто насиченим книжньою солодости »...).

⁵⁸ З найновішої літератури про « Слово » замітні такі автори: Н.К. Гудзий, *История древней русской литературы*, Москва 1966, ст. 85-93. Д. Чижевський, *История украинської літератури*, Нью Йорк, 1956. И.У. Будовниц, *Общественно политическая мысль древней Руси (XI-XIV)*. Можна тільки обережно і критично користати з цього джерела.

В другій частині « Слова » згадує Іларіон про Володимира Великого словами: « Похвалім же й ми, по нашій силі, малими похвалами того, що довершив великого й дивного, нашого учителя і наставника, великого кагана (князя) нашої землі, Володимира, внука старого Ігоря, а сина славного Святослава, що в свої літа панували та прославилися мужністю й хоробрістю в багатьох краях, і яких і сьогодні згадують та славлять. Бо не в бідній та незнаній землі вони панували, але в руській, яка є знана й голосна на всіх краях землі. Цей славний від славних родився, благородний від благородних, каган наш Володимир, і зрієши і укріпившись, з дитинної молодости змужнівши в кріпості і в силу звершену прийшовши, мужністю та розумом успіваючи, став єдинодержцем своєї землі, підбив під себе сусідні краї, деякі миром, а непокірні мечем. І так, живучи в днях своїх і землю свою пасучи правдою, мужністю і розумом, удостоївся посіщення Вишнього, зглянулося на нього всемілостиве око благого Бога, і засіяло розуміння в його серці, він зрозумів марність ідоцької хитрости і пошукав єдиного Бога... і забажав серцем і розгорівся духом, щоб і самому стати християнином і землі його... Скинув з себе каган з одежею і старого чоловіка, скинув тлінне, обтрусив порох невірства і ввійшовши в святу кушіль, родився від Духа й води... ім'я прийнявши Василій... І як це сталося... заповідав по всій землі своїй хреститися... І не було нікого, щоб спротивився благочесному його повелінню; хто не з любови хрестився, то зі страху перед тим, що велів, бо його благовір'я було получене з владою. І так уся земля наша в один час прославила Христа... Тоді почав « мрак ідоцький » від нас відходити і зоря благовір'я явилася »...

Далі згадує проповідник про будову на нашій землі поганських « капищ » християнських церков, про поставлення єпископів, священників і дияконів, про оснування монастирів та про пильне ходження вірних до церкви.

Величаючи Володимира Великого, величає Іларіон його прикмети, його доброту, силу, заслуги, віру, любов, милосердя. Зокрема згадує про побудування ним церкви св. Богородиці, де й лежить його тіло; про рівного свому батькові щодо заслуг Георгія — Ярослава; про « славний град » Київ, про золоті ворота і про церкву Благовіщення в ньому; про « благовѣрную сноху » Ірину, про Володимирових внуків і правнуків, « како живуть, како храними суть Господемъ, како благовѣріе держать по преданію твоему, како въ святія церкви частять, како славять Христа... »; про християнство, що зростає, про город іконами святими освячений, кадилом пахучий...

Патріотизм Іларіона

Іларіон являється в своїму «Слові» гарячим патріотом. В ньому так і видно здорову гордість із-за величі українських князів та із-за сили української держави. Він тішиться тим, що його народ не поклоняється вже поганським ідолам, а одному в Тройці, правдивому Богові.

Зрівняння української землі з грецькою, українського володаря з грецьким імператором, порівняння Володимира з Константином і Давидом, а Ярослава з Соломоном, звеличання Києва, молитва за українську землю — вказує на національну свідомість Іларіона.

Не маловажне тут і те, що проповідник приписує навернення різних народів різним апостолам, а навернення України безпосередньому діланню самого Бога, його благодаті. («Владимерь не слышалъ никакого проповѣдника»; хрещення відбулося «въ одно время»). Думка про особливу милість Божу над українським народом — це провідна думка цілого «Слова». ⁵⁹

Вплив Іларіона на інших письменників

Про авторитет Іларіона і в сучасних і в пізніших письменників, про його славу й вплив свідчить велике число різних творів надписаних його іменем, як також часте його наслідування. Своім стилем і манерою komponування Іларіон започаткував школу проповідницької панегіричної літератури, що в княжу добу дала блискучих письменників. ⁶⁰

Волинський літописець Іларіоновими словами славить діла князів Володимира Васильковича і Мстислава; вплив Іларіона бачиться в слові в пам'ять св. Леонтія, єпископа Ростівського.

Також у сербів деякі слова приписують нашому Іларіонові. Серб Доментіян (XIII в.) в прославленні Симеона й Сави користується «Словом» Іларіона. ⁶¹

⁵⁹ Жданов, *цит. тв.*, ст. 60-61.

⁶⁰ Енциклопедія українознавства, Мюнхен, 1948, т. I, ст. 736.

⁶¹ М. П-ий, «Иларіонъ, митр. Киев. и Доментіянъ...», ст. 95-96.

КЛИМ СМОЛЯТИЧ

Життєпис

Як про попередніх наших проповідників так і про Кліма Смолятича знаємо небагато. За свідомством літописця (літопис Іпат. списку) був він « русином », чорноризцем і схимником зарубського монастиря на Київщині, книжником і філософом, якого передше не було на Русі... Ніконівський літопис додає, що він « много писанія написавъ предаде ».

Прізвище « Смолятич » дало деяким дослідникам притоку до припущення, що Клим був родом зі Смоленська. Та правдоподібніша є думка Голубинського, М. Грушевського й ін., що прізвище « Смолятич » це прізвище родове. « На підставі прізвища Кліма « Смолятич » — каже М. Грушевський ⁶² — деякі історики літератури пробували зробити з нього письменника спеціально смоленського, і навіть представника спеціально « смоленської літератури ». Та незалежно від того, що навіть, якби Клим і був спеціально смоленським письменником, він репрезентував би все таки сучасну київську школу, освіту і літературну манеру, бо Смоленськ ніяким самостійним і літературним центром не був (там навіть єпископія була заснована тільки в 1130-х роках), — ніщо не вказує на те, щоб Клим був письменником смоленським. Дуже сумнівно, чи прізвище Смолятич означає Смолянина. Але в кожному разі Заруб, де подвизався Клим, був у Київщині і в Смоленську мало знали Кліма »...

В 1147 р. після смерті митрополита Михайла II, став Клим завдяки переяславському князеві Із'яславові Мстиславовичеві, а проти своєї волі, Київським митрополитом. Вибір відбувся на соборі, скликаному князем Із'яславом. Деякі єпископи, учасники собору, признали вибір Кліма незаконним, тому, що його переведено без порозуміння з царгородським патріархом. Всіх єпископів на соборі було за свідомством київського літопису сім, а за свідомством київського патерика — дев'ять і це останнє правдоподібніше. Проти вибору Кліма були три єпископи: смоленський (грек), полоцький (також мабуть грек) і новгородський (грекофіл), а за вибором були єпископи: чернігівський, білгородський, переяславський, юрійський, володимирський і турівський.

Кліма поставлено в митрополити « головою (мощами) св. Климента, папи римського ».

Чому Із'яслав казав вибрати Кліма без згоди патріярха — неві-

⁶² Іст. укр. літ., III, 3, ст. 85.

домо. Причиною цього на думку одних були тодішні заворушення, що утруднювали дорогу в Царгород, а на думку других замішання на патріяршому престолі. Найправдоподібніше однак є, що князь Із'яслав не бажав собі залежності української Церкви від патріярха.⁶³

Маючи проти себе трьох єпископів і деяких князів, не був Клим ніколи певний за свій престіл. Він виконував митрополичу власть властиво тільки за Із'яслава, а можливо, що й за В'ячеслава Володимировича. Коли Із'яслав, загрожений іншими князями, полишав Київ, ішов його слідами й Клим. Так було напр. в рр. 1149, 1151 і 1154. В 1158 р. був мабуть Смолятич знова в Києві. В р. 1161 прибув з Царгороду новий митрополит Теодор, який однак по десятих місяцях помер. Патріярх вислав знова іншого митрополита і Клим Смолятич не вступив уже більше на митрополичу катедру.

Увесь час Клим уважав себе незалежним від патріярха; він і не згадував його при богослуженнях.

Твори

З творів Кліма Смолятича звісні досі: 1. Кілька відповідей в так званих «вопросах Кирила»; 2. «Послание, написано Климентомъ, митрополитомъ рускимъ Фомѣ пресвитеру, истолковано Афанасіємъ мнихомъ»; 3. «Слово о любви Климово»⁶⁴ і 4. Слово на суботу сиропустну.⁶⁵

Головним твором Смолятича, написаним між 1147-1154 р., це «Послание». Його видано вперше в 1892 р. (Нікольський: «О литературныхъ трудахъ митр. Климента Смолятича», Спб. і Лопарев: «Послание м. Климента къ смоленскому пресвитеру Томѣ в «Памятникахъ др. письменности», кн. 20). Є це властиво перерібка послання Кліма до смоленського пресвитера Томи, зладжена монахом Атанасієм. У цьому творі обстоє Смолятич символічне пояснення св. Письма, при чому покликується на Микиту Іраклійського, на проповіді св. Григорія Богослова, на Шестоднев Івана Екзарха, на твори св. Дамаскина, патріярха Юди та Теодорита Кирського. «Послание» стверджує правду слів київського літописця, що Клим був «книжником і філософом». Він являється справді в «Посланію» мужем ширшої освіти і глибшого знання.

⁶³ Макарій, *цит. тв.*, III, ст. 14.

⁶⁴ Находиться в рукописі Воскресенського Монастиря («Новый Иерусалимъ»).

⁶⁵ В рукописному збірнику Румянц. Музею, Ч. 406, л. 22 і д.

З певністю Климові є тільки два перші твори. Авторство «Слів», а передусім першого, є сумнівне.⁶⁶

Н. Нікольський⁶⁷ подає ще один твір, який приписує Климові Смолятичеві, а саме: Поучення «въ недѣлю всѣхъ святихъ, слово всѣхъ преподобныхъ отецъ нашихъ, душеполезно».

Оцінка поучень

Слова: В суботу сиропуєну і в неділю всіх святих, приписувані Климові Смолятичеві, це панегіричні поучення, збудовані просто, невибагливо, без виразного поділу на частини, а при тому мають вони стиль гарний, квітистий, що вказує на освічену людину.

В першому поученні одна велика гомілетична хиба, а саме — злишне вичислювання безконечного числа різних святих.

Друге поучення значно коротше й ще простіше.

І «Слово» в суботу сиропуєну, і «Слово» в неділю всіх святих не зраджують конечно своїм змістом автора — «філософа», хоч, як уже сказано, зраджують освічену людину.

Крім св. Письма і церковних молитов не видно в них слідів ніякого впливу. Поучення можна з певністю назвати вповні оригінальними.

Зміст першого поучення: Хто в силі вичислити тих отців, чесних мужів, що їх видали різні країни, а між іншими й наша Печерська Лавра? Між ними прославляймо св. Антонія Великого і ін. і чесні жени..., бо прийшов день їх блаженної пам'яті. Наслідуймо їх діла, бо святі дбали про своє спасення, трудилися, постили, молилися, правду любили. Як вони, так і ми покиньмо мамону, багатство світа, полюбім Христа Бога і візьмім хрест Його, полишім свою волю, дбаймо про спасіння, хто правдою, хто милостиною, хто терпінням, всі любов'ю й вірою в Христа Бога, в Пресв. Тройцю.

Зміст другого поучення: Через гріх Адама попало людство під клятву і заслужило собі на смерть, але Бог помилував своє сотворіння, післав свого Сина, який побідив диявола і ввів усіх праведних у рай. Тих святих сьогодні саме почитаємо. І ми, що сьогодні тут зішлися, прославляймо Христа Бога, що спас людство і кличмо: радуйтеся апо-

⁶⁶ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, III, ст. 471, не признає цих «Слів» автентичними. Владиміров, *цит. тв.*, ст. 151, заперечує автентичність тільки «Слова о любви».

⁶⁷ *Цит. тв.*, ст. 222 і д.

столи, пророки, патріярхи, мученики, монахи, мучениці, правовірні князі, Борисе й Глібе, Теодосіє...

Чужих впливів, як уже сказано, крім св. Письма й церковних молитов, в поученнях Смолятича не видно. А й св. Письма уживає Смолятич дуже в міру, не так, як Іларіон, що просто переписує цілі його частини. Смолятич і там, де вживає слів св. Письма, не наводить їх переважно дослівно, а тільки парафразує.

В першому поученні знаходимо тільки два короткі цитати св. Письма: « Кто доволенъ изъглаголати силы Господня... », і даліше: « аще кто оставить жени и дѣти и села и имѣнія... ». При кінці знаходимо натяк на св. Письмо, а властиво на церковну молитву в словах: « ...и тожде вѣкъ настоить, и таже лѣта текоуть, и тожде врѣмя кончается, оуже бо се стоить прі дверѣхъ ожидаая насъ... ».

В другому поученні нема взагалі ніодної цитати зі св. Письма, а тільки при кінці знаходимо вплив церковної молитви « ...княземъ нашимъ на поганья побѣдоу подавающе... » і т.д.

За те багаті є оба поучення в гарні реторичні фігури, запозичені переважно з св. Письма або церковних молитов. Ось деякі з них: « Кто доволенъ изъглаголати силы Господня или ищести множество милости его? »; « богоносніи отцы, моужи честніи паче гѣска морскаго и паче звѣздъ небесныхъ и каплъ дождьвныхъ... »; повторення « і » при вичислюванні різних країв; прегарна картина монаших подвигів; « оукрасившему всѣ поустыниѣ акы доубровными цвѣты... » « явились еси яко деньница въ звѣздахъ прѣвзшедшии житіемъ »...; « и мытятся яко ястреби и понавлѣются яко орли, възвышаются въ облаки... ». Прегарним також вступом починається друге поучення.

Патріотизм і сучасність в поученнях Клима Смолятича

Проповідник не залишає ніколи нагоди згадати в своїх поученнях і про свою країну та про своїх святих. Коли в першому поученні вичисляє різні краї, що видали святих мужів, зараз згадує також і про « новопросіявшую в роуси печеру ». Між святими угодниками величає « русское оутверженіе », Антонія, чесного начальника « блаженному житію въ руси наченшему великоюю лавроу святоую печероу, и Феодосію (по собі) сздавшему... ». Не забуває також князя Ігоря, що прийняв « честно моченіе ».⁶⁸

⁶⁸ Це був Ігор Ольгович (Святославич), убитий Киянами в 1147 р.

Так само в другому поученні читаємо: « Радуйтеся святая мученика Борисе и Глѣбе въ новопросвѣщенной роуской земли Христови оугодивше... », а дальше: « ...и святїи игоумени печернїи Феодоси роускихъ черноризецъ старѣйшино... ».

Не мало є у Смолятича також натяків на сучасне, напр.: « мирская вся любяще хотѣли быхомъ царствїа, но не истинно его хоцемъ на любовь бо мира сего оукланяемся, любимъ злато и берѣмъ имѣнїе, любимъ храмы свѣлы, и домы оукрашены, славою и честь и красотоу мира сего не обѣдили и праздници миретїи нами полни бывають... »; або: « рѣку же и княземъ спаситесь и вы князи правдою, златолюбїе отвергъже, спаситесь и вы княгинѣ истинною, а не злобою, срѣбролюбїа ненавидаще, спаситесь богатїи милостинею, спаситесь оубозїи трыпнїемъ... ».

Кінчаючи оцінку поучень Клима Смолятича не можна нам поминути мовчанкою характеристики Н. Нікольського. Ось його слова:⁶⁹ « Литературныя особенности "похвалы" подходят подъ то направленїе въ русекой проповѣди второй половины XII вѣка, которое выразилось въ усиленїи греко-болгарской искусственности, въ стройности рѣчи и несамостоятельности образовъ и оборотовъ. Скомпонованная довольно удачно и правительно, "похвала въ субботу сыропустную" однородна съ восторженными произведенїями Кирила Туровскаго. Главная часть ея состоитъ изъ прославленїя особенно чтимыхъ святыхъ. Но авторъ не ограничивается похвалою (или історїей праздника, какъ свят. Кирилль Туровскїй), а (во второй части) призывая слушателей подражать святимъ, обличаетъ привязанность къ міру иноковъ и предостерегаетъ князей, княгинь и богатыхъ отъ сребролюбїа... Такимъ образомъ самостоятельность автора въ "похвалѣ" выразилась очень не широко... ».

З цією характеристикою не можемо вповні погодитися, передусім щодо « несамостоятельности ». Вимагати від проповідника повної незалежності від впливу св. Письма, називати його неоригінальним тому, що він уживає біблійних образів і зворотів та біблійного стилю, це значить не відрізнити християнської проповіді від світської промови. В такому випадку навіть св. Іван Золотоустий і Святий Василій Великий не були б оригінальними.⁷⁰

⁶⁹ О литературныхъ трудахъ митрополита Климента Смолятича, писателя XII вѣка, Спб, 1892, ст. 214 і 215.

⁷⁰ Оригінальність творчості Смолятича, див. Енциклопедія Українознавства, Мюнхен 1948, т. I, ст. 736-737.

КИРИЛО ТУРІВСЬКИЙ

Життєпис

Кирило Турівський⁷¹ походив з міста Турова (звідси і прізвище «Турівський»), недалеко Мінська. Народився около 1130-1134 р. Був сином багатих і просвічених батьків і дістав основну церковно-богословську освіту, мабуть від греків, яких привезла з собою турівська княжна грекиня. Між греками було тоді багато вчених реторів і граматиків, що заходили в західну Європу, отже найперше в Україну, як ближчу для них і того самого обряду. Наше вище духовенство було переважно грецьке, то ж взаємини України з Візантією були тим сильніші. В домі багатих батьків Кирила мусів бути грецький вчитель, тим більше, що культурний рух на Україні в XII ст. був дуже оживлений. Просвічені кола не вдовольнялися вже самими готовими перекладами, що йшли з Болгарії; і між українцями було немало людей обізнаних з грецькою мовою, людей, що перейшли візантійську школу, які могли вже самі черпати початки Божої і людської премудрости безпосередньо, прямо з першого джерела, з творів св. Отців і Учителів Церкви, а також з творів світських візантійських письменників.⁷²

В часах Кирила Турівського жили такі візантійські письменники й учені, як Теофілякт Болгарський, Євтимій Зігабен, Теодор Валсамон, Евстехій Нікійський, Григорій Коринтський, Михайло Акомінат, Евстасій Солунський, Теодор Продром, Іван Зонара, Константин Манасія, Никифор Врєнній, Анна Комнен, Іван Кіннам, Іван і Мануїл Комнени, Микита Акомінат і багато інших. Чи цей цілий ряд учених XI-XII ст. — питає справедливо Пономарев⁷³ не мав впливу на тодішню українську культуру при таких тісних взаєминах України з Візантією?

Кирило Турівський вже в ранньому віці вступив в монастир. Опісля жив, як стовпник, віддаючись постам, молитвам і літературній праці. Нарешті став єпископом міста Турова. З єпископської діяльності Кирила Пролог згадує тільки про дві неясні події, а саме про виступ Кирила проти єретика єп. Теодорця і про його зв'язки з князем Андрієм

⁷¹ Про життя Кирила Турівського є коротка згадка в Пролозі; Сухомлиновъ, Рук. гр. А. Уварова, т. II, ст. 1-2; Прологъ печ. вид. 1677; Евгений, еп. астрах.: Творенія св. Кирила, Київ, 1880, ст. 296.

⁷² Проф. Пономарев, I, с., ст. 91. Про стан освіти на Україні в часах Кирила Турівського див. також М. Грушевський, *Іст. укр. літератури*, III, ст. 86 і д.

⁷³ *Цит. тв.*, ст. 93.

Боголюбським, внуком Володимира Мономаха. Цей князь мав якесь непорозуміння з єп. Теодором чи Теодорцем, який не хотів його слухати. З приводу цього непорозуміння звертався Кирило Турівський і до Теодорця і до князя, але як, чи тільки усно, чи також письменно, про це ближче нічого не знаємо. Не знаємо також якою була та « вресь » Теодорця.

З невідомої причини покинув по якомусь часі Кирило єпископський престіл і замкнувся знову в монастирі. Про смерть Кирила Турівського згадується під днем 26 квітня.

Твори

Твори Кирила Турівського звісні нам зі списків XIII, XIV, XV, XVI і XVII ст. Вони підпадали різним змінам, хоч що правда не основним. В найдавніших збірниках знаходимо їх разом з поученнями інших проповідників, нерас підписані вони іменами Отців Церкви. Незвичайне поширення слів Кирила свідчить про його велику популярність.

Число творів Кирила Турівського не усталене. В найдавнішому списку з XIII ст., неповному, знаходиться дев'ять поучень. Калайдович ⁷⁴ видав п'ятнадцять творів Кирила, в тому числі « Слово о мытарствах », « Слово о черноризьчѣстѣмъ чину », « Повѣсть къ Василию игумену печерскому » і « Притчу о человекской души ». Сухомлінов ⁷⁵ оголосив двадцять творів Кирила, в тому числі також його молитви. Євгеній єп. Мінський ⁷⁶ видав тринадцять творів Кирила, між іншими також три « Слова » тільки підписані його іменем. Пономарев ⁷⁷ опублікував десять його поучень. Вкінці Х.М. Лопарев видав ще в 1893 р. « Слово въ великую субботу, принадлежащее св. Кириллу Туровскому... ».

Не легко означити, котрі поучення є справді поученнями Кирила Турівського. Проф. Петухов ⁷⁸ признає автентичними тільки оці поучення: 1. Слово в квітну неділю, 2. в Томину неділю, 3. в неділю про сліпця, 4. в неділю 318 Отців, 5. на Пасху, 6. в третю неділю після Пасхи, 7. в

⁷⁴ « Памятники Росс. словесности XII в. », 1821 р.

⁷⁵ Рукописи гр. Уварова, т. II, 1858 р.

⁷⁶ Твореніє св. Отца нашего єп. Туровскаго, съ предварительнымъ очеркомъ истории Турова и Туровской ієрархїи до XIII вѣка, Кієвъ, 1880.

⁷⁷ Памятники др.-рус. церк. уч. лит.

⁷⁸ Къ вопросу о Кириллахъ авторахъ, 1887.

неділю про розслабленого, 8. на Вознесення і 9. « Слово о поученіи церковномъ ».⁷⁹

Не входячи ближче в квестію автентичности, все ж таки зазначуємо, що погоджуємося вповні з проф. Петуховим, щодо не-автентичности Поучення на П'ятдесятницю, Слова про премудрість, і Слова про суд над душею праведника й грішника. Ці три твори цілим своїм змістом і формою різняться основно від інших творів нашого проповідника. Зате оба поучення: На неділю третю після Пасхи і Слово в велику суботу — це напевно твори Кирила Турівського.

В нашій оцінці беремо до уваги всі тринадцять поучень Кирила, а саме: 1. Слово в неділю квітоносну, 2. Слово на св. Пасху, 3. Слово в нову неділю після Пасхи, 4. Слово в неділю третю після Пасхи, 5. Слово в неділю четверту після Пасхи, 6. Поучення в неділю п'яту після Пасхи, 7. Слово в неділю шосту після Пасхи, 8. Слово на Вознесення, 9. Слово на Собор св. Отців, 10. Поучення « на Пянтикостіи », 11. Слово про премудрість, 12. Слово про суд над душею праведника й грішника і 13. Слово в велику суботу.

Слово 11 (про премудрість) і 12 (про суд над душею праведника й грішника) не вважаємо зовсім поученнями чи « словами ». Це радше релігійна розвідка, призначена тільки до читання. Завважуємо також, що Слово в велику суботу — це скорочена частина Слова в неділю третю після Пасхи.

Теми поучень

Вибором тем Кирило Турівський не дуже то клопотався. Він пояснював празник і представляв обставини даної події та її значення, кінчаючи поучення короткою аплікацією. Пояснюючи празник, намагається переважно Кирило представити його переносне значення, при тому однак знаходимо нераз чимало довольности. І так в неділю квітну говорить про в'їзд Христа до Єрусалиму; в неділю Пасхи висказує радість із-за воскресення Христа; темою слова в неділю після Пасхи є воскресення, артос і апостол Тома; в неділю третю після Пасхи оповідає проповідник про зняття Христового тіла з Хреста та про мирносиць і славить Йосифа з Ариматеї; в неділю про розслабленого переказує про того ж розлабле-

⁷⁹ « Слово на пятидесятницю » приписує Петухов радше Теодосієві Печерському, як Кирилові Турівському.

ного; в неділю п'яту після Пасхи повчає про молитву, а властиво взиває людей ходити до церкви; в неділю шосту після Пасхи говорить про сліпця й про зависть жидів; на Вознесення — про вознесення Господнє; темою поучення в неділю св. Отців є похвала Отцям Нікейського собору; на Зелені Свята взиває слухачів, щоб сповняли добрі діла, щоб старалися про покору, щоб плекали між собою любов, були лагідні й зберігали пости; подібні моральні науки знаходимо також в слові про премудрість; в «Слові» в велику суботу говорить про погребання тіла Ісуса Христа, про плач Богородиці та про Йосифа з Ариматеї.

У відомих нам тринадцятьох поученнях Кирило Турівський не пояснює ні одної догматичної чи моральної правди віри. Тільки в двох поученнях (на Зелені Свята і про премудрість) подає моралізуючі науки. Зрештою всі поучення є щодо змісту гоміліями чи радше панегіричними словами.

Зміст поучень

1. *Поучення про розслабленого.* Велика й невисказана милість Бога для людського роду, якою нас помилував. Тому ми повинні хвалити й прославляти Ісуса Христа, визнаючи його великі чуда. Сьогодні поговоримо про розслабленого, якого нині сам Бог помилував, а якого не було кому вкинути в купіль, бо, коли зворушилася вода, то всі клопоталися тільки про здоров'я багатих. Говорить євангелист, що Христос прийшов в Єрусалим до овечої купелі, над якою лежало багато людей, що дожидали порушення ангелом води. Ця купіль є образом хрещення. Овеча купіль уздоровляла тільки одного чоловіка в році, а хрещення кожного дня багатьох оживляє. Господня благодать прийшла до овечої купелі, побачила розслабленого і спитала: Чи хочеш бути здоровий? Так, Господи, відповів той, я хотів би, та нема нікого, що після порушення води вкинув би мене в купіль. Коли Ти, Владико, питаєш мене, про здоров'я, так послухай моєї відповіді: від 38 літ я прикований до своєї постелі болю. Молюся Богові, та Він не вислухує мене, бо мої гріхи великі; я видав лікарям все моє майно, але не зазнав помочі, бо нема зілля, яке було би в силі перемінити Божу кару. Мої знайомі погорджують мною і нема нікого, хто потішив би мене. Чи назву себе померлим? Але ж мій шлунок жадає корму і мій язик всихає від спраги. Чи маю вважати себе живим? Та не тільки не в силі я встати з постелі, але й двигнутись не можу. Я померлий між живими і живий між померлими. Терплю муки, як в аді. Ніхто не прийде відвідати мене й послужити

мені. У відповідь на це сказав Христос: що кажеш, що чоловіка не маю? Я задля тебе став чоловіком, задля тебе полишив скиптр небесного царства. Я не прийшов, щоб мені служили, але щоб другим послужити... Я став чоловіком, щоб чоловіка Богом вчинити. Задля тебе сонце й місяць світять, хмари дощем землю напоюють, а земля всяку траву й плодовиту деревину родить — і ти кажеш, чоловіка не маю? І хто від мене вірніший чоловік? Я життєве озеро і ось райське джерело з моїх уст на тебе виливаю, а ти овечого купелю жадаєш. Встань, візьми свою постіль, щоб почув мене Адам і обновився сьогодні з тобою від зітління, бо в тобі уздоровлює Євину клятву першого гріха. Я Лазаря воскресив уже і тобі сьогодні кажу: візьми свою постіль...

І зараз зіскочив розслаблений з постелі зовсім здоровий. А була тоді субота. І бачили його жиди, та не тішилися з uzдоровлення і не славили Бога та не говорили: як ти подужав, а накинулися на uzдоровленого — сьогодні субота і не вільно нести постелі. І сказав до них уздоровлений: пощо таке говорите фарисеї? Ви осліпли умом. Не будьте нерозумні. Той, що мене сотворив, сказав мені: встань, візьми свою постіль і ходи, і оце я здоров. Відповіли книжники: хто це тебе уздоровив? А уздоровлений не знав, бо Ісус відійшов від народу, однак сказав — це сам Господь Бог Ізраїля, бо не діткнувся мене рукою, а тільки сказав — встань і ходи. Тому не хулить Божої благодаті, а хвалить Господа. Але жиди настоювали, щоб показати їм того, що смів уздоровити в суботу й наказувати нести постіль. І знайшов Христос уздоровленого в церкві і сказав: це ти здоровий, але далше не гріши... Ці слова відносяться до нас усіх... Господь сказав неначе до уздоровленого — я в тобі уздоровив Адама, відняв його клятву, омив хрещенням погань всякого гріха, віднайшов заблуканого, обов'язав рани пораненого диявольськими розбійниками, заніс його до гостинниці, до своєї церкви, дав два срібняки господареві, Старий і Новий Завіт святителям, щоб навчали людей, обіцяв нагороду після свого повороту тим, що спасли грішників. Це ти здоров і більше не гріши! Бо горе — каже — тому, хто грішить. Розумійте ж усі силу слова, бо після хрещення каже нам Христос не грішити, а після прийняття всякого священничого уряду горе тому, хто грішить. Уздоровлений був вірний, бо не грішив після подужання, а в церкві перебував, де й побачив знова Христа та прославив його. Так і ми прославляймо Ісуса Христа, щовилічив нас від душевних недуг і вірно до нього припадимо, кажучи: не пом'яни наших давніших гріхів, а нинішні гріхи очисти, бо ти є для всіх Богом, Творцем... Помилуй нас, що на тебе надіємося...

2. Поучення в V. неділю після Пасхи. Я, други й брати, надіявся

кожної неділі зібрати в церкві більше людей, що послухали би Божого слова, та сьогодні мало вас прийшло. Коли би я про себе говорив, то ви добре робили би, якщо не приходили б, але я звіщаю Вам Господні слова, я читаю вам Христову грамоту. Коли хто принесе підвладним царську або княжу грамоту, то вони не питають, яким є той, що її приніс, багатим чи вбогим, грішником чи праведником, а слухають тільки читаних слів з увагою та пошаною. Коли ж така пошана для земського князя, то оскільки ж більше повинні ви вважати, коли говорить Владика ангелів. Тому прошу вас, наклонюйте своїх знайомих, щоб приходили до церкви, бо ви закуштували меду науки, а вони не закуштували. А тепер послухаймо, навчу вас про молитву, яку пророк порівнює до кадила. В чому ж молитва подібна до кадила? Бо кадило пахне, коли його покласти на вогонь; так і молитва, коли виходить з гарячого серця, то наче запах іде до Бога. Савська цариця здалеку прийшла, щоб почути голос Соломона, а тут більший від Соломона. Скажіть мені, чи при сході сонця примикає хто очі, щоб не бачити світла? Таким світлом це Боже слово. А скільки ж вас приходить в церкву? Спонукуйте, щоб приходили ті, що лінуються приходити. Подумайте про царську вечерю, від якої відмовлялися запрошені, а яких цар покарав. Чи так трудно одну годину посвятити Богу? Коли б я роздавав золото або срібло, мід або пиво, то ви й самі приходили б й других приводили б. А я роздаю Боже слово, краще над золото й срібло, над дороге каміння, солодке від меду, а ви не приходите. Тих, що не приходять, я злословлю й покараю, так як вас хвалю і благословлю; а кожного з вас прошу, коли маєте сусіда, родину, жінку, діти, взивайте їх до церкви...

Будова поучень

Будова поучень Кирила Турівського відповідає зовсім їх змістові. Вправді, кожне його слово-проповідь складається із вступу, головної теми й закінчення, але ні одна з цих частин не є в повності розвинена. Поучення починається переважно якоюсь загальною сентенцією, напр.: « Велика и ветха ськровища, дивно и радостно откровение »... (1 Слово); або « Неизмѣрна небесная высота, ни испытана преисподняя глубина... » (5 Слово); або « Якоже Историци и Вѣтїя, рекше Лѣтописьци и пѣснотворци, приклянують своя слухы... » (9 Слово); або проповідник починає своє поучення зразу натяком на євангельську подію, про яку має говорити; або, вкінці, виправдуванням своєї немочі, недостойності (3 Слово). Перехід від вступу до головної теми є часто доволі штучний.

Закінчення, як при гоміліях, звичайно дуже коротке. Нема в них строго логічної консеквенції, так кінцевої в християнській проповіді. Але цей спосіб будови проповіді є виразом тодішньої проповідницької школи із притаманними Кирилові прикметами, а теж із певністю, відповідає його характерові та темпераментові.

Стиль поучень

Стиль усіх поучень Кирила Турівського високо поетичний. В них повно прегарних порівнянь, образів, запитів, діалогів, окликів, повторень та інших фігур. Буває, що не раз ціле поучення це наче один довгий поетичний період, перетиканий не менш поетичними вставками. Візьмім для прикладу Слово в квітну неділю. Після вступу каже проповідник слухачам радуватися, бо « днесь Христось отъ Витанія въ Іерусалимъ входить... »; « днесь народи противу Ісусу изыдоша... » і так іде те « днесь » аж до кінця поучення, подаючи слухачам щораз нову притоку до радости. Другим разом ціле поучення збудоване в формі діалогу (про розслабленого), в інших поученнях багато гарних порівнянь, зворотів і т.д.

Найбільш поезії містить у собі слово на неділю Томину, яке М. Грушевський називає слушно « вершком краси й артизму творчости » Кирила Турівського.

Зокрема треба згадати прегарний плач Марії при зняттю з хреста тіла Господнього і похвалу Йосифові в слові в третю неділю після Пасхи.

Характеристика Слів

Кирило Турівський — це справжній український « візантієць ». Вихований на творах грецької літератури і обзнайомлений з нею основно, він підпав впливам візантійської школи, докладніше сказати, впливам не першої, якої чільним представником був св. Іван Золотоустий, а другої школи, якої репрезентантами є св. Епіфаній Кипрський, патріярх Герман і ін. Проповідники цієї другої школи не вдоволяються вже змістом євангелія, а намагаються доповнити його іншими елементами, переважно апокрифічними. Тому-то уживають вони часто діалогу й драматизму. За ними йде і наш проповідник.

При пояснюванні текстів пішов Кирило головно за антиохійським напрямком. Пояснення цього напрямку мали звичайно характер притчі. Проповідники придержувалися вірніше євангелія і будували свої заклю-

чення на поясненнях деяких притч самим Ісусом Христом. Попри те бачимо в творах єпископа Турівського також вплив і другого напрямку, александрійського, якого характеристичною прикметою є алегоризм, заміна одного поняття другим, через що таке пояснення ставало нераз темним, а часто мильним.

Як правдивий візантієць, наводить Кирило багато, нераз аж за багато, текстів св. Письма, але також, як у візантійця сучасної йому доби, між тими текстами св. Письма і словами та думками автора не завжди знаходимо тісний зв'язок. Цей зв'язок є радше реторичний, як природний. Завжди є і служать вони більше для поширення думки, а не для її доказання чи пояснення. Крім того Кирило Турівський наводить св. Письмо часто свobodно, кілька текстів складає в один, зв'язуючи їх власними словами, деякі тексти подає тільки в значному скороченні.

Особам, що їх наводить у Слові вкладає Кирило в уста предовгі промови, які затінують головну думку проповіді. Справедливо замічує єп. Макарій:⁸⁰ « Вообщє о словах святителя Туровскаго можна сказать, что отдѣльныя мѣста въ нихъ есть весьма хорошія и даже прекрасныя, но цѣлаго, вполне выдержаннаго и совершеннаго слова нѣтъ ни одного; что въ нихъ довольно искусственности и изысканности, какъ въ сочетаніи мыслей, такъ и въ выраженіяхъ, и очень мало нравственныхъ наставленій... ».

Всі майже Слова Кирила Турівського є доволі довгі, нераз задовгі, і через те знаходимо їх в деяких збірниках в скороченні напр. в Пролозі з XIII-XIV ст. слово про сліпця, в збірнику з XIV-XV ст. Слово на собор св. Отців.

Кирила Турівського ставлять звичайно, незалежно від деяких недосконалостей його проповідей, побіч митрополита Іларіона. На всякий випадок треба пам'ятати, що Іларіон є правдивим, у повному того слова значенні, клясичним християнським проповідником, а Кирило Турівський більш краснорічивим бесідником і поетом. Крім того Іларіон перевищає Кирила талантом, освітою і логічністю.

Впливи

Ми вже згадували, що Кирило Турівський писав свої слова за візантійськими зразками. Тому треба відповісти на питання, яких саме візантійських авторів наслідував наш проповідник? Відповідь на це питання доволі трудна.

⁸⁰ *Цит. тв.*, III, ст. 128 і д.

Деякі дослідники (Калайдович, Каченовський)⁸¹ вказували головно на св. Івана Золотоустого, як на зразок для Кирила. Однак цей погляд збиває М.І. Сухомлінов,⁸² доказуючи, що Кирило Турівський формальною стороною своїх Слів зближається більше до інших візантійців, а не до св. Івана Золотоустого. « У другихъ византійскихъ ораторовъ преобладаєть аллегоризмъ, отчужденіє отъ современной имъ дѣйствительности, равнодушіє къ общественнымъ недугамъ Византіи. У Златоуста, даже в словахъ, гдѣ найбільше догматизма, слышите то сочувствіє къ нуждамъ общества, то участіє къ горькой долѣ пролетарія... ».⁸³

Загалом, між Кирилом Турівським і св. Іваном Золотоустим більше різниць, чим схожости. З другого боку корисно вирізняється Кирило і від сучасних йому візантійців. Напр., візантійці зєгковажили собі цілковито моральні вимоги проповіді, а Кирило, хоч коротко вправді, але все таки не забуває кінчити свої слова моральними науками. Також деяких фігур (окликів, запитів, повторень) у Кирила Турівського менше, як у візантійських промовців.

Зокрема додачує Сухомлінов вплив на Кирила Прокла архiep. Царгородського, Тита ep. Вострєського, Епифанія ep. Кипрського (від нього напр. перейняв Кирило похвалу Йосифові в Слові про мироносиць), Симеона Логотета (плач Богородиці), Кирила Александрійського, Евлогія Александрійського, Григорія Богослова, Теофілякта, архiep. Болгарського і т.д.

Від візантійців перейняв Кирило Турівський між іншим уживання в проповідях притч, які брав з Прологу. Форму запитів і відповідей запозичив (напр. в Слові про розслабленого) з апокрифів або з народньої словесности.

Коли говориться про наслідування Кирилом візантійських зразків, то слід при тому пам'ятати, що те наслідування не було невольниче, а свобідне. Він користується тими зразками тільки, як матеріялом.

В деяких Словах Кирила слідні схожості з Іларіоном, а передусім в Слові на « вербну неділю » і в Слові на Пасху. Тут завважує М. Грушевський:⁸⁴ « ...насувається питання — чи це залежність від « закона й благодаті », чи залежність від спільних візантійських зврців? У Кирила така залежність не підлягає сумніву. Напр. цитоване вище слово

⁸¹ Див. « Памятники Росс. словесности XII в. », ст. IX. « Вѣстникъ Европы », 1882, ч. 1, ст. 54-57; ч. 2, ст. 133.

⁸² *Цит. тв.*, ст. 281 і д.

⁸³ *Цит. тв.* 282. І. Власовський, *Історія укр. прав. церкви*, т. I, ст. 78-79.

⁸⁴ *Цит. твір*, III, ст. 100 і д. (Змінюємо дещо правопис).

на провідну неділю виразно йде за таким же словом Григорія Богослова, де також міститься гарний опис весни... Але... Кирило досить свобідно використав цей взірець, опутивши ті образи, які не підходили під українську обстанову (кораблі, мореходство, культура садівницька і т.д.), з другого боку він переводить кожний реальний образок в символічно-релігійну картину, отже дає щось нове... Відповідно тому треба оцінювати і відносини Кирила до « Закону й благодати », та інших можливих домашніх творів реторичного напрямку попереднього часу. Ті національні струни, які звучать в « Законі » і роблять його особливо оригінальним і сильним, не знаходять відгомону в творчості Кирила, зайнятій виключно загально-християнськими ідеями й образами... Коли ж за візантійськими взірцями він не йде невідлучно..., очевидно, не був він невідлучною копією старших українських взірців, їх учеником »...

Кирило Турівський про сучасність

В поученнях Кирила Турівського знаходимо дуже мало натяків на тогочасні відносини. Всього в двох місцях (5-те і 9-те Слово) є згадка і то загальна про князя. Одне тільки 6-те Слово порушує актуальну тему, а це занедбування вірними церкви. Проповідник жалується в ньому, що люди не приходять слухати Божого слова, просить тих, що в церкві, щоб поучували « неприходящихъ » та спонукували їх ходити в церкву. Видно з цього Слова, що велика тоді була байдужість до церкви, бодай подекуди, коли навіть на проповіді « українського Золотоустого » церква не була заповненою.

Можливо, що й у 12-му Слові маємо натяки на тогочасне життя наших предків, а зокрема натяки на тодішні гріхи. Проповідник вичисляє їх дуже багато. Крім звичайних гріхів знаходимо там також такі: безсоромні слова, прилюдні танці (« въ пиру, и на свадбахъ, и въ павечерницахъ и на улицахъ »), пиянство і « запоїство », чародійство і « волхование », обжирство, « ранное яденіе и питіе », грєсь, « вѣрюють в стрѣчу, въ чехъ, въ поладъ и въ птичьи граи, ворожю, и еже басни бають и въ гусли гудуть », чужоложство, убивство і « бьенія и рванія за власы до крове », « всякъ блудъ, еже съ скотомъ і съ блудницами, иже ручний блудъ »...

Про відносини тогочасного проповідника до інших віроісповідань довідуємося дещо з 9-го Слова (в неділю св. Отців Нікейського собору). Згадуючи про еретика Арія, говорить проповідник: « Сій Арій попь бѣше Александрьскыя церкве, пачеже рещи съсудъ бѣ сотанинъ, и вълкъ

овчею покровенъ кожею... хульникъ бо бѣ »... Покликаний перед Отців собору « яко лвъ здохитрѣмъ неукротимо рикая... имъже тѣгда сам дьяволь неподобная глаголаше. Великъ бо бѣ воєвода сотонинъ Арій ». Отцям собору каже проповідник так відповідати Арієві: « Слыши Арію! безглавный звѣри, нечистый душе, оканьный человекѣ, новый Каине, вторый Іудо, плътяный демоне, прельственный змью, церковный воѣми вѣдомый тати, необратный разбойниче, грѣшьниче... волче... Божій враже и сыну погибели »...

Вичисляючи учасників собору кладе проповідник на першому місці Папу Римського: « Бяху же старѣйшины Събору мужи святіи чудотворци: Силивестръ Папа Римський, иже крещеніемъ Костянтина Царя отъ проказы очисти, и многа ина створи чудеса, Митрофанъ Патріярхъ Царяграда »...

Голоси критиків

Кирило Турівський, цей мистець форми, що тішився у своїх сучасників великою славою (« український Золотоустий »), зацікавив може нарівні з Іларіоном сучасних істориків літератури, але не знайшов у них великого признання. Так напр. Піпін,⁸⁵ Сухомлінов,⁸⁶ Калайдович і Каченовський,⁸⁷ Шевирев,⁸⁸ Філярет,⁸⁹ Соловев,⁹⁰ Самарін,⁹¹ Буславс,⁹² Лопарев,⁹³ Пономарев⁹⁴ і ін. висказуються про нього доволі критично.

Найбільш може компетентний в цьому питанні між наведеними критиками Е. Голубінський⁹⁵ признає вправді Кирилові Турівському ве-

⁸⁵ « Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ », Петербург, 1865, ст. 172.

⁸⁶ « Сборникъ отд. рус. яз. и сл. И.А.Н. », т. LXXXV, Спб, ст. 273-349 (« О сочиненіяхъ К. Туровскаго »).

⁸⁷ « Памят. Росс. слов. XII в. », ст. IX; « Вѣстникъ Европы », 1882, ч. 1, ст. 54-57; ч. 2, ст. 133.

⁸⁸ « Ист. Рус. слов. пр. др. », 1846, вип. 2, ст. 225.

⁸⁹ « Ист. русс. Церк. », 1849, I, ст. 68-73.

⁹⁰ « Ист. Россіи », III, ст. 96-100.

⁹¹ « Стефанъ Яворскій и Теофанъ Прокоповичъ какъ проповѣдники », 1844, ст. 42 і д.

⁹² « Русс. Вѣстникъ », 1857, ч. 15, ст. 382-383 (« О народности въ др. русс. лит. и искусс. »).

⁹³ « Памят. др. письм. » ХСVII. « Слово въ Вел. субботу принад. св. К. Туровскому », 1893, Спб.

⁹⁴ *Цит. тв.*, ст. 42 і д.

⁹⁵ Ист. Рус. Ц., I, ст. 657 і д.

ликий ораторський талант і виїмкову реторичну освіту, але додає, що він є представником у нас того грецького ораторства, яке стало « безвартiсною словною забавкою ».

З оцим поглядом Голубинського не годиться передусiм М. Грушевський.⁹⁶ Він пише: « Що ж до закиду, який йому звичайно роблять, що в його словах мало елементу морально-дидактичного, що мовляв в них завдання проповідi губиться за завданнями повістяра-артиста, то на це треба сказати, що це власне й було його завдання: *гарно*, артистично описати свято, подiю, і з цього боку й належить його оцiнювати, як автора. Кирило не догматист, не моралiст, а описатель, *оповiдач* свята, так як якийнебудь Гiрляндайо, чи iнший описатель раннього вiдродження, котрий ставив своїм завданням представити iсторiю свят, подiй в гарних фiгурах, сценах, перспективах; і з цього боку ми мусимо справдi високо цiнити Кирила, як такого словесного маляра ».

Як бачимо, М. Грушевський оцiнює Кирила Турiвського тiльки, як бесiдника, а не як проповiдника. Коли так, то за ним правда, але бiльша правда за Голубинським, бо Кирило, як проповiдник пiдлягає вимогам гомiлетики, а гомiлетика є проти нього.

БЕЗІМЕННІ ПОУЧЕННЯ

З домонгольської доби дiйшло до нас чимало безiменних поучень. Всi вони наче б походили вiд одного автора, такi до себе подiбнi.

В Прологах новгородської софiйської бiблiотеки XII-XIV ст. знаходимо напр. дванадцять таких поучень, а саме: п'ять поучень на предпразденства великих празників (Рiздва, Пр. Богородицi, Воздвиження Ч. Хреста, Рiздва Христового, Хрещення й Стрiтення Господнього) і сiм поучень на самi празники (Рiздво Пр. Богородицi, Воздвиження Ч. Хреста, Покров Пр. Богородицi, Зачаття Пр. Богородицi, Рiздво Христове, Хрещення й Стрiтення Господнє). Всi тi поучення є по всякiй правдоподiбностi оригiнальнi, а не перекладенi.⁹⁷

В iнших рукописах знаходимо мiж iншими Слова зверненi проти таких християн, що попри своє християнство вiддавали ще честь поганським божкам, як напр. « Слово нiькогого христолюбца и ревнителя по

⁹⁶ *Цит. тв.*, III, ст. 102 і д. І. Власовський, *цит. тв.*, I, ст. 79.

⁹⁷ Макарій, *цит. тв.*, III, ст. 208 і д.

правѣи вѣрѣ », ⁹⁸ « Слово Исаи пророка истолковано св. Іоанномъ Златоустомъ о ставлящихъ вторую трапезу роду и рожаницамъ », ⁹⁹ « Слово св. Григорія Богословця изьобрѣтено въ толцѣ его о томъ, како первое погани суще языци служили идоломъ, и иже и нынѣ мнози творять », ¹⁰⁰ « Слово св. Отца нашего Іоанна Златоустаго о томъ, како первое погани вѣровали въ идолы и требы имъ клали, и имена ихъ нарекали, яже и нынѣ мнози тако творять и въ крестьянствѣ суще, а не вѣдають, что есть крестьянство », ¹⁰¹ « Слово на память св. Леонтія ростовскаго », ¹⁰² « Поученіе Георгія черноризца Зарубскія пещеры », ¹⁰³ Похвала Рюрикові, якою закінчується Київський лист видубицької редакції ¹⁰⁴ і ін.

При розгляді безіменних поучень користаємо з другого випуску задуваних уже нераз « Памятників » (частини першої), де їх є 57.¹⁰⁵

Змістом безіменних поучень є звичайно моральні правди, напр. про правило життя, про гріх, клевету, милостиню, гнів, чистоту, ревність, повздержність, любов і т.п., хоч є також Слова: « наказаніє попомъ », « наказаніє ко владѣющимъ » і ін.

Всі поучення є короткі, деякі навіть дуже короткі, популярні, уложені простим, невибагливим стилем.

Для прикладу подаємо в перекладі одне з найкоротших, а саме — поучення перед Воздвиженням (13. септембра):

« Щоби ви знали, брати, що цей день є передпразденством Воздвиження Чесного Хреста Христового, на якому був прибитий наш Господь і на якому знищив прадідну клятву, що (прийшла на нас) з намови диявола, та з покушання дерева, через що ми випали з нашої природи. Задля того Владика наш Господь, умертвляючи пристрастне покушання, дав прибити на хресті своє тіло, яке не покушало гіркого смаку, щоб безпристрастністю привести нас до дерева життя, якого бажаючи, потру-

⁹⁸ Опис. рук Рум. Муз., ст. 228; Сборникъ Новг. Соф. бібл. XV-XVI вв. ч. 522, л. 84-87.

⁹⁹ Сборн. Новг. Соф. бібл. XIV-XV вв. ч. 94, л. 85; ч. 552, л. 85; бібл. Макарія ч. 72, л. 135. Пор. Митр. Іларіон, Дохристиянські вірування укр. народу, Вінніпеґ, 1965, 373-376.

¹⁰⁰ Сборн. Новг. Соф. бібл., ч. 522, л. 88.

¹⁰¹ Сборн. Новг. Соф. бібл., ч. 94, л. 12.

¹⁰² Правосл. Собесѣд., 1858, I, ст. 420-431.

¹⁰³ Див. Срезневський, « О малоизв. и неизв. памят. » в « Запискахъ Акад. Наукъ », VII, ст. 158-165.

¹⁰⁴ Див. М. Грушевський, *цит. тв.*, III, ст. 28 і д.

¹⁰⁵ « Памятники др. рус. церк. уч. лит. », Выпускъ второй: Славяно-русскій прологъ. Часть первая, Сентябрь-Декабрь, Спб. 1896, ст. 75-126.

дімся, брати, очистивши свої душі й тіла, приступім до животворящого хреста, поклонімся йому чистими устами й уцілуймо його, бо він очищує наші душі і уздоровляє наші недуги, від нього втікають біси, він нівечить адову силу і відчиняє царство всім, що поклоняються йому в Христі Ісусі Господі ».¹⁰⁶

Подібні до цього є й інші поучення. В деяких знаходимо гарні порівняння і живий, драматичний стиль. В Слові на 9. септембра (« Слово про те, що не слід судити грішників, а милувати »),¹⁰⁷ поучує автор, що святі ненавидять гріх, але не грішників. До цього додані два порівняння: а) лікар ходить коло недужого, щоб йоговилічити; б) рибалка, як спіймає велику рибу, не тягне її нагально, щоб не урвати вудки, але звільна. Вкінці доданий ще один приклад: Ігуменові Аммонові донесли, що один його монах має в келії під « спудом » блудницю. Аммон прийшов у келію, сів на « спуд » і казав братам шукати блудницю. Коли ж вони не знайшли її, сказав: « Бог да простить вы ». І так застидав їх.

Живий, драматичний стиль є передусім в поученні на Покров Пр. Богородиці (1. октября).¹⁰⁸

Між іншими безіменними поученнями є ще одне поучення, на яке хочемо звернути увагу, а це — Слово в честь св. Климента, Папи Римського, виголошене при мощах святого з нагоди віднови Київської Десятинної церкви. Це Слово поміщене в оригіналі в статті кн. Оболенського: « О двухъ древнѣйшихъ святителяхъ Кіева », (Кіевлянинъ, кн. III, ст. 143-147. Нижче подаємо уривок цього Слова за Макарієм:¹⁰⁹

« ...так учинив Христос Бог наш, щоб це церковне сонце — Його угодник, а наш заступник, св. свяченомученик Климентій, прийшов з Риму в Херсон, а з Херсону в нашу українську сторону для спасіння нас вірних. Що за чоловіколюбство! Що за безмірна глибина доброти! Не до повсякчасних рабів своїх дозволив прийти своєму угодникові, а до ворогів і відступників, про яких сказано: « пожроша сыны и дщери своя бѣсомъ » (Пс. 105,37). Та щоби сповнилося сказане: « благодатию есте спасени: идѣже умножися грѣхъ, превзыточествова благодать » (Рим. 5,20). Де стояли жертівники для бісів, там св. церкви славлять Отця і Сина і Святого Духа, що звершилося й утвердилося приходом св. Климента. Тому й ми славимо та хвалимо й кланяємося в Тройці

¹⁰⁶ *Цит. тв.*, ст. 80.

¹⁰⁷ *Цит. тв.*, ст. 77-78.

¹⁰⁸ *Цит. тв.*, ст. 87-88.

¹⁰⁹ Истор. русс. Церк., III, ст. 216-217. Див. також М. Грушевський, *Іст. укр. літ.*, т. III, ст. 105-109.

прославлюваному Богу, дякуючи вірному Його рабові, що умножив талант свого пана не тільки в Римі, але й в Херсоні та по цілому українському світі і кличемо: похвало мучеників, окрасо святителів, повсякчасний заступнику українського краю, дорогоцінний вінче славного й чесного городу нашого, великої митрополії, матері городів! Тобою українські князі хваляться, святителі ликують, священники хваляться, монахи радуються, люди кріпляться духом, прибігаючи з теплою вірою до твоїх хрестоносних костей, і зачерпуючи тут святість, вертаються додому та освячують нею свої доми, храми й тіла... Справді славніший над усі той город, що має твоє всечесне тіло і весело грає, виспівуючи хвалу. Як друге небо явилася на землі божественна церква Божої Матері, де лежить твоє чесне тіло, подібне до сонця, що просвічує вселенну. О, сопрестольнику апостолів, рівний славою ангелам! Тобою біси проганяють, недуги лікують, еретиків поборюють, а православ'я росте більше й більше... Як захистив ти в морі молодця від нападу звірів, так захищай у світі від невидимих звірів тих, що тебе люблять. А Христолюбному і вірному князеві нашому, що наслідуючи чесноти своїх предків, відновив твою церкву, уприси добра. Благовірний праотець його, будучи христолюбцем і мучениколюбцем, з найбільшою дбайливістю і з великою вірою, любезно й благочесно, переніс сюди твої пречесні моці на освячення й на спасіння тоді і всьому своєму родові та всій нашій землі... О, рівноапостольний Климентіє, потомка його справляй на добро... Нехай звеселиться він сьогодні, старшуючи між князями, бо справді блаженний він, управляючи скиптрами за твоїми молитвами. Нехай звеселиться й найстарший між святителями, бо він блаженний, дотикаючися твоєї святости й освячуючи вірних людей. І нехай ликують громадяни начального між городами городу нашого, бо вони блаженні задля твого заступництва. Нехай празнує світло блаженний твій клир, бо він перший над увесь клир задля твого ходатайства... ».

ПОУЧЕННЯ ЛУКИ ЖИДЯТИ

ПОУЧЕНИЕ АРХИЕПИСКОПА ЛОУКИ КЪ БРАТИИ ¹

Се, братие, сию заповедь пьрвѣе извѣстно ² должны есмы вси крьстьяне държати: вѣровати въ единъ Богъ, въ Троици славимъ, въ Отца и Сына и Святаго Духа, якоже наоучили ны святии апостоли и отци оутвердили вѣру въ единого Бога до конца...³ Вѣруйте въскресению и жизни вѣчныи и грѣшникомъ. Не лѣнитися к церкви ходити на заоутренюю, на литургию, на вечернюю; и въ своей клети, хотяи спати, Богу поклонися, тоже и на ложки ляжи. А в церкви тоже стой съ страхомъ Божиимъ; не молви рѣчи, не помышли, но моли Бога всемъ сердцемъ, да отдыстъ ти Богъ грѣхы. Любовь имѣте съ всякымъ челоуѣкомъ, а боле съ братиею. Не буди ино на сердца, а ино въ оустѣхъ. И подъ братомъ ямы не ры, да тебе Богъ въ горшая не вѣржетъ. Буди правдивъ и бративъ тако, акы не каеся, правды дѣля и закона Божия, и гробу прилежа, да считаесть тя Богъ съ святыми своими. Претръпите братъ брату, и всякому челоуѣку, а не въздати зла за зло. А другъ друга похвали, да и Богъ вы похвалить. Не мози свадити,⁴ да не наречешися сынъ дияволоу, но смирися да наречешися сынъ Божий. Ни осуди брата ни речюю ни мыслию: поминай своя грѣхы, да тебе Богъ не осудить. Помилуйте оубогыя гладныя, тѣмъничныя, своимъ сиротамъ милостиви боудите, то бо вельми милостивъ есть, иже домашняя своя бесъ скорби створить. Смышление людское не лѣпо имѣти намъ, ни молвити срамна слова, ни гнѣватися на всякого дни на всякъ челоуѣкъ. Ни о христовании посмѣися никомуже, в напасти тѣрши и на Бога оупование имѣи; буетне имѣи, ни гордости и инѣхъ ся лѣплѣе твори. Поминай, яко оутро будеши смрадъ, гнои и червие. Боудете въ смиренни, кротци, не многоглаголеви, да и послушь-

¹ Гл. « Русс. Достопамят. », I, ст. 1-16.

² Безсумнівно, твердо.

³ До кінця життя, або до кінця символу віри.

⁴ Спорити.

ници будете и творци Божиимъ заповѣдѣмъ: в гордаго бо сердца дияволъ живеть, Божия слово не хоцеть прилнути к нему. Чти стараго челоуѣка и родителя своя; не кленися Божиимъ именемъ, ни иного заклинаите, ни проклинаите; судите судъ по правдѣ. Бога ся боитеся, а князя чтите. Раби будете първое Божии, та же Господу чтите отъ всего сердца; ерея Божия чтите. Ни оубии, ни оукради, ни солжи, лжи послухъ не буди, не завиди, не оклевечи; блядня не створи с чюжими женами, не пии без года, но в мѣру, а не въ пиянство. Не буди гнѣвливъ, ни напраснивъ; с печальными ся печалуй, съ радующими ся радуй; и сквернена не ядите, святыя дни чтите. Буди же миръ всеми вами аминъ.

ПОУЧЕННЯ ТЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО

I

ПОУЧЕННЯ « О КАЗНЯХЪ БОЖІИХЪ »¹

Наводитъ Богъ, по гнѣву своему, казнь каку любо или поганна, зане не встягнемся к Богу; а усобнаа рать бываетъ отъ соблажненія діаволя и отъ злыхъ чловѣкъ. Богъ бо не хоцетъ зла чловѣкомъ, но блага, а діаволь радуется всему злому, творимому въ чловѣцѣхъ: искони бо той есть врагъ намъ, хоцетъ убійства и кровопролитья, подвизаа свары и убійства, и зависти, и братоненавидѣнія, и на клеветы. Странѣ убо съгрѣшивши коей любо, казнить Богъ смертью, или гладомъ, или наведеніемъ поганыхъ, или бездождіемъ, и инѣми различными казнями. Аще ли покаявшеся будемъ, в немже ны Богъ велить быти, — глаголетъ бо намъ пророкомъ: *обратитесь ко мнѣ всѣмъ сердцемъ вашимъ, постомъ и плачемъ* (Йоііл 2,12), — въ всемъ волю Божию творяще, да аще быхомъ в заповѣдѣхъ Божіихъ пребыли: то и сдѣ, ходяще, пріимемъ блага земнаа, и по отшествіи сего свѣта — жизнь вѣчную. Но мы присно, аки свиния, в калѣ грѣховнѣмъ валяясь, грѣхи къ грѣхомъ прилагающе, во всемъ гнѣвѣяше Бога, злое предъ очима его творяще по вся дни. Того ради пророкомъ глаголетъ к намъ: разумѣхъ, рече, яко жестоціи, каменосердіи, лениви есте творити волю; того ради удержяхъ отъ васъ дождь, и предѣль единъ одождихъ, а другаго не одождихъ, и ише земля нивъ вашихъ, и поразихъ вы различными казнями; то и тако не обратистесь ко мнѣ. Сего ради винограды ваша и древа всякаа,носящаа плодъ, и нивы, и все истрохъ, глаголетъ Господь, а злобъ вашихъ не могу истерти; но посылаю на вы помалу различныя напасти, и ѣкли² покаявшеся встягнетесь отъ злобъ вашихъ. Послахъ на вы смерти тяжкия, и на

¹ Из « Торжествен. Румянц. Муз. », Ч. 435, л. 340-344. Гр. « Памят. др. рус. церк. учит. лит. », вип. I, Спб., 1894.

² Нѣжли (?).

скотъ вашъ, и отъяхъ отъ васъ утѣху всяку пища ваша, но и ту не обратистесь ко мнѣ, но ресте: мужаемся. Еще доколѣ не насытитесь злобъ вашихъ? Вы убо уклонившися отъ путій моихъ, глаголетъ Господь, и сами погибосте съ своими безаконіи, и ины многи съблзанисте. Сего ради буду свидѣтель скоро на противныа, и на прелюбодѣа, и на кленущаася именемъ моимъ, и лишающаа мзды наймнику, и насильствующаа сиротѣ судъ неправъ. Почто презрѣсте словеса моа, и уклонистесь отъ закона моего, и не сохранисте оправданій моихъ? Обратитесь ко мнѣ, глаголетъ Господь, и азъ обращуся к вамъ, и отверзу хляби небесныа, и възвращу отъ васъ гнѣвъ мой, дондеже въ всемъ изобилуете, и дамъ всяко обиліе вамъ, и долга лѣта ваша створю. Но вы присно неправдѣ пребываете, словеса глаголите лжива, усты же чтите мя, глаголетъ Господь, а сердце ваше далече отстоитъ отъ мене (Исх. 29,13). Того ради ихъже просите и не приимете, и *будетьбо*, рече, *егда призовете мя и не послушаю васъ; възыщутъ мене зли и не обрящутъ* (Притч. 1,28); не восхотѣша бо, рече, путемъ моимъ ходити. Да того ради затворяетъ Богъ небо, и не пуцаетъ дожда, о воли злѣ отверзаетъ градъ пуцаа, и мразомъ плоды погубляя, и землю зноемъ томя, нашихъ ради безаконій. Аще ли ся покаемъ отъ злобъ нашихъ: то акы чадомъ намъ подасть Богъ вся благая, и одождитъ намъ дождь ранъ и позденъ, и наполнятся гумна ваша пшеници и вздамъ вамъ за лѣта, яже пружи и хрустове, сила моа великаа, юже послахъ на вы, глаголетъ Господь вседержитель (Іоил. 2,23-23). Се слышаще, подвигнемся на добро; възыщите судъ, избавите обидимаго, и на покаяніе прийдѣте, не въздающе зла за зло, ни клеветы за клевету, но любовію приплетемся Господеви, постомъ, рыданіемъ и слезами омывающе прегрѣшенія наша, не словомъ нарицающесеа христіане, а погански живуще.

Се бо не погански ли творимъ? Аще кто усрящеть черныа или черницу, то възращаются, ли свинію, ли конь лысъ: то се не погански ли есть? Се бо, по дьяволю наученію, кобъ сію держать. Друзіи зачиханью вѣруютъ, юже бываетъ многажды на здравіе главѣ; но сими дьяволъ летитъ и другими нравы, и всяческими лестми превабляемы отъ Бога, вдѣхованіемъ, чародѣяніемъ, блудомъ, запоиствомъ, рѣзоиманіемъ, приклады, татбою, и лжею, завистию, клеветою, зубами, скоморохи, гусльми, сапѣлми и всякими играми, и дѣлесеа неподобными. Видимъ бо и ина злаа дѣла: вси дрѣзливы на піанство, и на блудъ, и на игры злыа, ихъже нѣсть лзѣ христіаномъ тако творити. И се пакы, егда стоимъ въ церкви: то како смѣемъ смѣатися, или шепоть творити? Припадаетъ бо окаанный дьяволъ и влагаеть въ ухо наше смѣхъ, и шепоть, и ина неподобнаа творити, въ церкви стояще предъ небеснымъ Царемъ: какія муки нѣстьмы достойни? Ты же, брате, стоа въ церкви и видиши кого неподобно стояща,

възбрани ему и поноси ему тяжцѣ. Молю вы, братіе, съ страхомъ и любовію другъ другу стоимъ, на молитвѣ, и во истинну молящеся, речемъ: « да ся исправитъ молитва моа, яко кадило предъ тобою, въздѣніе руку моею жертва вечерняя ». Да еще руцѣ твои ничтоже имата грабленія: добрѣ то глаголоши, река: « въздѣніе руку моею ». Оглядай убо руцѣ си и испытай о нею, да аще ничтоже имата грабленія и нечистаго рѣзоиманья. Аще ли еси грабилъ, или приклады ималъ, или корчемный прикупъ, или кого чѣмъ приобидѣлъ еси, еже святое писаніе отрекло: то не глаголи, не възвышай руки си дондеже очистишися отъ всего зла. Аще бо възмеши въздѣти руцѣ попущеніемъ Божиємъ: то молитва ти будетъ гнусна и непріятна Богомъ. Но слыша Господа, глаголюща пророкомъ: егда руцѣ твои простреши ко мнѣ, отвращю очи свои отъ васъ, и аще умножити молитву не послушаю тебе, глаголетъ Господь, руцѣ твои исполнь неправды. И се, възлюбленнаа чада, будете вѣдуще: святіи отци наши уставили постныя дни, по наученію Господню и по заповѣди святыхъ Апостоль, святыя праздники праздновати духовно заповѣдаша, а не тѣлесно, не чреву работающе безгоднымъ пьянствомъ, но Богу молящеся о своихъ съгрѣшеніихъ, немощныя накормляюще с собою в подобно время, тѣло кормяще земнымъ брашномъ, а душу духовнымъ. Тоже брашно в судѣхъ книжныхъ с небесе снесено, иже, глаголется, хлѣбъ аггельскій ясть человекъ, брашно посла имъ до изобилія, рекше писаніе святыхъ книгъ. Тако праздновати святыя праздники, якоже велѣтъ святіи; тако и сами творили и спаслися суть. Все же любовію творяще: бес тоабо никоя же добродѣтель приносится к Богу, — и мирно живуще не токмо съ други, но и со враги, — но съ своими враги, а не съ Божиими. Свои же намъ врази суть: аще кому кто или сына, или брата заклалъ бы предъ очима, все тому простити и отдати. А Божіи суть врази: жидове, еретици, держаще кривую вѣру, и прящейся по чужей вѣрѣ. На праздники же великіа пировъ не творити, пьянства бѣгати, испити мало и блюсти душа своа, и стиречи часа, в онъже Богу молитися трезвымъ умомъ, а не пьянымъ, якоже Петръ Апостоль рече: братія, будите трезви, якоже супостатъ вашъ діаволь ищетъ пьяныхъ, да я пожретъ. О горе, паки реку, о горе пребывающимъ въ пьянствѣ! Пьянствомъ аггела хранителя своего отгонимъ отъ себе, и злаго бѣса привлчимъ к себѣ, и Святаго Духа далече есмы пьянства ради, а близь ада, и слова Божія не имуще въ устѣхъ своихъ, гнили ради пьянственныа. Бѣси бо ради бывають о нашемъ пьянствѣ, и радующеся приносятъ къ діаволу жертву пьянственую отъ пьяницъ; діаволь же, радуясь, глаголетъ: яко николиже тако веселюся и радуюся о жертвахъ поганыхъ языкъ, якоже о пьянствѣ христіаныхъ; всяка бо дѣла моего хотѣнія въ пьяницахъ суть. Писано бо

есть: яко и поганыа набдитъ Богъ, а піаниць ненавидитъ и отвращается отъ нихъ. Но толико супостатъ нашъ радуется о нашемъ піанствѣ, а иско-ни бо не хочетъ добра роду человѣчю, и глаголетъ: яко мои суть пьяніи, а трезвіи суть Божіи. И посылаетъ діаволь бѣсы, рекъ: идѣте, поучайте христіаны на піанство и на всяку дѣтель моего хотѣнія. Ангели же святіи, приходяще, повѣдали се святымъ отцамъ с печалію великою, да быша писаніемъ отлучили христіанъ отъ піанства, а не отъ питья: ино бо піанство есть злое, а ино питье в мѣру, и в законъ, и в подобно время, и въ славу Божию. Свитіи же отци, написавше честное сеи святое правовѣр-ное ученіе, предаша христіаномъ, на провоженіе жизни сеа, и на при-частіе вѣчнаа жизни, да кто послушаетъ сего правила святыхъ отецъ и поживетъ лѣта своа, творя волю Божию: житель будетъ вѣчнаа жизни; не послушавшей сихъ книгъ творити, и в законѣ Его осуженъ будетъ съ діаволомъ в муку вѣчную.

Се слышаще, братіе, подвигнемся работати Господеви, и заповѣди Его творити, в законѣ Его поживемъ вся дни живота нашего, о Христѣ Иисусѣ, емуже слава съ Отцемъ и Святымъ Духомъ и ныня и присно.

II

« СЛОВО ПИСАНО СВЯТЫМЪ ѠОДОСИЕМЪ МНИХОМЪ »³

1. *Першій список.* « И се вѣдуще, братія, обѣднѣ и тряпезѣ двѣ молитвѣ суть: одина в починцѣ, а другая в конци обѣда, уставлена самѣмъ Господомъ, потомъ Апостолы, таже святыми отци. Уставлена же есть кутья въ похвалу святымъ крестити в честь, а не во оставленіе грѣ-хомъ: ни кацѣмъ бо приношеніемъ очищаются грѣхи, токмо тѣломъ Хри-стовымъ и кровію. Уставлено же за упокой кутья крестити усопшимъ; обѣда же и ужины за упокой крестити не уставлено; воды же не пове-лѣно приставляти кутіи, ни яйца класти на кутью. Въ олтарь же не до-стойно ничтоже нести снѣдно, ни питія, но токмо проскуру и темьянъ и свѣчю, иже на службу есть. Трепаревъ же не молвити чашамъ в пиру, лише три: поставивше обѣдъ славится Христось Богъ нашъ, и сѣсти пити лѣпо есть и честно; егда же кончается обѣдъ, прославится Дѣвица Марія, третье е осподарю, а лише не велимъ. Али кто смыслъ имать, да

³ Из « Матиц. Злат. Императ. Публ. Библ., Погодин. древнехран. », Ч. 1024, л. 220 об. 222 об. — Гл. « Памят... », як вище.

попытай, како рекла святая Богородица къ святому Василию. Тако ему рече: аще хоцши мя заступницу имѣти въ всѣхъ бѣдахъ твоихъ, послушай мя, отверзися питіа всякого и не молитвуй піянь: не токмо бо не услышанъ будеши, но и Бога безъгнѣвнаго разгнѣвиши, осужень будеши в муку. А се указаніе вѣдати в заповѣди святыхъ отецъ: аще упоить другъ друга за любовь, или святыми заклиная, да постится 7 дни; или блюеть, то 40 о хлѣбѣ и о водѣ. И многожъ о томъ молвить во оческихъ указѣхъ. Но умнымъ се доволѣть указаніе, а несмысленнымъ, аще бы имъ открылъ всѣхъ книгъ указъ, ни ту быша разумѣли, ни вѣры яли. Да аще писанію вѣры не имѣте, да своимъ дѣломъ вѣру имѣ. Иже бо кто много піеть съ трепари: како ти начнетъ полозити на колѣну, а на ногахъ своихъ не мога отыти; а другой валяется в калу, блюа, хочеса пересѣсти, въ руганіи, въ посмѣсѣхъ давъ себѣ всѣмъ людѣмъ, а хранителя душа своея, аггела Господня, отогнавъ отъ себе. Гдѣ суть мнози трепари притворени къ чашамъ, да быша избавили ихъ отъ бѣды тоя, бѣсящихся волею своею. Бѣсны стражеть неволею, и добудеть вѣчныя жызни, а піаный волею стражеть, добудеть вѣчныя муки: пришедъ бо ерей к бѣсному, створить молитву, проженеть бѣса, а надъ піянымъ, аще бы всеа земля сошлася попове и молитву бы сотворили, піанѣства самоволнаго бѣса. Того ради святіи отци уставиша въ уставныхъ книгахъ не молвити трепаревъ всегда въ церкви, но токмо в нарочитыя праздни-ки: понеже трепари плача не ражають. Да толико и въ церкви поемъ, и не ражаетъ плача и въ трезвственѣ умѣ: в питыи же творимъ, но присно ражаетъ грѣхъ и муку. Не уставиша суть того работници Богу, но чреву работници, ихъже бо(гъ) чрево и слава въ студѣ лица ихъ, якоже рече Апостоль. Піанѣства святіи мужи и жены бѣгають, получиша животъ вѣчный, и буди же имъ получитьи такоже творящимъ милость Божию ».

2. *Другой список.*⁴ « И се буди вѣдомо: на обѣднѣ и трапезѣ двѣ молитвѣ еста: одина въ починцѣ, а другая въ конци обѣда уставлѣна самѣмъ Господемъ, потомъ Апостолы, таже святыми отци. Уставлено же есть и кутья въ похвалу святымъ крестити въ честь, а не въ оставленіе грѣхомъ: ни кацѣмъ бо приношеніемъ очищаются грѣхи, токмо тѣломъ Христовымъ и кровію. Уставлено же есть и за упокои кутія крестити усопшимъ, обѣда же и ужины за упокой крестити не уставлено, и воды же не повѣлено приставляти къ кутьи за упокой крестячи, ни яица класти

⁴ Из «Харат. сборн. Новгород. Соф. библ. XV в.», Ч. 578, л. 224-225 об. Тут те Слово має заголовок: «Поученіе святаго Панкратія, о крещеніи обѣда и питія, въ первую недѣлю поста св. Апостоль, списано Ѡодотемъ худымъ мнихомъ».

на кутью. Во олтарь же не достоить вносить ничто же снѣдно, ни питія, но токмо просфору и темьянъ и свѣчи, иже есть на службу. Трепарей же не повелѣваемъ молвити чашамъ въ пиру, лише тріи: поставивше обѣдъ, славитья Христосъ Богъ нашъ, и ясти и пити лѣпо есть и честно; егда же кончается обѣдъ, и прославится Дѣвая Марія, рожешія Христа Бога нашего, — и третье его осподарю; а лише не велимъ. Или кто смыслъ имать, да попытай въ святомъ писании, како ти рекла Святая Богородица къ святому Василию. Сице ему рече: аще хоцещи мой другъ присный быти и заступницу мя во всѣхъ твоихъ бѣдахъ имѣти, и его аще хоцещи, послушливу мя имѣти, отверзися питія и всяко не молитвуй піянь: не токмо бо не услышанъ будещи, но и Бога безгнѣвнаго разгнѣвивъ, окужень будещи въ муку. А се указаніе вѣсте въ заповѣдѣхъ святыхъ отецъ: аще упомитъ другъ друга за любовь или святыми заклиная, да поститься три дніи; или блюеть, то 40 дніи о хлѣбѣ и о водѣ. Много же о томъ молвить во отеческихъ указѣхъ; но умнымъ и се довлѣеть указаніе, а несмысленнымъ, аще бы имъ открылъ всѣхъ книгъ указаніе, ни ту быша разумѣли, ни вѣри яли. Да аще писанію не имете вѣры, да своимъ дѣломъ вѣру имѣте. Иже бо кто много піеть съ трепари: како ти начнетъ положить на колѣну, а на своихъ ногахъ не мога отъйти; а другій валяется въ калу, и блюя хочеть ся пересѣсти, въ руганіе и въ поемѣхъ давъ себѣ всѣмъ людемъ, и хранителя души своея, ангела Господня, отгнавъ отъ себе. О кдѣ суть мнози трепари, творимы къ чашамъ, да быша ихъ избавили отъ бѣды тоя, бѣсящихся своею волею. Бѣсный же стражеть неволею и добудеть себѣ вѣчныя жизни; а пьяный волею стража, добудеть себѣ вѣчныя муки: пришедъ бо іерей къ бѣсному створе молитву, и проженеть бѣса, а надъ піянымъ аще быша и всея земли сошлися попове, ти молитву быша створили, ни тако быша могли прогнати злаго піянства — самовольнаго бѣса. И того ради святіи отци оставиша во уставныхъ книгахъ, не молвити трепарей всегда въ церкви, но токмо въ нарочитыя праздники: понеже трепарь плача не рожаеть. Да ижели то въ церкви поемы не рожаютъ плача, а въ терезвѣ умѣ: у питія же творимъ, плачь не родиться отъ него, но присно ражаеть грѣхъ и муку. Не бо суть оставили того Богу работници, но чреву работници, ихъ же Богъ чрево, и слава въ студъ лица ихъ, якоже рече Апостоль. Его же святіи мужи и жены бѣгающе, получиша животь вѣчный. Буди же и намъ такоже творящимъ, получить милость Божию, о Христѣ Иисусѣ, Господѣ нашемъ, Ему же подабаеть всякая слава, честь и поклоненіе, Отцу и Сыну и Святому Духу, нынѣ и присно и въ вѣки вѣкомъ ».

III

УРИВКИ З ПОУЧЕНЬ

1. *З поучення перед початком великого посту:*⁵ « Бѣси бо насѣвають черноризцемъ помышленья, похотѣнья лукава, вгажающе ему помыслы, и тѣми врежаеми бывають имъ молитвы; да приходящая таковыя мысли взбраняти знаменіемъ крестнымъ, глаголюще сице: Господи Иисусе Христе, Боже нашъ, помилуй насъ, аминь; и къ симъ воздержанье имѣти отъ многого брашна; въ яденїи бо мнозѣ и питїи безмѣриѣ въздрастають помысли лукави, помысломъ же въздрастшимъ стваряется грѣхъ... Тѣмъ же противитесь бѣсовскому дѣйству и пронырства ихъ, блюстися отъ лѣности и отъ многого сна, бодрю быти на пѣнье церковное, а на преданья отеческая, и почитанья книжная; паче же имѣти въ устѣхъ Псалтырь Давыдовъ подобаеть черноризцемъ: симъ бо прогонити бѣсовское унынье, паче же имѣти въ собѣ любовь всѣмъ меншимъ и къ старѣйшимъ покоренье и послушанье, старѣйшимъ же къ меншимъ любовь и наказанье, и образъ бывати собою въздержаньемъ и бдѣньемъ, хоженіемъ и смѣреніемъ; тако наказывати менша, и утѣшати я, и тако проводити постъ... Яко Богъ даль есть намъ 40 днїи сію на очищенье души; се бо есть десятина, даема отъ тѣла Богу: днїи бо есть отъ года до года 300 и 60 и 5, а отъ сихъ днїи десятый день въздаяти Богови десятину, еже есть постъ 40-тний, въ ня же дни очистившися душа, празднуеть свѣтло на Воскресенье Господне, веселящися о Бозѣ. Постное бо время очищаетъ умъ челоуѣку. Пощенье бо исперва проображено бысть: Адаму первое не вкушати отъ древа единого; постивбося Моиси днїи 40, сподобися прїяти законъ на горѣ Синайстѣй, и видѣ славу Божью; постомъ Самоила мати роди; постившеся Ниневгитяне гнѣва Божья избыша; постився Даниль видѣнья велика сподобися; постився Илья акы на небо взять бысть, въ пищу породную; постившеся 3 отроци угасиша силу огньную; постився и Господь 40 днїи, намъ показая постное время; постомъ Апостоли искорениша бѣсовское ученье; постомъ явишася отци наши, акы свѣтила въ мїрѣ, иже сіяють и по смерти, показавше труды великія и въздержанье, яко се великій Антонїй, и Еуфимїй, и Сава, и прочїи отци, ихъ же мы поревнуемъ, братья ».

⁵ Из « Полн. Собр. Русск. Лѣт. », I, ст. 79. — Гл. « Памят... », як вище.

⁶ З рукоп. Печер. Патерик. Новгород. Соф. бібл. Ч. 502, л. 37 об.; гл. « Памят... ».

2. *З поучення о « смиреніи »:*⁶ « Ходяще же руцѣ на персѣхъ согбенѣ имуще, и никто же васъ да не переходитъ въ смиреніи нашемъ; но да поклоняется другъ другу, якоже лѣпо инокомъ. И не приходити отъ келіа в келію, но въ своей келіи каждо васъ Бога молити ».

3. *З поучення « о нестяжательности »:*⁷ « Не лѣпо есть намъ, братіе, инокомъ сущимъ и отвръгшимся мірскихъ, събраніе паки творити имѣній въ келіи своей. Какоже възможемъ молитву чисту приносити Богу, съкровища имѣнію держащи в келіи своей? О семъ слышасте Господа, рекша: яко идѣже скровища ваша, тамо и сердца ваша будутъ; и паки о събирающихся: безумне, в сію ночь душу твою измуть отъ тебе, а яже събра, кому будетъ? Тѣмже, братію, доволны будемъ о уставныхъ пещись одеждахъ нашихъ, о пици, предложенѣй на трапезѣ отъ келаря, а в келіи отъ сицевыхъ имѣта ничтоже. Да тако съ всякимъ усердіемъ и всею мыслію молитву свою чисту приносимъ къ Богу ».

4. *З поучення « о подвигахъ монашескихъ вообще »:*⁸ « Молю вы убо, братіе, подвигнемся постомъ и молитвами и попечемъ о спасеніи душъ нашихъ, и взвратимся отъ злобъ нашихъ и отъ пути лукавыхъ, еже суть сіа: любодѣнія, татбы, клеветы, празднословія, которы, пьянства, объдѣнія, братоненавидѣнія. Сихъ, братіе, уклонимся, сихъ възгнушаимся, неосквернавим си душа своеа; но поидемъ по пути Господню, ведущему ны в породу, и възщемъ Бога рыданіемъ и слезами, пощеніемъ и бдѣніемъ, покореніемъ же и послушаніемъ, да тако обрящимъ милость отъ Него. Ещѣ же възненавидимъ міра сего, всегда поминающе о семъ Господа рекша: аще кто не оставитъ отца своего и матере, жену, и дѣти, и сель, мене ради и евангеліа, нѣсть ми достоинъ, и паки: обрѣтый душу свою, погубитъ ю, а погубивый ю мене ради, той спасетъ ю. Тѣмже и мы, братіе, отрехшися міра, отверземся и сущихъ въ немъ, възненавидимъ всяку неправду, еже мірскаго створити, и не обратимся на первыя грѣхы, якоже песь на своа блевотины: никто же бо, рече Господь, възложъ руку на рало, управленъ есть въ царство небесное. Какоже мы убѣжимъ муки бесконечныа, скончевающе время житіа сего в лѣности и не имущѣ покаянія? Лѣпо бо есть намъ, братіе, нарекшимся инокомъ, во вся дни каятися грѣховъ своихъ. Покаяніе есть путь, приводя къ царству; покаяніе есть ключъ царства небеснаго, без того бо не удобно жити никому; покаяніе есть путь, вводяй в породу. Того пути, братіе, держимся, на

⁷ З того ж Патер. л. 44; гл. « Памят... ».

⁸ З того ж Патер. л. 32; гл. « Памят... ».

томъ пригвоздимъ плеснѣ и стопы; к тому пути не приближается змій лукавый. Того бо пути шествіа нынѣ прискорбна, послѣдиже радостна суть. Тѣмже, братіе, подвигнемся прежде дни оного, да получимъ благаа она, и избѣгнемъ всѣхъ, хотящихъ быти на нерадивыя и не в покаяніи живущихъ ».

IV

СЛОВО « О ТЕРПѢНИИ И О ЛЮБВИ »⁹

Что внесемъ, любимици мои, въ мірѣ семъ, или что имамы изнести? (I. Тим. 6,7). Не оставихомъ ли міра и яже въ мірѣ, (по) заповѣди Христовы, глаголавшаго: иже¹⁰ възненавидитъ всего и послѣдуетъ ми, нѣсть ми ученикъ (Лук. 14,26,33), и пакы: иже мя аще любитъ и слово мое схранить, и иже душа (-у) свою погубитъ мене ради, обрящетъ ю (Ио. 14,23). И любы Божія не въ словесѣхъ свѣршаша, но въ дѣлѣхъ дѣтельныхъ (пор. Марк. 8,35; Мат. 10,39; Лук. 9,24). Рече бо: иже пребудеть въ заповѣдѣхъ моихъ, азъ възлюблю и явлюся ему самъ (Ио. 14,21). Заповѣдь бо нову даю вамъ, да любите другъ друга, якоже и азъ възлюбихъ вы, и по семъ разумѣютъ вси, яко мои ученицы есте, аще любовь имате между собою (Ио. 13,34-35). Да аще хранимъ заповѣди Его, и Онъ възлюбитъ насъ. Рече бо Иисусъ въ ономъ долѣмъ и ношнѣмъ наказаніи къ Іудѣ¹⁰ Скаріоту, глаголавшему, како есть, яко намъ хоцещи явитися, а не всему міру, и отвѣщавъ Иисусъ и рече ему: аще кто слово мое възглаголетъ, и Отець мой възлюбитъ и, и къ нему прїидѣвъ, и обитель въ него створивъ; а не любляй мене, иже словесъ моихъ не хранитъ (Ио. 14,22-25). Азъ бо есмь виноградъ истинный, и Отець мой дѣлатель есть, и всяка лоза, не творящія плода о мнѣ, посѣкается, а творящія плодъ, отрѣбится, да болій плодъ створитъ (Ио. 15,1-2). Аще бо кто во мнѣ не пребудеть, и извержется вонъ. Яко же и лоза схнетъ, и собирають ю, и въ огонь влагають, и сгараетъ (Ио. 15,6): тако же и мы, отци мои и братія, аще потщимся заповѣди Его творити, да словеса Его въ насъ будутъ, и плодъ створитъ. О семъ бо, рече, прославися Отець мой, да плодъ много створите, и будете мои ученицы (Ио. 15,8). И кто не удивится, възлюбленіи, яко Богу прославится нашими дѣлесы? И колика на насъ худыхъ любы

⁹ З « Соборн. Румянц. Муз. » Ч. 406, л. 103-105; гл. « Памят... », я. в.

¹⁰ Пропущено: не (пор. Лук. 14, 26).

Его изліся! Яко же бо, рече, възлюби мя Отець, и азъ възлюбихъ вы (Ио. 15,9). Болше сея любве ни кто же не имать, да кто душу свою положитъ за други своя; вы бо, рече, есте друзи мои (Ио. 15,13-14).

И та слышасте, намъ убогимъ кацѣмъ достоить должнымъ быти? Не сердце ли въ насъ горить? И та вся слышаще, намъ нимало отъ свѣсти своеа възклоняющимся? Что бо добро створихомъ Ему, да насъ избра, изведе ны отъ маловременнаго житія сего? не вси ли уклонимся и неключими быхомъ работати Ему? не въ слѣдъ ли похотей своихъ идохомъ? И Онъ не презрѣ насъ, въ толицѣ здѣ сущимъ, ни възгна(-у)шася естества нашего, и възпріимъ рабій образъ, уподобися намъ (Филип. 2,7), и вся та створи, да мы спасени будемъ. Глаголаше бо: вся, елико створять вамъ чловѣци, и вы творите имъ такожде, и всякому, просящему въ васъ, дайте, и взяти хотящимъ у тебе не отвратите (Мат. 5,42), и будете съвершени, якоже Отець мой съвершень есть (Мат. 5,48). Якоже сіяетъ солнце на злыя и на добрыя, такожде и дождить, не токмо на рабы своя, но и на съпостаты своя (Мат. 5,45). И не себе бо ради сниде Слово Божіе на землю, но всѣхъ ради (пор. Евр. 2,9), и за вся пострадади смерть възспріять. И Петрови бо нѣкъгда въ обрѣзаницѣхъ пребывающа и съ тѣми ядуща, а иноязычникъ гнушающася, не свѣсилъ (ли) ему Господь съсуда нѣкакова, полна суща нечистыхъ гадъ? И глаголаше ему: заколи и язь. И что же рече Петръ? Господи николиже нечисто не въниде въ уста моя. И что противу тому услыша? Рече бо: еже Богъ очисти, чловѣкъ да не оскверनावитъ (Діян. 10,11-14). И Богу тако створшу, и тако повелѣюща рабомъ своимъ въ годы своя. И како азъ могу, грѣшный и недостойный рабъ вашъ, противникъ Богу быти, оному о миѣ тако творящю? Трость бо не пишеть сама, аще не будетъ пищуцаго ею, ниже прославится сѣкира безъ сѣкущаго ею. Сами бо вѣсте, братіе моя и отци, яко не азъ послахъ проповѣдникъ своихъ, дая всѣмъ покаяніе, но Отець, живый въ вышнихъ, пославый едиnorodнаго Сына своего за избавленіе всего міра. Тѣмъже, братіе моя, дрѣжаще между собою любовь истинну, и възпріимемъ благаго Бога нашего законъ чистъ, и заповѣди Его непорочны съблюдемъ, тружающася въ бдѣніи и въ молитвахъ молящася за весь міръ безъ прѣстани,¹¹ да тѣмъ получимъ царство небесное о Христѣ Исусѣ, Господѣ нашемъ, ему же.¹²

¹¹ Безперестанно.

¹² В списку кінець недописаний.

СЛОВО « О ТЪРЪПЪНИИ И О ЛЮБВИ » ¹³

Многажды друзіи отгоними мною искушенія ради, а не останутся, дондеже получаютъ святой тотъ даръ: то, что створю невѣмъ убогый. Аще бо умолчу, вашего ради роптанія, угождаа вамъ ваша ради слабости: то каменіе възъпіеть (пор. Лук. 19,40). Не азъ бо то глаголю, но они, свѣтила вселенныя вся, истинніи стлпы правыя вѣры, всадители, наставниці всему доброму благоправію, вожди истинніи и свѣтила негасущая. Нынѣ бо печалуемъ и скорѣбимъ о инѣхъ Богу видѣніи, о немже бы намъ радоватися и хвалу воздати благому Владицѣ, иже въ первый на десять часъ пришедшимъ не похули ихъ опозденія, но тужде мзду дарова имъ, юже изъ утра дѣлавшимъ; рошщюци бо на винограднаго владыку (Мат. 20,1-16); друже, не обижу тебе, — не тако ли съвѣщахъ съ тобою, и не лѣтъ ли ми въ своихъ, якоже хощу? (Мат. 20,13-15).

Нынѣ же азъ, худый, въ умѣ пріемъ заповѣдъ благаго Владыкы, се вѣщаю вамъ: Лѣпо бо бяше намъ отъ трудовъ своихъ крѣмити убогья и странныя, а не празднымъ пребывати, преходити отъ келіи въ келію. Слышасте бо Павла, глаголюща: яко ни гдѣ же ту ни (туне) хлѣба не ядохъ, но ношъ дѣлахъ (2. Сол. 3,8), а въ дне проповѣдахъ, и руцѣ мои послужистаси, мнѣ и инѣмъ; и пакы: праздный да не ясть (2. Сол. 3,10). Мы ничсоже того не сотворихомъ. Аще бы не благодать Божія приспѣла на насъ, и крѣмила боголюбивыми челоуѣкы: что быхомъ сътвориши, на своя труды зряще? Да аще речемъ: пѣніа ради нашего, или поста ради, или бдѣніа, та намъ вся приносять, и за всѣхъ бо за приносящихъ ни единою поклонимся. Слышасте бо притчу о десяти дѣвъ мудрыхъ, а 5 несмысленныхъ. Вѣщеваеть бо святое Евангеліе: мудрыя же дѣвство съблюдоша, и свѣтильницы своя украсиша (Мат. 25,1-13) милостынями и вѣрами, и въидоша въ чрътогъ радостный, и никомуже възбраняющю имъ. Онъже буюя како нарекошася? Понеже дѣвственную печать съблюдоша неразориму, и въ пощеніи и въ бдѣніи, въ молитвахъ стончиша (-утончили) плоть свою, масла же и милостыни не принесоша въ свѣтильницѣхъ своихъ душъ, и того ради изгнани быша изъ чрътога, и тогда възскаша продающихъ милостыня иншихъ, но не обрѣтоша: уже бо затворишася двери челоуѣколюбіа Божія.

Да не лѣпо намъ есть, възлюбленіи, посылаемыхъ отъ Бога на пользу

¹³ З тогож « Соборн. Рум. Муз. » л. 105 об.-108; гл. « Памят... ».

душамъ и тѣлесѣмъ нашимъ отъ Боголюбивыхъ человекѣкъ, удержати себе, но и инѣмъ подаати требующимъ. Луче бо, рече апостоль, даяти, нежели взимати (Діян. 20,35). Блаженъ, рече, разумѣваяй на нища и убога: въ день лють избави и Господь (Пс. 40,2). И паки: блажени милостивіи, яко ти помиловани будутъ (Мат. 5,7). Да не угодобимся онѣмъ роптивымъ, иже чрева ради падоша въ пустыни, ни помышляемъ бѣсовскихъ помышлений, иже всѣвають въ сердца наша неподобнаа, недающе намъ хвалы въздати Богу о всѣхъ благодатѣхъ Его, еже къ намъ. Слышите бо, въ что изыде роптаніе онѣхъ: не первѣ ли, егда ведяше я Моисей къ морю Чръмному и столпомъ огненнымъ, облачнымъ? И они, забывше онѣхъ казни, и елико створи имъ Богъ въ Египтѣ Моисеомъ и Аарономъ, не възъпиша ли на Моисеа, что извелъ ны еси здѣ, да умремъ нынѣ въ пустынѣ сей? Не луче ли, да быша гроби наша въ Египтѣ были? Да егда проведе ихъ Богъ сквозъ Чръмное море рукою Моисеевою, и врагы ихъ потопаи, и приидоша въ Мерры, и обрѣтоша ту горкыи воды, и паки ускориша и забыша дѣлъ Божіихъ, възропташа на Моисеа, глаголюще: что пиемъ? Се бо ввелъ ны еси въ пустыню сію безводную, неимуци никакоюже утѣхы. И не ослади ли имъ Богъ горькихъ водъ? То не осташа въ разумѣ. Но по тѣхъ всѣхъ чудотворныхъ (-після чудес) поклонишася телцю: то потребилъ бы я Богъ отъ лица земли? И паки воду имъ ис камени источи, и хлѣбы имъ съ небесе дарова. Той ли похвалиша Бога безъблагодатнии (неблагодарные)? Но начаша глаголати: егда подаваемъ отъ хлѣба иноязычникомъ? И не отъ всѣхъ ны слово сіи есть, тайнѣ ропцющихъ; но того дѣля глаголю то всѣмъ, да не вси пріимуть, яко квасъ, зло сребролюбіа. Глаголаше: почто гибель сія бысть; можаше бо сему роспродатися на мнозѣ и дати убогимъ (Мат. 26,9; пор. Мр. 14,5). И послѣдиже не продасть ли Юда Учителя своего на тридесятѣхъ сребреницѣхъ? А самъ удавился (Мат. 27,5).

И како ми не стенати и не тужити, любимицы мои, и та вся слышаше въ васъ? И аще быхомъ глаголь възглаголали ино пророческое слово: Кто дастъ главѣ моей каменіе и очима моима источники слезъ, да плачюся день и ночь дщери людій моихъ? (Ер. 9,1). Удалихомбося въ пустыню, по писанію, и чаемъ Бога, спасающаго насъ, и не изведе ли насъ паки изъ Египта, отъ міра въ пустыню сію безводную, не рукою Моисеевою, но благодатию Божіею? И что облиховани (-поруваны) быхомъ, братіа моя и отци, что бо принесосте отъ имѣній своихъ на мѣсто се, или что азъ требовахъ отъ васъ, пріимая вы въ обитель сію и въ человекѣлюбіе Божіе, что насъ лишеныхъ вся ли подасть намъ, молитвами святаыя Богородица? Да тѣмъ молюся вамъ отъ всея душа моя, любимицы мои, не пребываемъ въ дводушіи, да не прогнѣваемъ благаго Владыки,

якоже и они непокоривіи, но въздадимъ хвалу благому Владыцѣ, о иже тако о насъ смотритъ, и вся намъ изобилія подаваетъ, не помня немощей нашихъ. И длѣжны есмы къ Нему глаголати оно Давидово слово: что есмы грѣшніи, Господи мой, Господи, о иже ты и насъ избѣра, и та вся намъ дарова? Смирихбося, рече, спаси мя (Пс. 93). И въ смиреніи нашѣмъ, помянулъ ны Господь, о Христѣ Исусѣ, Господѣ нашѣмъ.

VI

ПОУЧЕННЯ « О ТЪРПѢНІИ И МИЛОСТЫНИ » ¹⁴

Възлюбленіи! Притчю (примір) пріимите злостраданія и трыпѣнія. — Пророки, иже глаголоша намъ именовъ Господнимъ. Нынѣ бо блажимъ трыпѣщая. Терпѣніе Іовле слышасте и кончину Господню видяще, яко премилостивъ есть и щедръ (Як. 5,10-11), и долготерпѣливъ, и не помня злобъ нашихъ. Како бо есть не премилостивъ, иже туне насъ спасе, отъ небытіа въ бытіе приведе всяческая, небесная и земная, и намъ обнови путь новъ собою? Мертвы бо ны суща, вѣрившимся самоволнѣ и у дебръ грѣховную, не презрѣ насъ, ни отвержеся насъ; но възска и обрѣте, и на рамѣ понесе, и одесную Отца посади: то како нѣсть милостивъ и челоуѣколюбивъ? Не мы възскахомъ Его, но Онъ насъ. Не пророки ли прежде предасть въ толики бѣды и напасти? Ови бо каменіемъ побиваемы, а друзіи же претираемы, иніи же въ пещь вмѣтаемы, иніи къ лвомъ (пор. Евр. 11,37). И та вся створи насъ дѣля. Святіи бо въ толицѣ суще бѣдѣ и печали, не стужи си, но на помощь Его призывающе глаголаху: ускори, пощися на помощь нашу, яко вся мощна отъ Тебе. Въ толицѣ бо тузѣ суще, не отрекоша Божія помощи, но мужьски трыпаху. И Апостоли гоними, и въ темницю всажаемы, и укоряемы, и не стужиша си въ толикахъ бѣдахъ, не отвѣргоша отъ упованія своего. Помянемъ же святыхъ мученицы, и трыпѣнію ихъ кто почудится, видя ихъ толицѣми страстьми облежача, яко и самую плоть ту презрѣти Христа ради? И преподобныхъ отця оны видимъ, въ колициѣ трыпѣніи житіе все скончаша, ихже памяти творяще и житія ихъ почитающе, хвалимъ Творца, укрѣпившаго я яремъ благый Его понести. Акы звѣзды сіяюще въ памятѣхъ своихъ, просвѣщаютъ души наша, прибѣгающихъ къ нимъ.

¹⁴ З тогож « Соборн. » л. 108 об.-111; гл. « Памят... ».

Тѣмъ же молю васъ, братія моя любимая, не отверземъ упованія своего, еже имать мзды и въздаяніе велико. Тръпѣніа бо имате трѣваніе, да волю Божію створше, примете обѣщаніе. Не призва бо насъ то благоволеніе Его здѣ, да всѣхъ земныхъ насытимся; не бо и того ради насъ створи, да общници будемъ временному сему житію лѣности дѣла наша. Но отрясемъ, молю васъ, любимицы мои, уныніе наше. Помянемъ первый свой входъ, како быхомъ, егда къ дверямъ монастырскимъ приидохомъ, не все ли обѣщавомся тръпѣти, и поношенія, и укоренія, и уничиженія, и изгнанія? Не тогда бо токмо, егда предъ святыми дверцами стояще отвѣтъ дѣяхомъ о своемъ обѣщаніи, акы и на страшнѣмъ дни предъ видимыми послухы (свідками) и предъ невидимыми, и самого Владыку и Бога нашего призвахомъ на послушенство глаголюще: се Христосъ сдѣ стоитъ невидимо. Блюди кому обѣщаещи; никто же бо тебе на се не нудить. И нынѣ же та вся обѣщанія наша ни въ что же вмѣнихомъ. Покореніе бо належить намъ и тръпѣніе, и того не имамъ. Иставаеть бо душа наша по вся дни, иже не вижду васъ тѣщаеся о своемъ обѣщаніи. Житія бо святыхъ почитающе, и отъ тѣхъ затыкающе уши своя, яко не слышати мужства ихъ. Не кы бо что предословіе речеть, то и того амина не можетъ изглаголати, но тогда болѣ уста своя стиснемъ; а о иномъ ничсоже глаголати. Но на неподобныя рѣчи, и на укореніе, и на гнѣваніе несмы лѣнны. На то бо уста своя имъ отвѣрземъ, и очи не дремливи, ухо внѣ. И во трубѣ, убуждающи насъ на святое словословіе и на вся години, и образъ свой въ томъ подавающи намъ, не малы благостыня. Рати болежащи и трубѣ воинствѣй трубящи, никтоже можетъ спати: и воину Христову лѣпо ли есть лѣнитися? Да или то они за тѣщую славу и изгыбающую не помнятъ ни жены, ни дѣтей, ни имѣніа. Да что мню имѣніе, еже есть хуже всего, но и главы своя ни въ чтоже помнятъ, дабы имъ не посрамленнымъ быти. Да якоже суть сами временніи; тако и слава ихъ съ животомъ скончавается. Намъ же не тако. Но аще стерпимъ, борющеса съ супостаты нашими, и, одолѣвше, примемъ славу безконечную и чести неизреченныя сподобимся. Билу бо ударяюще и образы симъ гласы намъ тако испуцающе, аще не рѣчью възвѣщающе намъ, но образомъ глаголатъ намъ, призывая къ святѣй церкви на Божественное пѣніе. Приходяще же съ страхомъ стоимъ до отпущенія іереева, главу долу поклоняюще, а умъ имуще къ Вышнему, и тако улучимъ царство небесное о Христѣ Исусѣ, Господѣ нашемъ.

VII

ПОУЧЕННЯ « О ТРЪПѢНІИ И О СМІРЕНІИ » ¹⁵

Подвизайтесь, трудницы, да приимете вѣнецъ трѣпѣнія вашего: Христосъ бо ждетъ входа нашего. И въздеземъ (засвѣтимо) свѣтильники наша любовію и послушаніемъ, кротостію и смиреніемъ, и срящемъ Христа непостыднымъ лицемъ, глаголюще къ намъ: приидѣте, иже мене ради потружавшесь въ молитвахъ, и въ бдѣніихъ, и всякихъ службахъ, и приобщитесь благихъ всякъ, — иже речеть лѣнливимъ и нерадивимъ: *идѣте отъ мене проклятіи* (Мат. 25,41), не знаю васъ; яко же вы не слышасте гласа рабъ моихъ пророкъ и апостолъ, и святыи ми Евангеліи, позывающа въ царство небесное: тако и азъ васъ не слышу, но ему же послѣдовасте, тому же и общници будете мукамъ безконечнымъ.

Билу бо ударающу не лѣпо ны есть лежати, но встати на молитву, якоже ны богоносивый Феодоръ учитъ, и Давидьское оно слово въ умѣ умѣюще и глаголати: *готово сердце мое, Боже, готово* (Пс. 107,2). Да егда второму клепанію скончевающеса, тогда и своя ноги вготовимъ на шестіе церковное, помысла своего недряхла имуща, но весела, и въздающа хвалу живодавцю Богу, препроводившу намъ врѣсту нощную, и въ устѣхъ имѣюще пророка Давида и царепсалмоса, въ немже глаголетъ: *възвеселихся о рекшихъ мнѣ, в домъ Господень внидемъ, и прочее* (Пс. 121, 1). Такожде входяще въ церковь и *Святой Боже* поюще, таже с лѣпотою поклонившесь трижды до земля, и съ великою боязнію и съ страхомъ стаючи безмолвно при стѣнѣ, гласы немолчными воспѣвающе къ Вышнему, иже насъ грѣшныхъ сподобилъ входа церковнаго, неимѣюще собѣ подпоры стѣны, ни стлѣпа, еже намъ суть на леств створена. Егда бо и къ другомъ приходимъ: то достоинъ намъ поклоненіе створивше до земли и связавше руцѣ, аки рабу Божію, стати предъ нимъ, и Христа о семъ подражающе. Видимъ бо Его предстояща предъ Пилатомъ, и поругаема, и не глаголюща ни чсоже. И повелѣно ны есть другомъ толики чести даяти смиренія ради, имже добродѣтельныя вѣнца украшаемъ. Еже бо не поклонитися другу своему и руцѣ долу повѣсити, то неродивыхъ мужъ и лѣнливыхъ, и въ умѣ ярящихся. И въ церкви болѣ того есть: на честь бо намъ стлѣпы суть и стѣны церковныя, а не на безчестіе. Кадящу прозвиту святой олтарь, и намъ чающимъ присѣщенія кадильнаго, нелѣпо съ лѣнностію стати, но страхъ великій имѣти, святое бо

¹⁵ З тогож « Соборн. » л. 111 об.-114; гл. « Памят... ».

кадило образъ Святаго Духа есть, да не лишимся того, любимицы! Да егда приобрящемся благодати Святаго Духа кадильнымъ присѣщеніемъ, и на мѣсто свое шедше, и стати ны лѣпо есть всякою кротостію, якоже въ уставѣ пишеть, сонъ отложивше и мертва себе створити къ копасаніемъ и къ кашлю, аки нечувствѣна, съ умиленіемъ молитися Богу, да послеть намъ помощь скончати намъ въ блазѣмъ тѣрпѣннѣи заутреню и канонъ, да егда присѣщеніемъ Божиимъ въсіяеть въ душахъ нашихъ. И по пѣннѣи: *Богъ Господь*, егда начнемъ псалтырное пѣніе, не лѣтъ ны есть другъ другу прихватити стиховъ и пѣнію мятежь творити не малъ, но на старѣйшаго сторону взирающе, и безъ того початія нелѣпо есть починати никомуже: тако бо добротинство бываетъ. И егда починающе пѣснь или аллилуа, поклоняніе между собою творити, подражающе о семь ангелы, должны есмы; взирати въ томъ на старѣйшину сторонѣ, да егда онъ поклонится послѣдующимъ его, должны есмы. Добролѣпннѣи ангелы безплотныя видѣша пророкы поюща, и поклоняющася, и Богу хвалу воздающе съ прѣстояніемъ: намъ же кацѣмъ быти достоинъ, сподобившимся съ ангелы Богу невидимому служити и престояти, отъ Него мзды должныа чаемъ? Тотъ бо съвѣсть сердца наша, кого дѣла пристоимъ въ святѣй церкви. Да не лѣнимся, любимицы мои, о годинахъ и о службѣ своей испытующему вся дѣла наша и помышленія наша; отъкроемъ сгрѣшенія наша сдѣ предъ худымъ человѣкомъ, да тамо не обличени будутъ предъ вселенною. И блюдемъ годинъ заутрѣнихъ и обѣденныхъ и повечернихъ: иже бо погубляетъ години лѣности ради, татѣбѣ подобно есть, украдаа святаа; проклять бо есть, еже дѣло Божіе съ неродствомъ. (Пор. Гал. 3,10).

Да не лѣнимся, любимицы мои, братія и отци и чада духовнаа избраннаа. Со слезами бо глаголю горкаа словеса къ вашей любви: понеже вамъ глаголю, самъ не створю. Но на мнѣ дньсь сбытѣся реченное отъ пророка: грѣшнику же рече Богъ: вскую ты повѣдаеши завѣтъ мой усты твоими (Пс. 49,16); ты же наказаніе възненавидѣ и низверже словеса моя вспяты; аще видяше тате, течаше съ нимъ, и съ блудникомъ участие свое полагаше, и на братъ свой клеветаша, и на сына матере своєю полагаше съблазнь, — сіе створилъ еси и умолчахъ: да не буду подобенъ тебѣ, обличю тя и поставлю предъ лицемъ твоимъ грѣхы твоя, да разумуютъ вси, забывающеи Бога, егда къгда похитить, и не будетъ избавляющаго (Пс. 99,16-22). И пакы: усты твоими сужю ти, рабе лукавый, добрѣ бы ти было, да бы възвратилъ сребро мое, даль быхъ тщивымъ дѣлателѣмъ вдахъ, иже быша ми въздали съ прибыткомъ (Лук. 19,22-23; пор. Мат. 25,26-27). Да нужда ми есть глаголати къ вашей любви вся

та, да не кѣто умреть въ моемъ молчаніи лютымъ грѣхомъ, — о Христѣ Иисусѣ, Господѣ нашемъ.

VIII

ПОУЧЕННЯ « О ХОЖЕНИИ КЪ ЦЕРКВИ И О МОЛИТВѢ »¹⁶

Слышимъ убо Господа, пророкомъ глаголюща къ нашему учительству: сыне чловѣчъ, стража дахъ тя дому Израилеву, да иже видя рать приходящу, а не възвѣщаеши, кровь ихъ изыщю отъ руку твоею (Езек. 3,17-18); аще ли възвѣстиши, а они не слушаютъ, сами въ своей крови умрутъ. Господь глаголетъ въ Евангеліи: Аще съгрѣшитъ братъ твой, иди, обличи его предъ тобою и тѣмъ единѣмъ. Да аще покается, пріобрѣтѣши брата твоего; аще ли неродити начнетъ, пойми съ собою два; аще ли о двою небрежетъ, то предъ церковію, аще ли о церкви неродити начнетъ, да ти будетъ, яко иноязычникъ и мытарь (Мат. 18,15-17). Нынѣ же нѣсть како ми глаголати, и како не обличати по части каждого васъ? Съзва бо ны благодать Святаго Духа и молитва Святыя Богородица въ сю обитель — въ единодушіе и въ единоуміе и въ едину волю, — да будетъ бо воля твоя, яко на небеси, и на земли (Мат. 6,10; Лук. 11,2). Мы же многи воля хощемъ имѣти. Егда бо година церковная позоветъ насъ на святой съборъ, и тогда сердца наша сотона омрачить лѣнностію, яко не ити съ тщаніемъ въ церковь на святое събраніе, — не реку въ церковь, но и на тотъ обѣдъ. А о повечерищи нѣсть ми здѣ глаголати: колико възвѣщаль есмь о томъ, и нѣсть слушающаго ни единого! И како ми молчати о томъ или не стонати? И аще бы възможно по вся дни глаголалъ быхъ, и съ слезами моляся, и къ коленомъ вашимъ припадая, дабы ни единъ же насъ оставилъ години молитвенныя. Аще бо кто ниву дѣлаетъ или виноградъ, да еже видить плоды проростающа: и труда не помнитъ за радость, и къ Богу на молитву подвизается, дабы ему събрати плодъ. Аще ли видить свою ниву наростшю терній многа: то что створить? Не охабитълися таковаго дѣланія. Колико бо лѣтъ минуло, ни единого виждю, пришедша къ мнѣ, и глаголюща: како ми спастись! Но нѣсть того въ насъ никогда же обрѣсти. И егда портища съспроста не дадятъ, или свиты, или иного, еже есть се на потребу: то велику печаль створимъ въ томъ. А иже години погублѣемъ: то и того не помнимъ, ни

¹⁶ Э тогож « Соборн. » л. 114 об.-115; гл. « **Дѣят...** ».

о томъ печалуемъ, ни на сердце си възносимъ, но таимъ въ собѣ, якобы того не вѣдати ни кому же. И се убуждаю васъ, да бысте ся остали тако ваго неродства (нерадѣнія). Еже бо вамъ глаголю, собѣ, да молю вы ся, чада моя любимая и братія и отци, воспрянемъ отъ сына лѣностнаго и не опечалѣемъ Св. Духа. Приидете, поклонимся и припадемъ Ему, и въсплачемся предъ Господемъ, сътворшемъ насъ, и варимъ лице Его покаянiемъ, и въ псалмѣхъ воскликнемъ Ему (Пс. 94,1-6), и просимъ здѣ, да прiиметь, и толцемъ, да отверзеть намъ (пор. Мат. 7,7; Лук. 11,9). И сѣимъ слезами, да радостiю пожнемъ рукояти (рукоять — снiп; пор. Пс. 125,6); и плачимся здѣ, да царство небесное получимъ, и тамо утѣшенiе постигнеть ны. Скорби бо сеа нашей, и вздыханiе, и труды, ничтоже суть противу будущей славы (пор. Евр. 12,11; Петр. 2,19; Римл. 8,35), рече Апостоль, яже уготоваль есть намъ благiй нашъ Богъ. Да отселѣ потщимся всею силою вздати Ему труды своя, аки жѣртву чисту (Евр. 12,2), взирающе на Начальника вѣрѣ и Свѣршителя Иисуса, емуже слава, честь и дрѣжава.

IX

ПОУЧЕНИЕ, СЛОВО КЪ КЕЛАРЮ СВЯТАГО ФЕОДОСИЯ, ИГУМЕНА ПЕЧЕРЬСКАГО МОНАСТЫРЯ ВЪ КИЕВѢ¹⁷

Брате! се отъ руки Христовы и отъ престола славы Его приемлехи сию службу. Имѣи страхъ Его предъ очима си, потщися порученое тобѣ дѣло непорочно свершити, да и вѣнца отъ Христа достоинъ будеши. И да мнiтiйся онъ престоль вышнiй, его же видѣ Исаiя, къ нему же единъ отъ Серафимъ посланъ бысть, имѣяй уголь, не опалаяй пророка, но просвѣщай: тако же и ты, брате, взявляй ключъ, акы огонь, а се отъ престола, на немъ же жреться Христось по вся дни. Аще сию службу, имрк, въ чинъ монастырьскыи съ душевною приязнiю исправиши, щадитiйся праведныи вѣнецъ, и будетъ ти сий ключъ, просвѣщай и спасаая душу твою. Аще ли уклониши сердце твое преобидѣти что монастырьское, или окрадити что и себѣ притяжати и сбирати паче, а не монастыреви, и будетъ ти сий ключъ, опалаяй душу твою здѣ и въ будущий вѣкъ. Геона тя прiиметь и судъ Ананьинъ и Самфиринъ постигнеть ты; та бо, уемша у цѣны села своего, напрасно умроста: ты же горчеи

¹⁷ З Рук. Новг. Соф. Библ. XIV-XV в.; гл. «Учен. Зап. 2 отд. А.Н., т. II.

муче достоинъ будеши, крадый чюжая, или раздавая безъ чину своимъ. Геезино прокажьство найдеть на тя, не тѣлесно, но душевно. Внимай себѣ, брате, и службѣ своей, да спасеть тя Господь отъ-о всѣхъ молитвами святыя Богородица и святою отцю нашею Антонья и Феодосия и всѣхъ святыхъ Твоихъ и нынѣ и присно.

СЛОВО МИТР. ІЛАРІОНА

О ЗАКОНѢ МОИСЕОМЪ ДАНЪЕМЪ,¹ И О БЛАГОДАТИ И ИСТИННѢ ІИСУСЪ ХРИСТОМЪ БЫВШИМЪ, И КАКО ЗАКОНЪ ОТЪІДЕ, БЛАГОДАТЬ (ЖЕ) И ИСТИНА ВСЮ ЗЕМЛЮ ИСПОЛНИ, И ВЪРА ВЪ ВСЯ ЯЗЫКИ ПРОСТРѢСЯ И ДО НАШЕГО ЯЗЫКА РУСЬСКАГО, И ПОХВАЛА КАГАНУ² НАШЕМУ ВЛАДИМЕРУ, ОТЪ НЕГОЖЕ КРЕЩЕНИ БЫХОМЪ (И МОЛИТВА КЪ БОГУ ОТЪ ВСЕА ЗЕМЛИ НАШЕА).³

Благословенъ Господь Богъ Израилевъ, Богъ Христіанескъ, яко посѣти и сътвори избавленіе людемъ своимъ (Лук. 1,68), яко не презрѣ твари своея до конца идольскимъ мраченіемъ⁴ гыбнути,⁵ но оправди прежде племя Авраамле скрижалми и закономъ, послѣдъ же Сыномъ Своимъ вся языки спасе, евангеліемъ и крещеніемъ и вводя въ обновленіе (паки) бытіа, въ жизнь вѣчную. Да хвалимъ убо и прославляимъ хвалимаго отъ ангель безпрестани, (и поклонимся ему, емуже) кланяются херувими и серафими, яко призря призрѣ на люди своя, и не солъ,⁶ ни вѣстникъ, но самъ спасе ны (Іс. 68,9), не привидѣніемъ пришедъ на землю, но истинно, пострадавъ за ны плотію и до гроба и съ собою воскресивъ ны. Къ живущимъ бо на земли человѣкомъ въ плоть одѣвся прииде, къ сущимъ же въ адѣ распятіемъ и въ гробѣ положеніемъ сииде, да обои — и живіи и мертвіи — познають посѣщеніе свое и Божіе прихоженіе, и разумѣють, яко (той) есть живымъ и мертвымъ крѣпокъ и силенъ Богъ. Кто бо велій яко Богъ нашъ, ть единъ творяй чудеса, положивый законъ на проуготованіе истины и благодѣти, да въ немъ обыкнетъ человѣческое

¹ Даннѣмъ ему.

² Назва хазарського князя.

³ Гл. « Памятники... ».

⁴ — омраченіемъ або помраченіемъ.

⁵ Погибнути.

⁶ Посол.

естество, отъ многобожства идольскаго уклоняся, въ единого Бога вѣровати, да яко съсудъ скверненъ — челоуѣчество — помъвенъ водою — закономъ и обрѣзаніемъ — пріиметь млѣко, благодати и крещенья; законъ бо предтеча бѣ и слуга (благодати и истиннѣ, истина и благодать слуга) будущему вѣку, жизни истлѣннѣй, яко законъ привождаше законныа къ благодѣтному⁷ крещенью, крещеніе же прѣпускаетъ сыны своя на вѣчную жизнь. Моиси бо и пророци о Христовѣ пришествіи проповѣдаху, Христосъ же и апостолы Его о воскресеніи и о будущемъ вѣцѣ. А еже поминати въ писаніи семъ и пророческаа проповѣданія о Христѣ и апостольскаа ученія о будущемъ вѣцѣ, то излиха⁸ есть и на тщеславіе скланяся, еже бо во инѣхъ книгахъ писано и вамъ вѣдомо, ти⁹ адѣ положить, то дръзости образъ есть и славохотію,¹⁰ не къ невѣдущимъ бо пишеть,¹¹ но прѣзлиха насыщѣшемся сладости книжныа, не къ врагомъ Божиимъ иновѣрнымъ, но самѣмъ сыномъ Его, не къ страннымъ, но къ наслѣдникомъ небеснаго царствія.

Но о законѣ Моисеомъ данѣмъ¹² и о благодати и истинѣ, Иисусъ Христомъ бывшимъ, повѣсть си есть. И что успѣ законъ, что ли благодать, прежде закона, ти потомъ благодати, прѣже стѣнъ, ти потомъ истина.

Образъ же закону и благодати Агарь и Сарра, работнаа Агарь и свободнаа Сарра, работнаа прѣже, ти потомъ свободнаа, да разумѣтъ иже чететь. Яко Авраамъ убо отъ юности своя Сарру имѣ жену си, свободну, а не рабу: Богъ убо преже вѣкъ изволи и умысли Сына Своего въ мѣръ послати и тѣмъ благодати явитися. Сарра же не рожааше, понеже бѣ неплоды; не бѣ неплоды, но заключена бѣ на старость родити: безвѣстная же и утаеная мудрости Божія утаена бѣаху ангель и челоуѣкъ, не яко не явима, но утаена и на конецъ вѣка хотя та явитися. Сарра же глагола къ Аврааму: се заключи мя Господь Богъ не раждати, вниди убо къ рабѣ моей Агари и родиши отъ нея (Бит. 16,2); благодать же глагола къ Богу: аще нѣсть време снити ми¹³ и спасти мѣръ, сниди на гору Синай и законъ положи. Послуша Авраамъ рѣчи Саррины, и вниде къ рабѣ ея Агари, послуша и Богъ яже о благодати словесъ и сниде на Синай. Роди же Агарь раба отъ Авраама рабичиць,¹⁴ и нарече Авраамъ

⁷ Благодатному.

⁸ Злишно.

⁹ Ті.

¹⁰ Славолюбство.

¹¹ Правильнѣе: пишемъ.

¹² Ему.

¹³ На землю.

¹⁴ Син рабині.

имя ему Измаиль, изнесе и Моисей отъ Синайскаго горы законъ, а не благодать, — стѣнь, а не истину. По сихъ же ¹⁵ стару сущу Аврааму и Саррѣ, сѣдящу ему предъ дверми куща своа вполудне, у дуба Мамврійскаго, явися Господь Аврааму, Авраамъ же тече всрѣтенію ему и поклонися и пріятъ и въ кущу свою: вѣку же сему къ концу приближающуся, посѣти (Господь) челоуѣческаго рода и сниде съ небесе въ утробѣ ¹⁶ дѣвицѣ входя, пріятъ же (и) дѣвица съ покланяніемъ въ кущу же плотяну не болѣвши, глаголющи къ ангелу: се раба Господня, буди мнѣ по глаголу твоему (Лук. 1,38). Тогда убо отключи Богъ ложесна Саррина, и заченши роди Исаака, свободная свободнаго: присѣтившу Богу челоуѣческа естества явишася уже безвѣстная и утаеная, и родися благодать и истина, а не законъ, — сынъ, а не рабъ. Яко отдоися ¹⁷ отроча Исаакъ и укрѣпѣ, сѣтвори Авраамъ гостивъству ¹⁸ велику, егда отдоися сынъ его Исаакъ: егда бѣ Христосъ на земли и еще благодать не укрѣпѣла бѣаше, но дояшеся и еще за 30 лѣтъ, въ няже Христосъ таяшеся; егда же отдоися и укрѣпѣ, явися благодать Божія спасенаа всеѣмъ челоуѣкомъ (Тит. 2,11), въ Иорданьстѣй рѣцѣ, сѣтвори Богъ гостивъству велику и пиръ великъ, телцемъ упитаннымъ отъ вѣка, възлюбленнымъ Сыномъ своимъ Исусъ Христомъ, сзвавъ на едино веселіе небесныя и земныя, сзвокупи въ едино ангелы и челоуѣкы. По сихъ же видѣвши Сарра Измаила, сына Агарина, играюща съ сыномъ своимъ Исаакомъ, и яко прѣобидѣнъ бысть Измаиломъ Исаакъ, рече къ Аврааму: отжени рабу и съ сыномъ ея, не иматъ бо наслѣдовати сынъ рабыни сына свободна: по вознесеніи же Господа Исуса ученикомъ и инѣмъ же вѣровавшимъ въ Христа, сущемъ въ Иерусалимѣ, и обоимъ сѣмѣсь ¹⁹ сущемъ, іудеомъ же и христіаномъ, и крещеніе благодатное обидимо бѣаше отъ обрѣзанія законнаго, и не пріимаше въ Иерусалимѣ христіаная церкви епископа необрѣзана, понеже старѣйше творящеся суцци отъ обрѣзанія, насиловаху на христіаня, — рабичичи на сыны свободна, и бывааху между ими распря многы и которы;²⁰ видѣвши же свободнаа благодать чада своя христіаня обидимы отъ іудей — сыновъ работнаго закона, вѣспи къ Богу: отжени іудея и съ закономъ, расточи по странамъ, кое бо причастіе стѣни съ истиною, іудейству съ христіанствомъ. Отгнана

¹⁵ Уже.

¹⁶ В утробу.

¹⁷ Коли його викормили.

¹⁸ Гостину, пир.

¹⁹ Разом.

²⁰ Споры.

бысть Агарь раба съ сыномъ ея Измаиломъ, и Исаакъ — сынъ свободныя — наслѣдникъ бысть отцу своему Аврааму: и отгнани быша іудеи и расточени по странамъ, и чада благодатная — христіани — наслѣдницы быша Господу и Отцу. Отъиде бо свѣтъ луны, солнцю въсѣавшу, тако и законъ — благодати явльшися, и студенство ночное погыбе, солнечнѣй теплотѣ землю сѣгрѣвши, и уже не гроздиться ²¹ въ законѣ челоуѣчество, но въ благодати пространно ходитъ. Іудеи бо при свѣщи законнѣй дѣлаху свое оправданіе, христіани же при благодатнѣемъ солници свое спасеніе зижуть: яко іудейство стѣнемъ и закономъ оправдаашеся, христіани же истинною (и) благодатью не оправдаются, но спасаются; въ іудеихъ бо оправданіе въ семъ мірѣ есть, а спасеніе намъ въ будущемъ вѣцѣ; іудеи бо о земныхъ веселяхуся, христіани же о сущихъ на небсѣхъ; и тожде оправданіе іудейско скупю бѣ зависти ради, не бо ся простирааше въ инья языки, но токмо въ іудеи бѣ единой, христіаныхъ же спасеніе благо и щедро, простираяся на вся края земныя. И сбьтсея благословеніе Манасіино на іудеихъ, Ефремово же на хрестыаныхъ: Манасіино бо старѣйшинство лѣвицею же Іаковлею благословлено бысть, Ефремово же меншество десницею; аще и старѣй Манасіи Ефрема, но благословеніемъ мнѣй бысть, тако іудейство, аще и прежде бысть, но благодатью христіани болше бѣша; рекшу бо Іосифу къ Іакову: на семъ отче положи десницу, яко сей старѣй есть; отвѣща Іаковъ: вѣдѣ чадо, и тѣ будетъ блюди (= въ люди) и възнесетъ, но братъ его мнѣй болій будетъ, и племя его въ множество языкъ будетъ,²² яко же и бысть; законъ бо прежде взнесеся в малѣ и отъиде, вѣра же хрестыанская послѣждъ явльшися, болши прѣвья бысть и расплодися на множество языкъ, и Христова благодать всю землю исполни и яко вода морьскаяа покры ея, обетшавшу завистью іудейскою, по пророчеству Исаину: ветха мимо идоша и новая вамъ възвѣщаю, пойте Богу пѣснь нову, и славимо есть имя его отъ конецъ земли, и сходящей въ море и плавающей по нему, и острови вси (42,9-10), (и) паки: работающимъ ми (наречетъ) имя ново, еже благословится на земли (60,15-16), прежде бо бѣ въ Іерусалимѣ единомъ мѣстѣ кланятися, нинѣ же по всей земли, яко же рече Гедеонъ къ Богу: аще ты рукою моею спасаеши Израиля, да будетъ роса на рунѣ (си) тѣкмо, по всей же земли суша (Суд. 6,37-38), и бысть тако: по всей бо земли суша бѣ прежде, идолстѣй лети одрѣжачи и росы благодатныя не приємлющемъ, въ іудеихъ же токмо знаемъ бѣ Богъ и во Израили веліе

²¹ Не гордиться.

²² Бит. 48,19.

имя его ²³ и въ Іерусалимѣ единомъ славимъ бѣ Богъ. Рече же Гедеонъ къ Богу: на будетъ суша на рунѣ токмо, по всей же земли роса (6,32) и бысть тако, іудейство бо прѣста, и законъ отъиде и скрижали и очистило,²⁴ отъято бысть, по всей же земли роса: — по всей бо земли (вѣра) прострѣся, дождь благодатный оброси,²⁵ купѣль паки порожденіа сыны своа въ истлѣніе облачить. Яко же и къ самаряныни глаголаше Спасъ: яко грядетъ година (часъ), яко егда ни въ горѣ сей, ни въ Іерусалимѣ поклоняться Отцу, но будутъ истинніи поклонницы, иже поклоняться Отцу Духомъ и истиною ибо Отець тацѣхъ ищетъ поклоняющихся ему (Іо. 4,21-23) рекше съ Сыномъ и съ Святымъ Духомъ; яко же и есть: по всей земли уже славиться Святаа Троица и поклоняніе отъ вся твари приѣмлетъ, и маліи и веліи славятъ Бога, по пророчеству: и не научитъ каждо искренняго своего, глаголя: познай Господа, яко увѣдятъ мя отъ малыхъ и до великаго,²⁶ яко же и Спасъ Христосъ къ Отцу глаголаше: исповѣдаются Отче, Господи небеси и земли, яко утаилъ еси отъ премудрыхъ и разумныхъ и открылъ еси (та) младенцемъ; ей Отче, яко тако бысть благоволеніе предъ Тобою (Мат. 11,25-26). И тако ²⁷ помилова благый Богъ человѣческий родъ, яко и человѣци плътяни крещеніемъ и благими дѣлы сынове и причастицы Богу бываютъ, «елики бо, рече евангелистъ, приаша его, дастъ имъ власть чадомъ Божиимъ быти, вѣрующимъ во имя его, иже ни отъ крови, ни отъ похоти мужьскы, но отъ Бога родишася» (Іо. 1,12-13) Святымъ Духомъ въ святѣй купѣли. Вся же си Богъ нашъ на небеси и на земли елико въсхотѣ и сътвори (Пс. 113,11), тѣмже кто не прославить, кто не похвалить, кто не поклониться величествію славы Его, и кто не подивиться безчисленому человѣколюбію Его. Прежде вѣкъ отъ Отца рожденъ, единъ сестолень ²⁸ Отцу, единосущенъ, якоже солнцу свѣтъ, сниде на землю, посѣти людей своихъ, не отлучися (отъ) Отца, и въплотися отъ Дѣвы чисты, безмужны, безскверны, вшедъ якоже самъ вѣсть, плоть приѣмъ, изыде якоже вниде, единъ съ отъ Троица, въ двѣ естествѣ, Божество и человѣчество, исполнь человекъ по въчеловѣченію, а не привидѣніемъ, исполнь Богъ по Божеству, не простъ человекъ; показая на земли Божьскаа и человѣческаа; яко человекъ утробу матерную растяше, яко Богъ изыде, дѣвства не вреждъ;

²³ Пс. 75,1.

²⁴ Очистилице, гилъстеріон.

²⁵ Оросив.

²⁶ Ер. 31,34; Евр. 8,10-13.

²⁷ На стільки.

²⁸ Съпрестолень.

яко человекъ матерне млѣко пріять, и яко Богъ пристави ангелы съ пастыри пѣти: слава въ вышнихъ Богу; яко человекъ повився въ пелены, и яко Богъ звѣздою влѣхвы вождааше;²⁹ яко человекъ въ яслѣхъ възлеже, и яко Богъ отъ влѣхвъ дары и поклонъ пріять; яко человекъ бѣжааше въ Египеть, и яко Богу рукотворенаа египетскаа (Ис. 19,1) поклоннишася; яко человекъ пріиде на крещеніе, и яко Бога устраився Иорданъ възвратися; яко человекъ обнажився вниде въ воды, и яко Богъ отъ Отца послушество пріимаше: се есть Сынъ мой възлюбленный; яко человекъ постися 40 днѣй и взалка, яко Богъ побѣди искушающаго; яко человекъ иде на бракъ въ Кана Галилеи, и яко Богъ воду въ вино прѣложи; яко человекъ въ корабли спааше, и яко Богъ запрѣти вѣтромъ и морю и послушаша его; яко человекъ по Лазари прослезися, и яко Богъ воскреси изъ мертвыхъ; яко человекъ на осли вѣде, и яко Богу зваху: благословенъ гряды во имя Господне; яко человекъ распятъ бысть, и яко Богъ своею властію спронятаго съ нимъ впустивъ рай; яко человекъ оца вкуси и испусти духъ, и яко Богъ солнце помрачи и землю потрясе; яко человекъ въ гробѣ положенъ бысть, и яко Богъ ада раздрусилъ и душа свободи; яко человека печатлѣша въ гробѣ, и яко Богъ изыде, печати цѣлы съхранъ; яко человека тщахуся іудеи угаити воскресеніе, мѣздяцей^{29a} стражей, но яко Богъ увѣдѣся и познанъ бысть всѣми конци земля. Поистинѣ, кто (Богъ) велій яко Богъ нашъ, той есть Богъ творяій чудеса, съдѣла спасеніе посреди земля (Пс. 73,12), крестомъ и мукою, на мѣстѣ лобнѣмъ, вкусивъ оца и жлѣчи, да еже отъ дрѣва преступленіе и грѣхы вкушеніемъ горести отженеть. Си же сътворшеи ему прѣткнушася аки о камень и съкрушишася, якоже Господь глаголаше: падый на камени семь сокрушится, а на немъ же падеть скрушитъ и (Мат. 21,44). Пріиде бо къ нимъ исполняя пророчества, прореченая о немъ, якоже глаголаше, нѣсь посланъ(но) токмо ко овцамъ заблуждшимъ дому израилеву (Мат. 15,24); и паки: не пріидохъ разорити закона, но исполнити (Мат. 5,17); и къ хананеи, иноязычницы просящи исцѣленія дщери своей (глаголаше): нѣсть добро отъяти хлѣба отъ чадъ и повреци псомъ (Мат. 15,26); они же нарекоша и льстыца и отъ блуда рождена и о вельзаулѣ бѣсы изгоняща (Мат. 27,63; 12,24). Христось слѣпыя ихъ просвѣти, прокаженныя очисти, слукыя исправи, бѣсныя исцѣли, расслабеныя укрѣпи, мертвыя воскреси, они же яко злодѣя мучивше, на крестѣ пригвоздиша. Сего ради пріиде на ня гнѣвъ Божій конечный, яко же и сами по-

²⁹ — водяше.

^{29a} Від: мзда = плата, винагорода.

слушествоваша своей погибели, рекшу Спасу притчу о виноградѣ и о дѣлательхъ, что убо творить дѣлательемъ тѣмъ, и отвѣщаша: злыя злѣ погубить я и виноградъ предасть (инѣмъ) дѣлательемъ, иже вздадутъ ему плоды во время свое (Мат. 21,40-41), и сами своей погибели пророци быша. Прииде бо на землю посѣтити³⁰ ихъ и не пріяша его, понеже дѣла ихъ темна бѣаху, не възлюбиша свѣта, да не явятся дѣла ихъ яко темна суть, сего ради приходя Иисусъ къ Иерусалиму, видѣвъ градъ, прослезися о немъ, глаголя: яко аще бы разумѣлъ ты въ день твой съ яже къ миру твоему, нынѣ же съкрыся отъ очію моею,³¹ яко приидутъ денне на тя, и обложатъ врази твои острогъ о тебѣ и обидутъ тя всюду и разбѣютъ тя и чада твоя въ тебѣ, понеже не разумѣ посѣщенія твоего (Лук. 19, 42-44), и паки: Иерусалимъ, Иерусалимъ, избиваяй пророки и каменіемъ побиваяй (посланыя) къ тебѣ, кълижды възсхотѣхъ събрати чада твоя, якоже събираетъ кокошь птенца подъ крилѣ свои, и не възсхотѣсте, се оставляется домъ вашъ пустъ (Мат. 23,37-38), якоже и бысть, пришед(ше) бо римляне, плѣниша Иерусалимъ и разбиша и до основанія его, и іудейство оттолѣ погыбе и законъ посемъ яко вечерняя заря погасе, и разсѣяни быша іудеи по странамъ, да не вкупѣ злое пребываетъ. Прииде бо Спасъ и не пріять бысть отъ Израиля и по евангельскому слову — въ своя прииде, и свои его не пріяша (Йо. 1,11), отъ языкъ же пріять бысть, яко же рече Іаковъ: и тѣ чааніе языкомъ (Бит. 49,10); ибо и въ роженіи его волхви отъ языкъ прѣжде поклонилися ему, а іудеи искаху его убити, его же ради и младенца избиша; и сбысться слово Спасово: яко мнози отъ востокъ и западъ приидутъ и възлягутъ съ Авраамомъ, Исаакомъ и Іаковомъ во царствіи небеснѣмъ, а сынове царствія изгнани будутъ во тму кромѣшнюю (Мат. 8,11-12); и паки: яко отъимется отъ васъ царство небесное и дасться странамъ творящимъ плоды его (-21,43); къ нимже посла ученики своя глаголя: шедше въ весь мѣръ, проповѣдите евангеліе всеи твори, да иже вѣру иметъ и крестится, спасенъ будетъ (Мар. 16, 15-16) и — шедше научите вся языки, крестяще я во имя Отца и Сына и Св. Духа, учаще я блюсти вся, елика заповѣдахъ вамъ (Мат. 23,19-20). Лѣпо бо бѣ благодати и истинѣ на новыя люди всѣяти, не вливають бо — по словеси Господню — вина новаго — ученія благодатна въ мѣхы ветхы, обетшавшая въ іудействѣ, аще ли просядутся мѣси и вино проліется (-9,17); не могше бо закона стѣня удържати, но многажды идоломъ ся поклоняваше, како истинныя блаудржатъ³² ученіе; но новое

³⁰ Посѣтити.

³¹ Вірнійше: твоею.

³² Могутъ удържати.

ученіе, новы мѣхы, новы языки, новое и съблюдется, яко же и есть.

Вѣра бо благодатная по всей земли распрострѣся и до нашего языка руськаго доиде, и законное езеро прѣше,³³ евангельскій же источникъ наводнився³⁴ и всю землю покрывъ и до насъ проліявся. Се бо уже и мы съ всѣми христіанами славимъ Святую Троицу, а іудея молчитъ; Христось славимъ бываетъ, а іудеи мьноми,^{34a} языцы приведени, а іудеи отриновени; якоже пророкъ Малахія рече: нѣсть ми хотѣніе въ сынохъ Израилевѣхъ, и жертвы отъ рукъ ихъ не пріиму, понеже отъ востокъ и западъ имя мое славимо есть въ странахъ и на всякомъ мѣстѣ тьміанъ имени моему приносится, яко имя мое славимо есть въ странахъ (1,10-11); и Давидъ (рече): вся земля поклониться и поеть тебѣ (Пс. 65); и (паки): Господи Господь нашъ, яко чудно имя твое по всей земли (-8,1). И уже не идолослужителе зовемся, (но) христіанами, не и еще безнадежницы (Еф. 2,12), но уповающе въ жизнь вѣчную, и уже не капиць съграждаемъ, но Христовы церкви зиждемъ, уже не закалаемъ бѣсомъ другъ друга, но Христось за ны закалаемъ бываетъ, и дробимъ въ жертву Богу и Отцу, и уже не жертвенныя крове вкушающе погыбаемъ, но Христовы пречистыя крове вкушающе спасаемся. Вся страны благый Богъ помилова, и насъ не презрѣ, въсхотѣ и спасе ны и въ разумъ истинный приведе; пустьъ бо и преисъхши земли нашей сущи, внезапно потече источникъ евангельскій, напаяя всю землю нашу, яко же рече Исаія: и будетъ безводная въ блата и въ земли жаднѣй источникъ воды будетъ (Ис. 35,6-7). И бывшимъ намъ слѣпымъ, истиннаго свѣта не видящемъ, но въ лъсти идольстѣй блудящемъ, ксему же и глухимъ отъ спасенаго ученья, помилова ны Богъ и въсіявъ на насъ свѣтъ разума, еже познати его по пророчеству: тогда отверзутся очеса слѣпыхъ и ушеса (глухихъ) услышатъ (-5), и потыкающемся намъ въ путехъ погибели еже бѣсомъ въслѣдовати, и пути ведущаго рѣ животь не вѣдущемъ, къ сему же и гугнахомъ³⁵ языки нашими, моляще идола, а не Бога своего и Творца, посѣти насъ челоуѣколюбіе Божіе и уже не послѣдуемъ бѣсомъ, но ясно славимъ Христа Бога нашего, по пророчеству: тогда скочить яко елень хромый и ясенъ будетъ языкъ гугнивыхъ (-5-6). И прѣже бывшимъ намъ аки звѣремъ и скотомъ, не разумѣющимъ десницѣ и шуйцѣ и земельныхъ прилежащемъ и ни мала о небесныхъ попекущемся, посла къ намъ Господь запо-

³³ Преисъше.

³⁴ Наводни вся.

^{34a} Кленоми, проклинані.

³⁵ Нарікали.

вѣди ведуца въ жизнь вѣчную, по пророчеству Іосіину: и будетъ въ день онъ, глаголетъ Господь, завѣщаю имъ завѣтъ, съ птицами небесными и звѣри земными, и реку не людемъ моимъ: людіе мои вы, и ти ми рекуть: Господь Богъ нашъ ты еси (Іс. 2,16,18,23). И тако странни суще, людіе Божіи нарекохомся, и врази Божіи бывше, сынове Божіи нарекохомся, а не іудейскы хулимъ, но хрестыянскы благословимъ, не свѣта творимъ, яко же распяти, но яко распятому поклонитися, не распинаемъ Спаса, но руки къ нему въздѣваемъ, не прободаемъ ребръ, но отъ нихъ піемъ источникъ нетлѣнія, не тридесять сребреникъ взимаемъ на немъ, но другъ друга и весь животь тому прѣдаюше; не таимъ воскресенія, но во всѣхъ домохъ своихъ зовемъ: Христось воскресе изъ мертвыхъ; не глаголемъ, яко украденъ бысть, но яко възнесеса, идѣже и бѣ; не невѣруемъ, но яко Петръ къ нему глаголемъ: ты еси Христось, Сынъ Бога живаго, и съ Омою: Господь нашъ и Богъ ты еси, съ разбойникомъ: помяни ны Господи, егда придеси во царствѣ си. И тако вѣру имущи ³⁶ къ Нему и святыхъ отецъ 7 съборъ прѣданіе дръжаще, молимъ Бога и еще поспѣшити и направити на путь заповѣдій его. И събытеса о насъ языцѣхъ реченое: открьеть мышцу свою святую предо всѣми языки и узрятъ вси конци земля спасеніе Бога нашего (Іс. 52,10); и другое: живу азъ, глаголетъ Господь, яко мнѣ поклонитися всяко колѣно и всякъ языкъ исповѣтсся Богу (-45,23); и Исаино: всяка дєбрь исполнитсся и вся горы и холмы смѣряться и будетъ кривая въ правая и острии въ пути гладкы, и явитсся слава Господня и всяка плоть узритъ спасеніе Бога нашего (40,4-5); и Даніилъ: вси языци, людіе, племена тому поработаютъ (7,14); и Давидъ: да исповѣдятся тебѣ людіе, и възвеселятсся языци, и: вси языци въсплещѣте руками, въскликнете Богу гласомъ радости, яко вышній страшенъ, царь велій по всей земли (Пс. 66,4-5), и помалѣ: пойте Богу нашему, пойте, яко царь всей земли Богъ, пойте разумно, въцарися Богъ надъ языки (-7,9), и: вся земля да поклонитсся и поеть тебѣ, да поеть же имени твоему вышніи (-65,11); и: хвалите Господа вси языци и похвалите его вси людіе (-116,1); и еще: отъ вѣстокъ и (до) заиадъ хвално имя Господне, высокъ надо всѣми языки Господь, надъ небесы слава его (112,3-4), и: по имени твоему Боже тако и хвала твоя на концихъ земля (47,11); услыши ны Боже, Спасителю нашъ, упованіе всѣмъ концемъ земля и сущимъ въ мори далече (64,6) и да познаемъ на земли путь твой, въ всѣхъ языцѣхъ спасеніе твое (66,3), и: царіе земстїи, вси людіе, князи и вся судья земельныя, уноша и дѣвы, старци съ

³⁶ Вѣрующе.

юнотами да хвалятъ имя Господне (-148,11-13); и Исаино: послушайте мене людіе мои, глаголетъ Господь, и царіе ко мнѣ внушите, яко законъ отъимется и отъидеть, и судъ мой и свѣтъ странамъ, приближается скоро правда моя, и изыдетъ яко свѣтъ спасеніе мое, мене острови ждуть, и на мыщцу мою страны уповаютъ (51,4-5).

Хвалить же и похвалными гласы римская страна Петра и Павла, имаже вѣроваша въ Иисуса Христа Сына Божія, Асія и Ефесь, Патъмъ Иоанна Богослова, Индіа Оому, Египетъ Марка, вся страны, гради, и людіе чтуть и славятъ коегождо ихъ учителя, иже научиша православнѣй вѣрѣ. Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей, малыми похвалами великая и дивная сътворшаго, нашего учителя и наставника, великаго кагана наша земля, Владимира, внука стараго Игоря, сына же славнаго Святослава, иже въ своя лѣта владычествующа, мужествомъ же и храброствомъ прослуша ³⁷ въ странахъ многихъ, и нынѣ и словуть. Не въ худѣ бо и не въ невѣдомѣ земли владычествоваша, но въ русской, яже вѣдома и слышима есть всѣми конци земля. Сій славный, отъ славныхъ рожденъ, благородный отъ благородныхъ, каганъ нашъ Владимиръ, и възрастъ и укрѣпивъ отъ дѣтскыя младости, паче възмужавъ крѣпостію и силою съвершаяся, мужествомъ же и смысломъ прѣдспѣя, и единоподержецъ бывъ земли своей, покоривъ подъ ся округныя страны, овы миромъ, а непокоривыя мечемъ. И тако ему живуцу въ дни своя и землю свою пасуцу правдою, мужествомъ же и смысломъ, прииде нанъ посѣщеніе Вышняго, призрѣ нанъ всемилостивное око благаго Бога, и всія разумъ въ сердци его, яко разумѣти суету идольскыя лсти и възскати единаго Бога, сътворившаго ³⁸ всю тварь, видимую и невидимую. Паче же слышано ему бѣ всегда о благовѣрнѣй земли гречьстѣй, христоролюбивѣй, же и сильнѣй вѣрою, како единаго Бога въ трехъ ³⁹ чтуть и кланяются, каковіи дѣются силы и чудеса и знаменія; како церкви людіи исполнены, како веси и гради благовѣрніи вси (въ) молитвахъ прилежатъ, вси готови предстоять, и си слышавъ, възжела сердцемъ и възгорѣся духомъ, якоже быти ему крестьяну и земли его; еже и бысть, Богу тако изволившу и възлюбившу челоувѣческое естество. Съвлечежеса убо каганъ и съ ризами ветхаго челоувѣка, сложи тлѣнныя, отрясе прахъ невѣрствіа и вшедъ въ святую купѣль, породися отъ Духа и воды, въ Христа крестися въ Христа облечеса, и изыде отъ купѣли бѣлообразуяся, сынъ бывъ нетлѣнъ, имя

³⁷ Прослушавъ, прославились.

³⁸ Сътворшаго.

³⁹ Въ Троици.

пріимъ вѣчно и имяниито въ роды и роды — Василій, имже написася въ книги животныя, въ вышній градъ и нетлѣнный Іерусалимъ. Сему жь быршу, не доселѣ стави подвига благовѣрья, ни о томъ токмо яви сущую въ немъ къ нему любовь, но подвижися паче и заповѣда по всей земли своей креститися въ имя Отца и Сына и Святаго Духа, и ясно и велегласно въ веѣхъ градѣхъ славитися Святѣй Троицѣ и веѣмъ быти крестьяномъ, малымъ и великимъ, рабомъ и свободнымъ, унымъ и старымъ, богатымъ и убогимъ; и не бысть ни единого же противящася благочестному его повелѣнію, да аще кто и не любовію, но страхомъ повелѣвшаго крещахуся, понеже бѣ благовѣріе его съ властію съпряжено, и въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцемъ и съ Святымъ Духомъ. Тогда начатъ мракъ идольскый отъ насъ отходити, и заря благовѣрія явишася, тогда тьма бѣсовскаго служенья погыбе и солнце евангельское землю нашу осія, капища разрушишася и церкви поставляются, идоли съкрушаються и иконы святыхъ являхуся, бѣси побѣгаху,⁴⁰ крестъ грады освящаше, и пастыри словесныхъ овецъ Христов(ых)ъ стаща, епископи, и прозвитери и діакони бескверную⁴¹ жертву възносяще, и весь клиросъ украсиша влѣщоту и одѣша святыя церкви; апостольскаа труба и евангельскый громъ вся грады огласи, теміанъ Богу въспущаемъ въздухъ освяти, монастыреве на горахъ стаща, мужи и жены, маліи и веліи, вси людіе исплѣнише святыя церкви, въславиша глаголюще: единъ святъ, единъ Господь Іисусъ Христосъ въ славу Богу Отцу, аминь. Христосъ побѣди, Христосъ одолѣ, Христосъ воцарися, Христосъ прославися. Велій еси Господи и чудна дѣла твоя, Боже нашъ, слава тебѣ!

Тебе же како похвалимъ, отче честный и славный въ земельныхъ владыкахъ, премужественный Василе; како добротѣ ти⁴² почудимся, крѣпости же и силѣ; како(во) ти благодареніе воздадимъ, яко тобою познахомъ Господа и льсти идолскыя избыхомъ, яко твоимъ повелѣніемъ по всей земли Христосъ славиться; ли что ти приречемъ, христолюбче, друже правдѣ, смыслу мѣсто, милостыни гнѣздо. Како вѣрова, како разгорѣся въ любовь Христову, како вниде въ тя разумъ выше разума земельныхъ мудрець, еже возлюбити невидимаго и о небесныхъ подвигнутися, како възлюби ты Христа, како прѣдася ему; повѣждь намъ рабомъ твоимъ, повѣждь намъ учителю нашъ, откуда ти припахну воня Св. Духа, откуда испни памяти будущая жизни сладкую чашу, откуда вкуси и видѣ,

⁴⁰ Пробѣгаху.

⁴¹ Вірнійше: безкровную.

⁴² Твоей.

яко благъ Господь; не видѣль еси Христа, не ходилъ еси по немъ, како ученикъ его обрѣтесе, и не видѣвше его вѣроваша. Поистинѣ сбытесе на тобѣ блаженство Господа Іисуса, реченое къ Ѧомі: блажени не видѣвше и вѣровавше (Іо. 20,29), тѣмже съ дръзновеніемъ несуменно зовемъ ти: о блаженниче, самому тя Спасу нарекшу; блаженъ еси яко вѣрова къ Нему и не съблзнися о немъ, по словеси Его неложному: блаженъ есть, иже не соблзнитесе о мнѣ (Мат. 11,6), вѣдущей бо законъ и пророки распяша и, ты же ни закона ни пророкъ почитавъ, распятому поклонися. Како ти сердце разверзесе, како вниде въ тя страхъ Божій и како прилѣбися любви Его; не видѣ апостола пришедша въ землю твою, нищетою своею и наготою, и голодомъ и жаждою сердце твое клоняща на смѣреніе; не видѣ бѣсѣ изгоняющъ именемъ Христовымъ, болящихъ здравующъ, огня на хладъ прелагаема, мертвыхъ встающе, — сихъ всѣхъ не видѣвъ, како убо вѣрова, дивно чудо! Иніи царіе и влстеле видяще вся си бывающа отъ святыхъ мужъ, не вѣроваша, но паче на страсти и муки прѣдаша ихъ, ты же, о блаженниче, безъ всѣхъ сихъ притече ко Христу, токмо отъ благаго помысла и остроумія, разумѣвъ, яко есть Богъ единъ Творецъ видимымъ и невидимымъ, небеснымъ и земнымъ, и яко посла въ мѣръ спасеніе възлюбленнаго своего Сына, и съ сими помысли вниде въ святую купѣль, и еже инѣмъ уродство мнитесе, тебѣ сила намѣнися. Къ сему же кто исповѣсть многыя твоя ночныя милостыня, и дневныя ⁴³ щедроты, яже къ убогимъ творяше, къ сирымъ же и болящимъ, къ жаднымъ, къ вдовамъ и ко всѣмъ требующимъ милости. Слышалъ бо бѣ глаголь Господень Даніиломъ Навходназору царю: съвѣтъ мой да будетъ ти вгоденъ грѣхи твоя милостынями очисти, и неправды твоя щедротами нищихъ (4,24), — еже слышавъ ты, о честниче, дѣломъ сконча слышаное, просящимъ подавая, нагны одѣвая, жадныя и алчныя насыщая, болящія мѣ велико утѣшеніе посылаа, должныя искупая, работнаа свободяа, твоя бо щедроты и милостыня и нынѣ въ чловѣцѣхъ помнеми суть и предъ Богомъ и ангелы Его, ея же ради добропрелюбныя предъ Богомъ милостыня много дръзновеніе имѣши къ Нему, яко присный Христовъ рабъ. Помогаетъ ми слово написано: милость хвалитесе на судѣ (Як. 2,13), милостыни же мужу аки печать съ нимъ (Сір. 17,18), всесилнаго и милосердааго Господа глаголь: блажени милостивіи, яко ти помиловани будутъ (Мат. 5,1). Ино же апостолское послушество приведемъ о тебѣ отъ святыхъ писаній, реченое отъ Іакова, яко обративый грѣшника отъ заблужденія пути его, спасетъ душу отъ

⁴³ Дивныя.

смерти и покрыеть множество грѣховъ (5,20); да аще единого челоуѣка обратившу толико возмездіе отъ благаго Бога, то каково убо спасеніе обрѣте, о Василіе, колико брѣмя грѣховно разсыпа, не единого обративъ челоуѣка отъ заблужденіа идольскія лъсти, ни десяти, ни градъ,⁴⁴ но всю область свою. Показаетъ ны и увѣряетъ самъ Спасъ Христось, каковыя ты славы и чѣсти сподобилъ естъ на небесѣхъ, глаголя: иже исповѣсть мя предъ челоуѣки, исповѣмъ и и азъ предъ Отцемъ моимъ, иже естъ на небесѣхъ; колико ты похваленъ имаша быти, не токмо исповѣдавъ яко Сынъ Божій естъ Христось, но и вѣру уставль по всей земли сей, и церкви Христовы поставль, и служителя Его введъ, подобниче великаго Коньстянтина, равноумне, равнохристоролюбче, равночѣстителю служителемъ его. Онъ съ святыми отци Никейскаго собора законъ челоуѣкомъ полагааше, ты же съ новыми отци нашими епископы снимаяся часто съ многимъ смѣреніемъ съвѣщаваашеся, како въ челоуѣцѣхъ сихъ новопознавшіихъ законъ уставити; онъ въ елинѣхъ и римлянѣхъ царство Богу покори, ты же, о блаженниче, подобно, уже бо и въ онѣхъ и въ насъ Христось царемъ зовется; онъ съ матерію своею Еленою крестъ отъ Іерусалима принесша и всему міру своему разъславша, вѣру утвердиша, ты же убо подобенъ тѣма принесе крестъ отъ новаго Іерусалима, Коньстянтина града и сего на землѣ своей поставивъ утверди; его же убо подобникъ сы, съ тѣмже единая славы и чѣсти обещника ты сътвори Господь на небесѣхъ благовѣрья твоего ради, еже имѣ въ животѣ своемъ.

Добръ послухъ благовѣрью твоему, о блаженниче, святая церкви святыя Богородица Марія, юже създана правовѣрнѣй основъ, идѣже и мужьственное твое тѣло лежитъ, ожидая трубы архангеловы;⁴⁵ добръ зѣло послухъ сынъ твой Георгій,⁴⁶ его же сотвори Господь намѣтника по тебѣ твоему владычеству, не рушаща твоихъ уставъ, но утвержающа, ни умаляюща твоему благовѣрью положенъа, но паче прилагающа, не казяща,⁴⁷ нъ учиняюща, иже недокончаная твоя накончаяя, аки Соломонъ Давиду, иже домъ Божій великъ святыи въ премудрости създа, но стоить и украшеніе граду твоему, иже⁴⁸ всякою красотою украси (о Христѣ Іисусѣ Господѣ нашемъ, Ему же слава и чѣсть и поклоненіе съ Отцемъ и съ Святымъ Духомъ, нынѣ и присно и во вѣки вѣковъ. Аминь,⁴⁹

⁴⁴ Ни десятины градъ.

⁴⁵ Тут треба розуміти десятинну церкву, побудовану 991-996 р.

⁴⁶ Ярослав.

⁴⁷ Исказающа.

⁴⁸ Юже.

⁴⁹ Тут кінчатся всі списки слова, крім одного.

златомъ и сребромъ и каменіемъ драгимъ, и съсуды честными, яже церкви дивна и славна всѣмъ округнымъ странамъ, якоже ина не обрящется въ всемъ полунощи земнѣмъ, отъ востока до запада, и славный градъ твой Кіевъ величествомъ яко вѣнцемъ обложилъ, предалъ люди твоя и градъ святѣй всеславнѣй, скорѣй на помощь христіаномъ, святѣй Богородици, ейже и церковь на великихъ вратѣхъ създа въ имя перваго господьскаго праздника святааго благовѣщенія, да еже цѣлованіе архангелъ дасть дѣвици, будетъ и граду сему. Къ оной бо: радуйся, обрадованная, Господь съ тобою; къ граду же: радуйся, благовѣрный граде, Господь съ тобою!

Встани, о честнаа главо, отъ гроба твоего, встани, отряси сонъ, нѣси бо умерль, но спиши до общаго всѣмъ встанія. Встани, нѣси умерль, нѣсть бо ти лѣпо умерти, вѣровавшу въ Христа, живота всему міру. Отряси сонъ, возведи очи, да видиши какою ты чести Господь тамо сподобивъ и на земли не безпамятна оставилъ сыномъ твоимъ. Встани, виждь чадо свое Георгія, виждь утробу свою, виждь милааго своего, виждь егоже Господь изведе отъ чреслъ твоихъ; виждь красящааго столь земля твоей, и возрадуйся, възвеселися. Къ сему же виждь и благовѣрную сноху твою Ирину, виждь внуки твоя и правнуки, како живутъ, како храними суть Господемъ, како благовѣріе держать по преданію твоему, како въ святыхъ церкви частятъ,⁵⁰ како славятъ Христа, како поклоняются имени Его. Виждь же и градъ величествомъ сіяющъ, виждь церкви цвѣтущи, виждь христіанство растуще, виждь градъ иконами святыхъ освѣщаемъ блистающаа и тимиамомъ обухаемъ, и хвалами и божественными пѣніи святыми оглашаемъ, и си вся видѣвъ, възрадуйся и възвеселися похвали благаго Бога, всѣмъ симъ Строителя. Видѣ же аще и не тѣломъ, но духомъ. Показаетъ ти Господь вся си, о нихже радуйся и веселися, яко твое вѣрное всіаніе не изсушено бысть зноемъ невѣрія, но дождемъ Божіа посиѣшенія распложено бысть многоплоднѣ. Радуйся въ владыкахъ апостоле, не мертвыя тѣлеса възкресивъ, но душею ны мертвы, умершаа недугомъ идолослуженія, възкресивъ; тобою бо обожихомъ и живота Христа познахомъ; скорчени бѣхомъ отъ бѣсовскыя лети и тобою прострохомся и на путь животный наступихомъ; слѣпи бѣхомъ отъ бѣсовскыя лети сердечными очима, ослѣплени невидѣніемъ, и тобою прозрѣхомъ на свѣтъ тресолнечнаго Божества; нѣми бѣхомъ и тобою проглаголахомъ, и нынѣ уже мали и велицѣи славимъ единосущную Троицу. Радуйся, учителю нашъ и наставниче благовѣрію. Ты правдою

⁵⁰ Часто ходятъ, відвідують.

бѣ облеченъ, крѣпостію препоясанъ, истиною обувъ, смысломъ вѣнчанъ и милостынею, яко гривною и утварью златою, красуюся. Ты бо, о честнаа главо, нагшимъ одѣяніе, ты бѣ алчнымъ кормитель, ты бѣ жаждущимъ утробъ охлажденіе, ты бѣ вдовицамъ помощникъ, ты бѣ страннымъ покоище, ты бѣ безкровнымъ покровъ, ты бѣ обидимымъ заступникъ, убогимъ обогащеніе.

Имже благимъ дѣломъ възмездіе приѣмля на небесѣхъ — блага, яже уготова Богъ вамъ, любящимъ Его, и зрѣнія сладкааго лица Его насыщающа, помолися о земли своей и о людехъ, въ нихже благовѣрно владычествова, да съхранитъ я въ мирѣ и благовѣрїи, преданѣмъ тобою, и да славится въ немъ правовѣріе, и да кленется всяко еретичество, и да соблюдетъ я Господь Богъ отъ всякоа рати и плѣненїа, отъ глада и всякоа скорби сътужденїа.⁵¹ Паче же помолися о сынѣ твоємъ, благовѣрнемъ каганѣ нашемъ Георгїи, въ мирѣ и въ сдравїи пучину житїа прешлутити и въ пристанища небеснаго завѣтрїа пристати не вредно корабль душевный, вѣру съхранѣшу и съ богатствомъ — добрыми дѣлы; безъ блазна же Богомъ даныа ему люди управившу, стати съ тобою непостыдно предъ престоломъ Вседържителя Бога и за трудъ паствы людїй его прїяти отъ Него вѣнецъ славы нетлѣнна съ всеми праведными, трудившимися Его ради.

Симъ же ⁵² убо, о Владыко Царю и Боже нашъ, высокъ и славне, челоуѣколюбче, вздаяй противу трудомъ славу же и честь, причастники творя твоего царства, помяни, яко благъ, и насъ нищихъ твоихъ, яко имя Тебѣ — челоуѣколюбче. Аще и добрыхъ дѣлъ не имѣемъ, но многыа рази милости творя спасы ны. Мы бо людїе твои и овцѣ паствы твоей, и стадо, еже новоначатъ пасти, изторгъ отъ пагубы идолослуженїа. Пастырю добрый, положивый душу за овцѣ! Не остави насъ, аще и еще блудимъ, не остави насъ, аще и еще съгрѣшаемъ Ти, акы новокупленїи раби, во всемъ не угодыще господу своему. Не възгнушайся, аще и мало стадо, но рци къ намъ: не бойся, малое стадо, яко благоизволи Отець вашъ небесный дати вамъ царствїе. Богатыи милостїю и благый щедротами! Обѣщався прїимати кающаа и ожидаа обращенїа грѣшныхъ, не помяни многихъ грѣхъ нашихъ, прїими ны обращающаа къ Тебѣ, заглади рукописанїе съблазнъ нашихъ, укроти гнѣвъ, имже разгнѣвахомъ Тя, челоуѣколюбче; ты бо еси Господь и Владыка, и Творець, и

⁵¹ Досади, злоби.

⁵² Передъ цими словами написано в рукописи: Молитва. Гл. Макарий, *ор. с.*, I, ст. 271-273.

въ Тобѣ есть власть или жити намъ или умерети. Уложи гнѣвъ, милостиве, егоже достойни есмы по дѣломъ нашимъ; мимоведи искушеніе, яко персть есмы и прахъ. Не вниди въ судъ съ рабы своими. Мы, людіе твои, Тебе ищемъ, Тобѣ припадаемъ, Тобѣ ся мили дѣемъ. Съгрѣшихом и злая сѣтворихомъ; не съблюдохомъ, ни сѣтворихомъ, якоже заповѣда намъ. Земніи суще къ земнымъ преклонихомся и лукаваа сѣдѣяхомъ предъ лицемъ славы твоея, на похоти плотяныя предахомся, поработахомся грѣхови и печалемъ житейскимъ, быхомъ бѣгуни своего Владыкы, убозіи отъ добрыхъ дѣлъ, окааніи злаго ради житія. Каемся, просимъ, молимъ: каемся злыхъ своихъ дѣлъ; — просимъ, да страхъ твой послени въ сердца наша; молимъ, да на страшномъ судѣ помилуетъ ны. Спаси, ущедри, призри, посѣти, умилосердися, помилуй. Твои бо есмы, твое сѣзданіе, твоею руку дѣло. Аще бо беззаконія назриши Господи, Господи, кто постоитъ? Аще въздаси комуждо по дѣломъ его, то кто спасетя? Яко отъ Тебе оцѣщаніе есть; яко отъ Тебе милость и много избавленіе. И души наши въ руку твоею, и дыханіе наше въ воли твоей. Отгнелѣже бо благопризираніе твое на насъ, благоденствуемъ, аще ли съ яростію призриши, ищезнемъ, яко утреняа роса; не постоитъ бо прахъ противу бури, и мы противу гнѣву твоему. Нъ яко тварь отъ створшааго ны милости просимъ, помилуй ны, Боже, по величїи милости Твоей. Все бо благо отъ Тебе на насъ: все же неправедное отъ насъ къ Тобѣ. Все бо уклонихомся, все вкупѣ неключими быхомъ; нѣсть отъ насъ ни единого о небесныхъ тѣщаща и подвизающа, нъ все о земныхъ, все о печалѣхъ житейскихъ. Яко оскудѣ преподобный на земли, не Тебѣ оставляющу и презрящу насъ, но намъ Тебе не взыскающемъ, нъ видимыхъ сихъ прележащемъ. Тѣмъ же боимся, егда сѣтвориши на насъ, яко на Иеросолимѣ, оставльшимъ Тя и не ходившимъ въ пути Твоа. Но не сѣтвори намъ, яко и онѣмъ по дѣломъ нашимъ, ни по грѣхомъ нашимъ въздай намъ. Но терпѣ на насъ и еще долго терпѣ; устави гнѣвный твой пламень, простирающься на ны, рабы твоя, Самъ направляя ны на истину твою, научаа ны творити волю твою, яко ты еси Богъ нашъ, и мы людіе твои, твоя часть, твое достояніе. Не въздѣваемъ бо рукъ нашихъ къ Богу чуждему, ни послѣдовахомъ лжууму коему пророку, ни ученія еретическаа держимъ; нъ Тебе призываемъ истиннаго Бога, и къ Тебѣ, живущему на небесѣхъ, очи наши възводимъ, къ Тебѣ руки наши въздѣваемъ, молимътиса: отъдаждь на ны, яко благій чловѣколюбець, помилуй ны, призываа грѣшники въ покааніе, и на страшнѣмъ твоемъ судѣ деснаго стоянія не отлучи насъ, нъ благословенія праведныхъ причасти насъ. И донелиже стоитъ міръ, не наводи на ны напасти искушенія, ни предай насъ въ руки чуждїихъ, да не прозоветя градъ твой градъ плѣнень,

и стадо твое пришельцы въ земли не своей: да не прерѣкутъ страны: гдѣ есть Богъ ихъ. Не попущай на ны скорби, и глада, и напрасныхъ смертей, огня, потопленія, да не отпадутъ отъ вѣры нетвердіи вѣрою. Малы показни, а много помилуй; малы язвы, а милостивно изцѣли; вмалѣ оскорби, а вскорѣ овесели; яко не тѣрпите наше естество дълго носити гнѣва твоего, яко стебліе огня. Нѣ укротись, умилосердись, яко Твое есть еже помиловати и спасти. Тѣмже продѣлжи милость твою на людѣхъ твоихъ, ратныя прогони, миръ утверди, страны укроти, гладъ угобзи, владыкѣ наши огрози странамъ, боляры умудри, грады рассели, церковь твою възрасти, достояніе свое съблюди, мужы и жены и младенцѣ спаси. Сущаа въ работѣ, въ плѣненіи, въ заточеніи, въ путехъ, въ плаваніи, въ темницѣхъ, въ алкотѣ и въ жажди и наготѣ, — вся помилуй, вся утѣши, вся обрадуй, радость творя имъ и тѣлесную и душевную, молитвами, моленіемъ Пречистыа Ти Матере, и святыхъ небесныхъ Силъ, и Предтече твоего и крестителя Іоанна, Апостолъ, Пророкъ, мученикъ, преподобныхъ и всѣхъ святыхъ молитвами. Умилосердися на ны и помилуй ны, да милостію твоею пасомы въ единеніи вѣры, вкупѣ весело и радостно славимъ Тя, Господа нашего Іисуса Христа, съ Отцемъ, Пресвятымъ Духомъ, Троицу нераздѣльну, единоебожествену, царствующу на небесѣхъ и на земли, ангеломъ и челоуѣкомъ, видимѣй и невидимѣй твари, нынѣ и присно и во вѣкы вѣкомъ, аминь.

ПОУЧЕННЯ КЛИМА СМОЛЯТИЧА

I

В СУБОТОУ СЫРОПОСТНОУЮ ПАМЯТ ТВОРИМ СВЯТЫХ ОТЕЦЬ ¹

Кто доволенъ изъглаголати силы господня ² или ищести множество милости его яже явишася въ мирѣ богоноснїи отци, моужи честнїи паче пѣска морскаго. и паче звѣздъ небесных. и капль дождьвнх потомъ во-сїавшемъ. и тroudомъ прѣвѣзшедшимъ. от земныхъ въ небеснаа. и от врѣ-менныхъ въ вѣчнаа, яже изнесе егупеть и фива и лювіа, и нитріа и святаа сїннайскаа гора. и всякого мѣсто и град и страны и поморстїи острови. и вьноутрїяна индіа. и поуствыни на ирѣ и святїи честнїи град іеруса-лимъ и новїи константинъ град, и новопросїавшаа в роуси пещера. в них же похвалимъ начальника соуца аньтонїа великаго и сподобивша-гося от аггела воспрїати. святїи великїи иночьскїи и аггелскїи образъ еже есть скыма. от него же мнози въспрїаша святїи аггелкїи образъ. и изыдоша из мира сего овїи въ поуствыня, ини же на горы друзїи въ монастырѣ. ини же въ врѣтны, и въ пропасти земныа, прилѣпящеся любви христовѣ, и не брѣгоуще всего сего врѣменнаго. и соуетныа славы мира сего мимо боудущоую и вѣчноую жизнь. и тако вѣрою оулячиша не-бесное царство, и не тлѣнныи вѣнецъ христовъ яже въкоупѣ вси похва-лимъ. съ антонїемъ великаго еоуемїа. и павьла прѣпростаго, и афанасїа славнаго начальника соуца честномуу житїю иночьскомуу. и оукрашивше-моу вѣсѣ поуствынѣ акы доубровными цвѣты, отци честными. и насѣяв-шимъ всю вселеную своего оучѣнїа. от нихже и мы жнемъ класъ живот-ных. радуися і ты аммоне прѣдивныи. и амоне прѣславныи. арьсенїю съсъ агафодом прѣчюдная авїлаю и аммою, иняаве богоизбраннїи. ра-дуися. алонїю съ амонафомъ, и анфомъ. добродѣтелнїи бисери. радуися и ты арїю, и аполосе съ архом. и акакіемъ во истинуу явившеся яко рай

¹ З Румянц. Муз. Ч. 406, л. 22 сл. Гл. «Памят...».

² Пс. 105,2.

божіи. високого житія. веселися и ты авва кире, всесвѣтлыи авѣксентіи. авраміи великыи и афродисе съ анфидоромъ прѣдивнаа аммоніе святыи, и анъніне непорочныи. и ты антиоше съ гапитомъ. божественномуу житію ревнители бывше. веселися висаріе. иове новыи. василіе и василіе житіи богодѣхновѣнными оувязшесе и въ рай веселитесе. славимже и васъ геласію съ герасимом. емоуж звѣрь поработа. германе преподобне. съ агапіемъ прѣдивнымъ давіде селоунскыи. оба данила діи же. и далматіи старѣиша мнихъ соуца. присно оулучше неизреченноюу божію славою. беспрѣстани же и васъ поемъ. евтѣме богодѣхновѣнныи. напоивыи ны божіа манны своего оученія и ты дOMETІЯ съ евлогіемъ чюднымъ. и изосимъ честныи накормивыи честнаго тѣла и крови господня блаженноюу мрію радуетесе вси вы въкупѣ отци честніи. еже по имени помяноух и безмени соуца дѣлы славныи восіавше. пречестныи захаріе и зоиле. и зиноне куріане и аръкадіе. парѣне. прохоре. сидоре. иліа. феодора оба. теодула. дре съ феоною. іоанне. ларіоне. и оустине. и ерасе. вистине. иосафе. іереміе. скуроне. карпоне кипре. кира оба. касторе. кыстіане лоте леонтіе. максиме. маркіане. и марци. г е долмате. моиси мартиміане. малше. анвиліоне. митрофане. нектаріе. а титиче. генадіе. никоне. конона оба. нафанаиле. мамѣю пиворе. патерьмодіе. анатоліе, евсѣви. прокле. пиряме паламе петроміе. пасасаріе, варламе. іосафе раведула. роуде. сисою. сириде. силоуане. семіоне. сарапионе. поликарпе. силиване. феоложе. сармате. тимофѣю. тите. евѣперохіе исоухіе. іоре. молитіе фармафіе. афанасе. фока вы бо на небесѣхъ памяти явистесе. и прославляютея неизреченно. наслаждающеся божіа благодати. како же подстоанію възможетъ васъ почести макарья славнаа два пахомію блаженныи ксинофонте. преподобныи съ честныма сынома съ іоанномъ и аркадіемъ. и онуфріе прѣславныи и пимене. и оба пафнотіа богоизбраннаа. и вы оба сімеона стлѣпника. и оба данила столпника, іелоумпци. е и. аще бо и на земли тѣсно пожисте. но на небесѣхъ пространиѣ вселитесе ты же андрѣю оуроде нареченыи и похабе христа ради явилъся еси яко деньница въ звѣздахъ прѣвѣзшедыи житіемъ. тобѣ бо разверзесе земля видѣти святыи рай тебѣ же како оублажимъ великыи василіи, явилъ бо ся еси яко стлѣпъ огньнъ от земля до небесе. съ петромъ и григоріемъ. и съ приснымъ братомъ своимъ. радуйжесе и ты іоанне златоглаволивѣ напоивыи весь миръ своего оученія. тебе бо святыи духъ на языцѣ. яко на херувимѣ почиваше. радуйся и ты климесе пречестъне. съ кириллома обѣма. и мефодіемъ славнымъ. радуися и весели и ты въ святителехъ. николае блаженныи многыи чудесе освѣтивыи явивъся изъ чрева матерня святъ бывъ. февроніе съ евлавіемъ. діадоше, и еверне петре и иоуевналіе сорофѣю. олександра оба, спиридоне. игнатіа оба, антипатре папо

пеладіе ериноне, германе. діоноусе климянте. флавіане. петре присно бо оулоучше божіе желаніе о всѣхъ насъ молити непрѣстанно. прѣцедраго и милостиваго бсга и о спасеніи всего мира прославлѣмъ же и тебе честныи оче, роуское оутверженіе. антоніе честныи началниче блаженному житію въ руси наченшему великою лавроу святоую печероу. и феоодію по тобѣ създавшему. его же житію ревнююще, въ честнѣмъ ваю на мѣстїи живоуще прославляютъ. и мы вси веселимся съ вама. съ вама же честно оублажаемъ князя игоря. прїемше честно моученіе: принесшаго жрѣтвоу честноу богови. аще бо оукаряюще кія не ³ възложиша на ⁴ честныи черноризьскыи образъ. и въ томъ въспрїя нетлѣньныи вѣнецъ. но безъ оукорныа славы сподобиша и себе же моуки вѣчныа.⁵ Съ вами же оублажимъ въкопѣ и жены честныа. достойно памяти явившыся. фруенїи. февронїе. Ѡамаїда. съ іерѣю. платнїи съ меланїею. іевъпраксїи обѣ съ федорома обѣма. анастасїема славныма. марїу и марїноу. матроноу. синьклитикыю и стаисароу. съ оустиною. пелагію и таїсію и вси въкоупѣ съшедшемъ прославимъ іа. яко приспѣ день блаженнаа памяти их. ихъ дѣломъ подражателїи боудемъ. си бо не токмо оставиша славоу мира сего. но и о спасенїи своимъ печахуся. въ тродѣхъ и въ постѣхъ колѣнѣ прѣкланяюще. и языкомъ молящєся, сердцемъ оупывающе правдоу любяще, истиноу храняще. слъзы агы рѣкы лѣюще въ истиноу съхраниша слово божїе глаголющее. аще кто оставитъ женоу и дѣти и села и имѣнїа и въспрїиметъ крестъ мой въслѣдъ мене грядетъ. можетъ мой оученикъ быти си же оци святїи и честныа жены оставивше славоу мира сего. и въземше крестъ его, велицѣи милости его сподобишася. тѣмже и мы възлюбленїи слышимъ яко тоижде свѣтъ сіають. и тожде вѣкъ настоитъ, и таже лѣта текоуть. и тожде врѣмя кончается. оуже бо се стоить прї дверѣхъ ожидаая насъ. тѣмже оставимъ неправедноую мамоноу. багатство свѣта сего, прѣльсть очима, души потопъ тѣлу изможденїе. сердцю оунынїе языкоу вошь. горлоу кричанїе, и возлюбимъ Христа истиннаго бога нашего. и възмѣмъ крестъ его. да тояжъ славы сподобитъ ны. христосъ истинный богъ нашъ. друзїи же отъ насъ въземше крестъ его на рамо. и тѣже образъ

³ Мабуть: « Кыане » або « Кїане ».

⁴ Мабуть: « на нь ».

⁵ В Іпат. Літоп. (Вид. Археогр. Ком. Спб. 1871, стр. 249): « И тако скончаша Игоря князя, сына Олгова. Бящеть бо добрый поборникъ отчества своего, в руцѣ Божїи преда духъ свой; и съвлѣкъся ризы тлѣньнаго чловѣка, и в нетлѣньную и многострастную ризу обolkъся Христа, отъ него же и вѣнцася въспрїемъ мученїа нетлѣньный вѣнецъ. И тако къ Богу отыде мѣсяца септября въ 19 день пятюкъ ». (т.с. 6655 р.).

божіи. високого житія. веселися и ты авва кире, всесвѣтлыи авѣксен-
тіи. аврамїи великыи и афродисе съ анфидоромъ прѣдивнаа аммонїе свя-
тыи, и аньніне непорочныи. и ты антиоше съ гапитомъ. божественномуу
житію ревнители бывше. веселися висарїе. иове новыи. василїе и васи-
ліе житїи богодѣхновѣнными оувязшесе и въ рай веселитесе. славимже
и васъ геласїю съ герасимом. емоуж звѣрь поработа. германе преподобне.
съ агапіемъ прѣдивнымъ давіде селоунскыи. оба данила діи же. и далма-
тіи старѣиша мнихъ соуца. присно оулучше неизреченноюу божїю сла-
вою. беспрѣстани же и васъ поемъ. евтѣме богодѣхновѣнныи. напоивыи
ны божїа манны своего оученїа и ты дometїя съ евлогїемъ чюднымъ. и
изосимъ честныи накормивыи честнаго тѣла и крови господня блажен-
ноюу мрію радуитесе вси вы въкупѣ отци честнїи. еже по имени помя-
ноух и безмени соуца дѣлы славныи восїавше. пречестныи захарїе и
зоиле. и зипоне курїане и аркадїе. парѣне. прохоре. сидоре. иліа. фео-
дора оба. теодула. дре съ феоною. іоанне. ларїоне. и оустине. и ерасе.
вистине. іосафе. іеремїе. скуроне. карпоне кипре. кира оба. касторе.
кыстіане лоте леонтїе. максиме. маркіане. и марци. г е долмате. моиси
мартимїане. малше. анфилоїе. митрофане. нектарїе. а титиче. генадіе.
никоне. конона оба. нафанаїле. мамѣю пиворе. патерьмодїе. анатолїе,
евсѣвіи. прокле. пиряме паламе петромїе. пасасарїе, варламе. іосафе
равевула. роуде. сисою. сириде. силоуане. семїоне. сарапїоне. поли-
карпе. силиване. феоложе. сармате. тимофѣю. тите. евѣперохїе ісоухїе.
іоре. молитїе фармафїе. афанасе. фока вы бо на небесѣхъ памяти явистесе.
и прославляютея неизреченно. наслаждающеся божїа благодати. како
же подстоанїю възможеть васъ почести макарѣя славнаа два пахомїю
блаженныи ксинофонте. преподобныи съ честныма сынома съ іоанномъ и
аркадїемъ. и онуфрїе прѣславныи и пимене. и оба пафнотїа богоизбран-
наа. и вы оба сімеона стлѣпника. и оба данила столпника, іелоумпїи.
е и. аще бо и на земли тѣсно поживите. но на небесѣхъ пространїе все-
литесе ты же андрѣю оурode нареченыи и похабе христа ради явилься
еси яко деньница въ звѣздахъ прѣвѣзшедыи житїемъ. тобѣ бо разверзесе
земля видѣти святыи рай тебѣ же како оублажимъ великыи василїи,
явїль бо ся еси яко стлѣпъ огньнъ от земля до небесе. съ петромъ и григо-
рїемъ. и съ приснымъ братомъ своимъ. радуйжесе и ты іоанне златоглаго-
ливе напоивыи весь миръ своего оученїа. тебе бо святыи духъ на языцѣ.
яко на херувимѣ почиваше. радуйся и ты климесе пречестне. съ кири-
лома обѣма. и мефодїемъ славнымъ. радуися и весели и ты въ святителех.
ніколае блаженныи многыи чюдесе освѣтивыи явивъся изъ чрева ма-
терня святъ бывъ. февронїе съ евлавїемъ. діадоше, и еверне петре и иоуве-
наліе сорѣфю. олександра оба, спиридоне. игнатїа оба, антипатре папо

пеладіе ериноне, германе. діоноусе климянте. флавіане. петре присно бо оулоучше божіе желаніе о всѣх насъ молитє непрѣстанно. прѣцедраго и милостиваго бога и о спасеніи всего мира прославлѣм же и тебе честныи оче, роуское оутверженіе. антоніе честныи началниче блаженному житію въ руси наченшему великою лавроу святоую печероу. и фѣодосію по тобѣ създавшему. его же житію ревнююще, въ честнѣмъ ваю на мѣстїи живоуще прославляють. и мы вси веселимся съ вама. съ вама же честно оублажаемъ князя игоря. прїемше честно моученіе: принесшаго жрѣтвоу честноу богови. аще бо оукаряюще кія не ³ възложиша на ⁴ честныи черноризьскыи образъ. и въ томъ въспрїя нетлѣнныи вѣнецъ. но безъ оукорныа славы сподобиша и себе же моуки вѣчныа.⁵ Съ вами же оублажимъ въкоупѣ и жены честныа. достойно памяти явившыся. фроуенїи. февронїе. Ѡамаїда. съ іерѣею. платнии съ меланїею. іевъпраксїи обѣ съ фѣдорома обѣма. анастасїема славныма. марїу и марїноу. матроноу. синьклитикью и стаисароу. съ оустиною. пелагію и таисїю и вси въкоупѣ съшедшем прославимъ іа. яко приспѣ день блаженна памяти их. ихъ дѣлом подражатели боудемъ. си бо не токмо оставиша славоу мира сего. но и о спасенїи своимъ печахуся. въ тroudѣх и въ постѣх колѣнѣ прѣкланяюще. и языкомъ молящєся, сердцемъ оунывающє правдоу любящє, истиноу хранящє. слъзы агы рѣкы лѣюще въ истиноу съхраниша слово божїе глаголющєе. аще кто оставитъ жєноу и дѣти и села и имѣнїа и въспрїиметь крестъ мой въслѣд мене грядеть. может мой оученикъ быти си же оци святїи и честныа жены оставивше славоу мира сего. и въземше крестъ его, велицѣи милости его сподобишася. тѣмже и мы възлюбленїи слышимъ яко тожде свѣтъ сіають. и тожде вѣкъ настоитъ, и таже лѣта текоуть. и тожде врѣмя кончается. оуже бо се стоить прї дверѣх ожидая насъ. тѣмже оставимъ неправедноую мамоноу. багатство свѣта сего, прѣльсть очима, души потопъ тѣлу изможденїе. сердцю оунынїе языкоу вопль. горлоу кричанїе, и возлюбимъ Христа истиннаго бога нашего. и възмѣмъ крестъ его. да тояж славы сподобит ны. христос истинный богъ нашъ. друзїи же от нас въземше крестъ его на рамо. и тѣже образъ

³ Мабуть: « Кыане » або « Кїане ».

⁴ Мабуть: « на нь ».

⁵ В Іпат. Літоп. (Вид. Археогр. Ком. Спб. 1874, стр. 249): « И тако скончаша Игоря князя, сына Олгова. Бящєтъ бо добрыи поборникъ отечства своего, в руцѣ Божїи преда духъ свой; и съвлѣкъся ризы тлѣннаго чєловѣка, и в нетлѣнную и многострастьную ризу обокъся Христа, отъ него же и вѣнцася въспрїемъ мученїа нетлѣнный вѣнецъ. И тако къ Богу отъїде мѣсяца сємтября въ 19 день пятюкъ ». (т.с. 6655 р.).

иночьскыи въспрїемше. яко же оци святїи, и апостолом нарѣкошася на мѣстници. но не любимъ права их, ни стопамъ их послѣдуемъ. мирьскаа вся любяще хотѣли быхом царствїа. но не истинно его хощем на любовь бо мира сего оукланяемъ, любимъ злато и берѣмъ имѣніе. любимъ храмы свѣтлы, и дома оукрашены. славою и честь и красотоу мира сего не обѣдили и праздници мирьстїи нами полни бывають. не хвалоу ли любимъ а оукоризны не трѣпимъ. оле смѣхоу подобно наше житїе. имоушим тако, молю вы оубо господи люде мои стадо христово. и боголюбимаа брата, се глаголю вамъ сыномъ своимъ. тако тїи оставиша волю свою. възлѣвше духовнѣ и крилѣ. възлетѣша и наслѣдише раискаа врата прѣидоша житїем аггелом и человѣкомъ. и мыгытася яко ястреби. и понавлѣются яко орли, възвышаються въ облакы беспечалїа нѣвлонени бо соуть таковїи сребролюбными сѣтми. тѣмъже и мы подражатели бывше дѣломъ. их спасенїе прїимемъ, рѣку же и княземъ спаситеся и вы князи правдоу. златолюбїе отвергъже, спаситеся и вы княгинѣ истиною а не злобою. срѣбролюбїа ненавидаще. спаситеся богатїи милостїнею, спаситеся оубозїи трѣпнїемъ. спасися весь миръ любовью, спасися вся вселеннаа вѣроующи въ хра истиннаго бога. въ святоую троїцю оца и сына и святаго ему духа ему же слава и дрѣжава оцоу и сыноу.

II

В НЕДѢЛ. ВСѢХ СВЯТЫХ, СЛОВО ВСѢХЪ ПРЕПОДОБНЫХ ОТЕЦЪ НАШИХ, ДУШЕ ПОЛЕЗНО. БЛАГОСЛОВИ ОТЧЕ ⁶

Радуйся раю и веселися. не бо нынѣ желаеши своих прѣвых житель, ихже ради створенъ бѣ. адаму бо изгнаноу прѣслоушанїа ради діавольскымъ прѣлщенїемъ. того ради все человѣчество под клятвою и смерть осоуждено бысть. дондеже благоволи Богъ свое помиловати създанїе и на прѣвыи части достоинство възвѣсти все человѣчество. грѣхом діаволоу порабощьшася тѣмъ въ адѣ связаны нерѣшимо прѣбывахоу. аще бо и посла. богъ законъ, пророки и патрїархы. но тѣ можетъ избавити от діавола человѣческаго рода. и сами бо ти пророци падше под грѣхом. сведени быша въ адъ, аще бо праведни бяхоу соуще от ноя. но оумышленїа ради стлѣпотворѣнїа. затвориша их книги под грѣхом. аврамъ же

⁶ З рукописи XV в. Румянцевскаго Музея, Ч. 406, л. 245 об.-247; гл. Нїкольскїй, *ор. с.*, ст. 222-223.

пріемъ от бога законъ и обѣщанаа получивъ благаа. и от него рождшеся плѣмя. всю съдѣяша правдоу, но не възмогша дондеже пріиде сынъ божіи. възыскати заблуджшаго, и спасти погыбшаго тѣ бо смерть съдолѣ и діавола побѣди. и ада плѣни и вся святаа изведе и стрѣгоуще райскаго входа пламенное ороужіе отложи. и вся праведники от прѣваго адама в рай въведѣ. да того ради праздноуемъ пророкъ всѣхъ святыхъ въ днешній день. память почитающе, пророчьскыа съборы. и патріаршьскыа лики. мученичскыми оукрашающеся вѣнцы. в нѣ же и мы съшедшея прославлѣмъ христа бога иже своими апостолы наказа языки от лъсти бѣсовскыа к собѣ обрати. и святымъ крещеніемъ омыи скверноу прегрѣшеніи нашихъ. и от землѣ на небо възведе. радуйтеся врѣховній апостоли троуда своего мздоу от бога пріемше. радуися пророчьскый личе проповѣдавше божіе въчеловѣченіе. радуйтеся правовѣрній патріарси горнѣго града наслѣдници. радуйтеся мученичѣстіи лици иже за христа кровь свою изліавше, и тою на небеса възшедше. радуйся мнишскы чине. иже миръ оставльше. и в поустыни съ чистотою поживше. постом и молитвою богоу оугодовое, нынѣ в райстѣи пици съ всѣми святыми наслаждаитеся радуйся женскый сборѣ и мученицѣ и чрѣноризице. иже крестною оукрѣпившеся силою. мужьскою силою душею врага низвъргше. радуйтеся правовѣрній князи и пророци. иже правдою и милостинею бес троуда небесное царство наслѣдоваша. радуйтеся святаа мученика. борисе и глѣбе в новопросвѣщенои роускои земли христови оугодивше. и от того благодать пріемша различными недоугы исцѣляета съ нима же вси именитіи. явленіи и неявленіи. и святіи игоумени печерній феодосіи роускихъ черноризецѣ старѣйшино нынѣ же къ богоу дрѣзновеніе имоуще съ богородицею и съ крестителемъ за миръ молите. княземъ нашимъ на поганяа побѣдоу псадающе. и плѣненныа от оузѣ избавляете. болящаа здравы творите. обидимымъ помагающе. скорбящаа оутѣшиите, и съ плавающими плавайте и поутышествуйте. и вся прізывающаа вы вѣрою. спасайте на всякомъ мѣстѣ. славится пресвятое имя отца и сына и святаго. нынѣ и присно и вѣк.

СЛОВА КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

I

СЛОВО ВЪ НЕДѢЛЮ ЦВѢТНОСНУЮ, ОТЪ СКАЗАНІА ЕВАНГЕЛЬСКА ¹

Велика и ветха съкровища, дивно и радостно откровеніе, добра и силна богатства нескудно ближнимъ даеми дарове, славна и зѣло честна дому искусни строителе, обилни и преполнены царскыя трапезы мнози останци, отъ нихже нищія препитаеми бывають негыблющюю ядію, но пребывающею въ животъ вѣчный. Слова бо Евангелскаа пища суть душамъ нашимъ, яже Христось многообразно глагола челоувѣчьскаго ради спасенія; егоже славный и честный домъ церкви иматъ искусны строителя: Патріархи, Митрополиты, Епископы, Игумены, Іереи и вся церковныя учителя, иже вѣрою чистою ближніи Богу сътворишася, и приемятъ Святаго Духа благодатию различныя дары ученія, исцѣленія, по мѣрѣ дара Христова. Тѣмже и мы, убози, тояже трапезы останковъ крупницъ въземлющеи наслаждаемся: кыйждо бо рабъ своего господина хвалить; намже радость, братіе, днесъ и веселіе всему міру, пришедшаго ради праздника, о немже пророческаа писанія сбытіе пріаша, творимаго ради вонь Христомъ знаменія. Днесъ Христось отъ Вифанія въ Іерусалимъ входитъ, всѣдъ на жребя осліе, да пророчество Захаріино съврѣшится, еже рече о немъ: радуйся зѣло дщи Сіоня! се бо Царь твой грядетъ кротокъ, всѣдъ на жребець юнъ (Зах. 19,9). Сіе убо пророчество разумѣюще веселимся: душа бо святыхъ дщере вышняго Іерусалима нарицаются; жребя же, иже отъ языкъ вѣровавшихъ людіе вонь, ихже, по славъ Апостолы, отрѣши отъ лети діаволя. Днесъ народи противу Іесу изыдоша, ваіа въ рукахъ дрѣжаще, и тѣмъ почестъ ему творяще, егда Лазаря изъ гроба възва и отъ мертвыхъ его възкреси. Добро народа по-

¹ Гл. щодо I-XII. «Памятники др. рус. цер. уч. лит.», вып. I. Спб. 1894.

слушество, емуже языци вѣровавше, Сына Божіа познаша и: въ Жидовѣхъ бо чудеса сътвори, а языкомъ благодать спасенія дарова; они его показаша, и языци пріаша и; Израиль отречеся познавшаго его въ вѣчную жизнь, а языки вѣровавшая въ небесное царство введе; онѣмъ паденіе и съблзнь, а странамъ вѣра и вѣстаніе. Днесъ Апостоли на жребя ризы своя възложиша, и Христось верху ихъ всѣдъ. Оле преславныя тайны явленіе! Христіанскыя бо добродѣтели Апостольскія суть ризы, иже своимъ ученіемъ благовѣрныя люди престоль Божій и вмѣстилище Святому Духу сътвориша: вселюбося, рече, въ ня и похожю, и буду имъ Богъ, и тѣ будутъ мнѣ людіе (2. Кор. 6,16). Днесъ народи постилають Господеву по пути ризы своя, друзіи же отъ древа ломяще вѣтви постилааху по пути. Добрь убо и правъ путь міродрѣжителемъ и всѣмъ велможамъ Христось бысть, егоже милостынею и безлюбіемъ постлавше,² нетрудно входятъ въ небесное³ царство; ломящій же отъ древа вѣтви рядници суть и грѣшници, иже съкрушенымъ сердцемъ и умиленіемъ душа, постомъ же и молитвами свой путь равнаючи къ Богови приходятъ: *азъ бо, рече, есмь путь и истинна и животъ* (Йо. 14,6). Днесъ предидущемъ и вселѣдствующій вѣскликають, глаголюще: осанна, сыну Давыдовъ! благословенъ грядый въ имя Господне. Предидущей же суть Пророци и Апостоли: ониже⁴ преже прорицавшей о Христовѣ пришествіи, а сіи проповѣдавше въ всемъ мірѣ Бога отъ Бога пришедша и во имя его крестяще народы; и вселѣдующей святители суть съ мученики: ови крѣпко съ еретики борющеса по Христвѣ, и тѣхъ яко врагы отъ церкви изрѣюще, сіи же и до крове за Христово имя пострадаша, и вся уметы сътворше, въ слѣдъ его текоша, да причастници будутъ страсти его. Всеи же осанна взывааху, рекше: ты еси Сынъ Божій, выплотивыйся на земли, да Адама преступленіемъ падшаго въздвигнеши; благословенія же дѣля и мы потчимся добраа творити дѣла во имя Господне. Днесъ весь Іерусалимъ подвигшеся, вѣшествія ради Господня; старци быстро шествоваху, да Іесуу яко Богу поклонятея; отроци скоро течаху, да его прославяте о чудеси Лазорева възскресенія; младенци яко крилати, окрестъ Іесуса паряще, вопіаху: осанна, сыну Давыдовъ; благословенъ грядый во имя Господне, Богъ Господь явился намъ. Оле таинъ откровеніе и пророческихъ писаній разрѣшеніе! Старца бо язычскыя наменуеъ люди: прежде бо Авраама⁵ Израіля языци суть, тогда прелщени отъ Бога уклонив-

² В списку: пославше.

³ В списку помилково: не небесное.

⁴ В печат. Збірнику: они иже.

⁵ По Авраама в Збірн. додано « и ».

шеся, нынѣже Сыну Божію вѣрою поклоняются; образъ же отрокъ всечестный дѣвство любящій, иночскый чинъ нарече, безпрестани славящимъ Христа и чюдеса Божіею благодатию сътворяющимъ; младенци же вся христіаны прообрази, иже ничтоже пытаются о Христѣ; но о томъ живуще и за того умирающе, и тому обѣты и молитвы въздающе. Днесъ Анна и Каіафа негодуютъ: вѣмъ радость и веселіе, сима же скорбь и смущеніе; подобааше іерейску чину разсудну быти, и пророкъ пытати: еда сей есть Христосъ? о немже заповѣда Іаковъ сыномъ своимъ, глаголя: отъ племени твоего Іудо Владыка изыдетъ небеси и земли, и тѣй ⁶ упованіе языкомъ, привязаа лозѣ жребя свое (Бит. 49,10,11); ни помянуша Давыда, о немже пророчествова, глаголя: изъ устъ младенецъ и ссущихъ свершилъ еси хвалу (Пс. 8,3); не разумѣша чтущей Софонію, писавшаго тако: веселися Іерусалиме и уравни путь Богу твоему, яко приидетъ въ церковь свою, творий чюдеса и даа знаменія (Соф. 3,14; Малах. 3,1). Но свѣтъ творяху на благодѣтеля, да не токмо Ісуса, но и Лазоря погубять (Іо. 12,10); не хотяще съ народомъ глаголати тако: велій еси Господи, яко гласъ твой потрясе адова съкровища, истрѣже отъ внутреннихъ душу умершаго, и изыде Лазоръ пакы на бытіе спасенъ. Днесъ тварь веселится, свобождаема отъ работы вражіа (Рим. 8,21), и адскыя врата (Мат. 16,18) и веряя потрясошася и бѣсовскыя силы ужасошася. Днесъ горы и холми точятъ сладость, удоліа и поля плоды Богови приносятъ; горніи вѣспѣвають, а преисподніи рыдають; Ангели дивятся, видяще на земли невидимаго на небесѣхъ и на жребяти сѣдящаго, сущаго на престолѣ Херувимстѣ;⁷ обступаема народы, непреступнаго небеснымъ силамъ. Нынѣ младенци радостно хвалимъ бываетъ, егоже Серафими въ вышнихъ съ страхомъ безпрестани славятъ. Нынѣ путешествуетъ въ Іерусалимъ, измѣривый пядію небо и землю дланію; въ церковь входитъ, невмѣстимый въ небеса. Днесъ старѣйшины жречьскыя ⁸ гнѣваются на творящаго великаа чюдеса; книжници и Фарисеи дѣтемъ завидятъ, съ вѣтвми на срѣтеніе Христу текущимъ и зовущимъ: осанна, сыну Давыдовъ! Чюдны вещи! како забыша Пророкъ, писавшихъ о Христѣ всяко нашего ради спасенія языческаго? уже бо,⁹ рече, нѣсть ми хотѣнія въ сынохъ Израилевѣхъ: явѣ бысть не имущимъ мене;¹⁰ и реку не людемъ моимъ: людіе мои вы есте (Іс. 65,1). Тѣмже, братіе, подобаеть намъ яко

⁶ Чит.: той.

⁷ В сп. Хирувимстѣ.

⁸ В сп. помилково: гречьскыя.

⁹ В сп.: иже бо.

¹⁰ В св. Письмі і в Збір.: «явленъ быхъ не ищущимъ мене» (Іс. 65,1).

Божіимъ людемъ сущимъ (1. Пет. 2,10), възлюбившаго насъ прославити Христа. Прийдѣте, поклонимся ему и припадемъ, яко и блудница, мысленѣ¹¹ пречистѣи того лобзающе нозѣ; останемся, якоже и она, отъ злыхъ дѣлъ; излѣемъ яко миро на главу его вѣру и любовь нашу; изыдемъ любовію, яко и народы, въ срѣтеніе ему; слошимъ гнѣводръжаніе яко и вѣтви, постелемъ ему яко и ризы добродѣтели; въскликнемъ молитвами и безлюбіемъ яко младенци; предидемъ милостынями къ нищимъ; въслѣдуемъ смиреніемъ и постомъ, бдѣніемъ и блаженнымъ покааніемъ; и не погубимъ труда чотыредсятедневнаго поста, въ няже и подвизахомся, очищающесе отъ всякіа скверны, да и въ нашъ Іерусалимъ внидетъ нынѣ Христось. Нашего бо тѣлесе въ оставленіе Іерусалимъ наречется, якоже Исаіа глаголетъ: на руку своею написахъ стѣны твоя Іерусалиме, и вселюся посреди тебе (Іс. 49,16). Уготоваимъ яко горницу душа наша смиреніемъ, да причастіемъ внидетъ въ ны Сынъ Божій, и Пасху съ ученики своими сѣтворить; и поидемъ съ идущимъ на страсть волну, возьмъ крестъ свой претръпѣніемъ всякіа обиды; распьемся бранми къ грѣху, умертвимъ похоти тѣлесныя; въскликнемъ: осанна въ вышнихъ, благословенъ еси пришедый на муку волную, ею же ада попра и смерть побѣди! Доздѣ же слово съкративше, пѣснями яко цвѣты святую церковь вѣнчаимъ и праздики украсимъ, и Богови славословіе въслемъ, и Христа Спасителя нашего възвеличимъ, благодагю Святаго Духа осѣняеми, да радостно праздновавше въ мирѣ, достигнемъ тридневнаго Въскресенія Господа нашего Ісусъ Христа, емуже подобаетъ всяка слава, честь, дръжава и поклоняніе съ Отцемъ и съ Святымъ и благымъ и животворящимъ Духомъ, нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ, аминь.

II

СЛОВО НА СВЯТУЮ ПАСХУ ВЪ СВѢТНОСНЫЙ ДЕНЬ ВЪСКРЕСЕНІА ХРИСТОВА, ОТЪ ПРОРОЧЬСКИХЪ СКАЗАНИЙ

Радость сугуба всѣмъ Христіаномъ и веселіе міру неизреченно, пришедшаго ради праздника днесь, за скорбь прежде бывшаго таинства. Отшедшо бо мужеви въ путь далечь, жена скръбна бывши, дѣтемъ претить; пришедшо же мужеви, внезапно же на веселіе неисповѣдимо приеми-летъ и дѣти радостію ликоствуютъ, паче естества обогащаеми. Каже

¹¹ В збір.: мысленѣ.

бѣ скорбѣ предваршаго таинства? Предъ вчерашнимъ днемъ Господь нашъ Ісусъ Христосъ яко чловѣкъ распинаемъ бѣ, и яко Богъ солнце помрачи и луну въ кровь преложи, и тма бысть по всей земли; яко чловѣкъ възпівъ, испусти духъ, но яко Богъ землею потрясе, и каменіе распадесе; яко чловѣкъ въ ребра прободенъ бысть, но яко Богъ завѣсу прьваго закона полма раздра; яко агнецъ кровь съ водою источи, за кровь агнецъ закалаемыхъ преже на жртву, и собою жртву за спасеніе міру Богу Отцю принесе; яко чловѣкъ въ гробѣ положенъ бысть, и яко Богъ олтарь язычскыа церкви освяти; яко Царь стражыми стрегомъ и запечатлѣнъ въ гробѣ лежаше, но яко Богъ Ангельскими вои бѣсовьскимъ силамъ въ твердыни ада пренцаше, глаголя: възмѣте врата князи ваши, да внидетъ Царь славы (Пс. 23,7). Но врата ада съкрушишася словомъ его и веревя сломишася до основанія; сниде самъ Господь въ адъ и попра бѣсовьское царство крестомъ и смерть умертви, и сѣдящій въ тмѣ видѣша свѣтъ, связаніи же ницетою и желѣзомъ разрѣшишася, и съкровища вся его възхити, и изыде днесъ въ силѣ Божіи и въ славѣ святыхъ Ангель, и работныа душа чловѣча свободены ведяхуся въ рай, хвалящесе¹² о Христѣ. Но церкви на Пророкы плещуетъ (взываетъ до пророків), не уже въставшю Христу отъ гроба: то бо суть чада церковная Пророци. Въскресе Христосъ внезапно, цѣломъ печатемъ у гроба, и церкви неисповѣдимое веселіе приѣмлетъ; Пророци же радостію ликуютъ, глаголюще: наша убо Пасха за ны пожресе Христосъ. Гдѣ ти смерти побѣда? гдѣ ти аде жало (1. Кор. 15,55)? въста бо яко спяй Господь, и въскресе спасаа ны: Христосъ въскресе изъ мертвыхъ и сущимъ въ гробѣ животь дарова, и святыхъ души паче естества обогатѣшиа, отъ ада на небеса вселишася. Тѣмъ сугубо и трегубо имя нынѣшній приѣмлетъ праздникъ: Пасха убо нарицаетсе, закалаемыхъ ради Моисіомъ въ Египтѣ агнецъ, ихже кровію прагы и подбоя¹³ помазавши, вси Израильтяне избавишася смерти отъ убивающихъ Египтяны Ангель; тоже бысть образъ нынѣшній Пасхѣ. Заклася нынѣ отъ священникъ Агнецъ Божій Ісусъ за спасеніе міра, и¹⁴ всеродна Адама изъ ада изведеть; не бо единѣхъ ради праведныхъ сниде, но всего міра падшаго преступленіемъ възведе, всѣхъ бо грѣхъ възприѣмъ, на крестѣ пригвозди. Мы же вѣрою Божественна Пасхы причастимся и помажемъ уста Божіею кровію, еже суть душевнаго дому двери, да не приступятъ бѣси, хотяще ны убити грѣхомъ. Израильтяне

¹² В сп.: хвалящесе.

¹³ В св. Письмі: и помажутъ на обою подвою (Ісх. гл. 12,7-22-23).

¹⁴ Мае бути: да.

бо его заклаша, а языци обѣдъ имъ себѣ сътвориша; и се зоветъ Пророкъ вся вѣрныа къ Божіи трапезѣ, глаголя: тѣло Христово въсприимѣте, источника бесмертнаго вкусите. Симъ бо тѣломъ глава адова съкрушена бысть и жало его притуписа; симъ тѣломъ дрѣжава его и власть погублена есть; симъ тѣломъ чрево его просаждено бысть: не бо паки усты его изыде Христосъ, но самое чрево раздравъ адово, изведе душа чловѣческыа. Егда бо сіе тѣло въ гробѣ положено бысть, тогда мѣденаа врата сломишася и веряя желѣзныа съкрушишася, и вратници адови въстрепешася, и темница она распадеся и мертвіи въскресоса; сіе тѣло смерть умертви и тварь всю ислѣвшю обнови; сего вѣрою вкушающей Християне освящаются и вѣчную жизнь на небесѣхъ приѣмлють. Вкусимъ, братіе, животнаго брашна, и другъ друга любовію цѣлуемъ, пращающе отъ сердець своихъ прегрѣшенія. Второе же Въскресеніе Христово Великій день наричетъся; поистиннѣже великъ есть день сей, не часовъ имѣя множае, но великихъ ради чудесъ, яже отъ Спаса нашего Ісусъ Христа сътворшася. Днесъ бо Ангели съ чловѣки ликують и чловѣци Богомъ освящаются, Святый приѣмлюще Духъ; глаголетъ бо Лука Евангелистъ: и минувши суботѣ, зѣло рано придоша жены, видѣти гроба, носяще араматы, да тѣло помажють Ісусово, и обрѣтоша камень отваленъ и гробъ тощъ, и недомышляхуся о семъ, и явистася имъ два Ангела въ бѣлахъ ризахъ и рѣста имъ: что ищете живаго съ мертвыми? нѣсть здѣ, но въскресе, помяните глаголы его, иже рече вамъ, яко въ третій день въскресну, и нынѣ идѣте къ ученикомъ его и рцѣте имъ: Христосъ въскресе (Лук. 24,1-7)! О васъ бо преже писа Исаіа Пророкъ: прийдѣте отъ видѣнія жены благовѣстница и Сіону рцѣте: приими отъ насъ радость благовѣщенія; идѣте, къ Апостоломъ рцѣте: уже не крываетеся; се бо събысться слово, къ вамъ реченное Ісусомъ: в малѣ ктому не видите мене, и паки в малѣ узрите мя и върадуетеса (Йо. 16,16); помянѣте Пророка о Христѣ и о васъ писавша: поражаю¹⁵ пастыря и разидутся овця, но помалу простру руку мою и съберу я, сътворю я малыа пастыря (Зах. 13,7). Идѣте и рцѣте ученикомъ: разумѣйте о времени семъ глаголавша Іосію: отъ незаконникъ побіенъ бысть Спасъ и по двою днію исцѣливъ міръ и въ третій день въскреснетъ, и живи будемъ предъ нимъ (Ос. 6,1-3); и паки Софонія: потрпите мене, глаголетъ Господь, въ день въскресенія моего, въ послушство мое, занеже милость моа уже на языцѣхъ (Соф. 3,8). Идѣте и рцѣте ученикомъ: се есть день, о немже рече Давидъ: ты Господи въскресе, ущедриши Сіона; яко приде время (Пс. 101,14) не

¹⁵ В сп. помилково: паражю.

сего Сіона, попираемаго отъ воинъ, глаголю, но церковь языцьскую, иже своею кровію искупилъ есть, ейже никтоже удалѣтъ.¹⁶ И не мнише яко Евѣ прелстится вамъ, она бо отъ зміа свѣтъ прія, вы же отъ Ангель слово слышите; вѣ убо радость вамъ глаголевѣ, вы же спасеніе міру проповѣдите. Тогда възвратишася жены отъ гроба и възвѣстиша сіа вся единомунадесяте, и не имѣхуть имъ вѣры, не бѣша бо и еще пріали Святаго Духа, тѣмъ и страшливи и бѣгуни и неимовѣриви бѣаху. Обаче Петръ и Іоанъ вѣсташа, текоша къ гробу, и Іоанъ же скорѣ Петра притече, но не вниде въ гробъ, дондеже Петръ притекъ, вниде пръвѣе въ гробъ, и видѣ ризы едины лежаща. Сей не за страхъ не вниде притекъ, но за смотрѣніе Божіе и за писаніе книгъ; проображаста бо собою ветхій и новій законъ: Іоанъ образъ ветхаго закона, а Петръ новаго. Тече бо преже ветхій законъ, по Писанію, чаа Христа, пришедшу же ему не вниде въ вѣру его; новій же законъ послѣди пришедъ, но преже въ Христа вѣрова. Видите уже тцю надежду ветхаго закона, не могуще дрѣжащихся понъ спасти; птенець бо отлетѣ, а безумніи тцю гнѣзду присѣдять; Христось възкресе, а жерци и Фарисеи стража мѣздятъ, облыгати веляще Христово възкресеніе. О горе тебѣ, языке грѣшенъ! како прелстися, почитаа Пророкы, писавшаа о Христѣ; не разумѣсте и чаавше свѣта, и бысть имъ тма. О лютѣ души ихъ! яко свѣщаша свѣтъ золь о Бозѣ живѣ. Посемъ нѣкаа два отъ ученикъ идяста въ весь, подалѣ отъ Іерусалима, и бесѣдоваста о сихъ всѣхъ, и самъ Ісусъ постиже я, якоже пастырь, егда възлегъ мало поспитъ и вѣставъ видить разшедшуся чреду, и вѣставъ скоро всюду рицеть, да свое събереть стадо, тако и Христось по възкресеніи Ангелы и челоувѣкы въ едино събираеть стадо. Что рече: съвъпрашаеатся и еста дряхла? онаже рѣста, яже о Ісусѣ Назарянинѣ, его же распяша Жидовьстїи жрѣци и о женахъ ему сказаста, иже глаголють его жива отъ Ангела давѣ слышавше; не бо его знааста, бѣста бо и еще плотянь зракъ имуща; не уже бѣ на ня Христось дунуль, глаголя: прїимѣте Духъ Святыи; ни и еще ума ихъ отврѣзе, да быша разумѣли, яже о немъ Писанїя; тѣмъ нарекъ ею неразумна и мутна сердцемъ, нача има сказовати отъ всѣхъ книгъ, яже бѣаху о немъ, и о страстьхъ и о възкресеніи; не о семъ ли, рече, писа Моиси? узрите животь вашъ, висяць прямо очима вашима (Втор. 28,66). Давыдъ же рече о распятїи его: пригвоздиша руцѣ мои и нозѣ мои (Пс. 21,7), и о желчи: даша въ ядь мою жолчь и въ жажду мою напоиша мя оцта (Пс. 68,22), и о гробѣ его рече: положиша мя въ ровѣ преисподнѣмъ, въ темныхъ и сѣни смерт-

¹⁶ Читай: одолѣеть.

нѣй (Пс. 87,7); гѣжде и о възкресеніи его: да възкреснетъ Богъ и разидутся врази его (Пс. 67,2), и паки: възкресни Боже, суди земли (Пс. 81,8); Исаіа же о ученицѣхъ его: и вѣставъ, рече, съберу братію мою, и узрятъ славу мою, и тѣи възвѣстятъ имя мое въ странахъ, и будутъ ми людіе отъ языкъ мнози (Іс. 66,18-20). И се ему глаголющу, приближишася къ веси, въ нюже идѣста, и моляста его облещи съ нима, и яко възлеже и пріимъ хлѣбъ благослови, и дааше има, и отврѣзостася очи ею, и узрѣста язвѣ гвоздиннѣ на руку его и познаста и, яко тѣй¹⁷ есть самъ Христосъ, и абіе невидимъ бысть отъ нею. Она же възвратистася въ Іерусалимъ и повѣдаста вся сіа Апостоломъ, яко вѣистинну възкресе Христосъ и явился нама и познаховѣ и по язву гвоздинную. Мы же, братіе, Възкресеніе Христово видѣвше, поклонимся глаголюще: ты еси Богъ нашъ и развѣ¹⁸ тебе иного не знаемъ, человѣче видѣмый и Боже разумѣваемый, вся земля да поклониттися и да поетъ тебѣ; помилуй насъ Господи въ тя вѣрующихъ, тебѣ молимся и милися дѣемъ, оцѣсти грѣхы наша, отпусти длѣгы душъ нашихъ, славящихъ тя, за ны пострадавши распятіе и смерть; тебѣ нынѣ раболѣпно служимъ. Вчера съ разбойникомъ сраспинахомтися, днесъ съ тобою съвоскресохомъ; вчера съ Логгиномъ възвахомъ: вѣистинну Сынъ Божій еси ты, днесъ съ Ангелы глаголемъ: вѣистинну възкресе Христосъ; вчера съ креста съ Никодимомъ снимахомъ тя, днесъ съ Магдалынею възкресша видимъ тя; вчера съ Іосифомъ въ гробѣ ты полагахомъ, днесъ яко и Марія радостныя глаголы твоя слышимъ: къ братіи моей и Петрови *шедше, рци имъ, да идутъ въ Галилею, и ту мя узрятъ* (Мат. 28,10; Мр. 16,7). И се нынѣ, яко въ Галилею, въ святую церковь събравшеся и веселящеся глаголемъ: сей день, иже сътвори Господь, възрадуемся и възвеселимся вонь. Яко твое есть царство и твоя Христе дръжава, съ Отцемъ и Пресвятымъ и благымъ и животворящимъ ти Духомъ, нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ, аминь.

¹⁷ Читай: той.

¹⁸ В сп. помилково: развѣ.

III

СЛОВО, ВЪ НОВУЮ НЕДѢЛЮ ПО ПАСЦѢ, О ПОНОВЛЕНІИ ВЪСКРЕСЕНІА И О АРТУСѢ И О ФОМИНѢ ИСПЫТАНІИ РЕБРѢ ГОСПОДЕНЬ

Велика учителя и мудра сказателя требуетъ церкви на украшеніе праздника. Мы же нищи есмы словомъ и мутни умомъ, не имуще огня Святаго Духа, наслажденіе душеполезныхъ словесъ; обаче любве ради сущихъ съ мною братій, мало нѣчто скажемъ о поновленіи Въскресенія Христова. Въ минувшую бо недѣлю Святыя Пасхы удивленіе бѣ небеси и устрашеніе преисподнимъ, обновленіе твари и избавленіе міру, разрушеніе адово и попраніе смерти, въскресеніе мертвымъ и погубленіе прелестныа власти діавола, спасеніе же человѣческому роду Христовымъ въскресеніемъ; обнищаніе ветхому закону и порабощеніе суботѣ, обогащеніе Христовѣ церкви и въцареніе недѣли. Въ минувшую недѣлю всему премѣненіе бысть: сътворибося небомъ земля очищена Богомъ отъ бѣсовскихъ сквернь, и Ангели съ женами раболѣпно въскресенію служааху. Обновися тварь, уже бо не нарекуются Богомъ стихія, ни солнце, ни огонь, ни источники, ни дресеса: отселѣ бо не приѣмлетъ требы адъ закалаемыхъ отци младенець, ни смерть почести, преста бо идолослуженіе и погубися бѣсовское насиліе крестнымъ таинствомъ, и не токмо спасеся человѣчь родъ, но и освятися Христовою вѣрою. Ветхій же законъ отнудь обнища, отврѣженіемъ телчаа крови и козлихъ жьртвъ, единъ бо Христось собою самъ къ Отцу за всѣхъ жьртву принесе; тѣмъ и праздникъ суботѣ преста, а недѣли благодать дана бысть въскресенія ради, и царствуетъ уже въ днехъ недѣля, яко въ ту въскресе Христось изъ мертвыхъ. Вѣнчаимъ Царицю днемъ, братіе, и дары честны съ вѣрою той принесемъ, дадимъ по силѣ якоже можемъ: овъ милостыню, безлобіе и любовь, другіи дѣвство чисто и вѣру праву и смиреніе нелицемѣрно, инъ псаломское пѣніе, Апостольское ученіе и молитву съ въздыханіемъ предъ Богомъ; самъ бо Господь Моисіомъ глаголетъ: не являйся предъ мною тѣць въ день праздника (Исх. 34,20). Принесемъ ему прежереченныа добродѣтели, да въспрїимемъ Божию милость, ибо не лишитъ добра приходящихъ съ вѣрою: славящаа бо мя, рече, прославлю (Ио. 13,32; 1. Петр. 4,14). Похвалимъ красно новую недѣлю, въ нюже поновленіе Въскресенія празднуемъ; не бо есть таже Пасха днесъ, нъ Антипасха наричется: Пасха бо избавленіе міру есть отъ насилія діавола и освобожденіе мертвымъ отъ ада преисподняго, Антипасха же есть поновленіе Въскресенія, образъ имуще ветхаго закона, иже завѣща Богъ Моисіови въ Египтѣ, глаголя:

се избавляю люди моя отъ работы Фараона и свободжаю отъ мученія приставникъ его, да поновляеши день спасенія твоего, вонъже побѣдихъ врагы твоя, Израилю. Се нынѣ и мы поновляемъ, празднующе побѣдный день Христовъ, вонъже спасеніе міру съдѣа, побѣдивъ начала и власти темныя; того ради и артусный хлѣбъ отъ Пасхы и донынѣ въ церкви священъ бысть, и днесъ на іерейскыхъ врьсѣхъ ломится за опрѣснокы, несеный на главахъ Левитъ отъ Египта по пустыни, дондеже и Чръмное море проидоша: и ту того хлѣба освятиша Богови, егоже вкушающе здрави бываху и врагомъ страшни. Они убо, избывше тѣлесныя работы, поновляху празднующе день опрѣснотный; мы же, Владыкою спасени отъ работы мысленаго Фараона діавола, поновляемъ побѣдный на врагы день, и сего священнаго нынѣ пріимающе хлѣба тако вкушаемъ, якоже и они хлѣба небеснаго и Ангельскаго брашна, и хранимъ его на всяку потребу благу, на здравіе тѣлесемъ и душамъ на спасеніе и на прогнаніе всякаго недуга. Днесъ *ветхаа конецъ пріашиа, и се быша вся нова*, видимаа же и невидимаа. Нынѣ небеса просвѣтишася, отъ темныхъ облакъ яко вретница съвлекъшися, и свѣтлымъ въздухомъ славу Господню исповѣдають; не сію, глаголю, видимаа небеса, нъ разумнаа, Апостолы, иже днесъ на Сіонѣ вшедша къ нимъ познавше Господа, и всю печаль забывше и скръбъ Іудейска страха отвръгше, Святымъ Духомъ осѣнившеся, Въскресеніе Христово ясно проповѣдають. Ныня солнце красуея къ высотѣ възсходитъ и радуея землю огрѣваеъ, възиде бо намъ отъ гроба праведное солнце Христось и вся вѣрующая ему спасаеъ. Ныня луна съ вышнѣяго съступивъши степени, болшему свѣтилу честь подаваеъ; уже ветхый законъ, по Писанію, съ суботами преста и Пророкы Христову закону съ недѣлею честь подаеъ.¹⁹ Ныня зима грѣховная покаяніемъ престаа естъ и ледъ невѣрія богоразуміемъ растаяся; зима убо языческаго кумирслуженія Апостольскимъ ученіемъ и Христовою вѣрою престаа естъ, ледъ же Ѳомина невѣрія показаніемъ Христовъ²⁰ ребръ растаяся. Днесъ весна красуеъся, оживляющи земное естъство; бурнии вѣтри, тихо повѣвающе, плоды гобъзуютъ и земля сѣмена питающе зеленую траву ражаеъ. Весна убо красная вѣра естъ Христова, яже крещеніемъ поражаетъ челоувѣчское пакы естъство; бурнии же вѣтри грѣхотвореній помысли, иже покаяніемъ претворшеся на добродѣтель душеполезныя плоды гобъзуютъ: земля же естъства нашего, акы сѣмя Слово Божіе пріимши, и страхомъ его прісно боляци, духъ спасенія ражаеъ.

¹⁹ В інших сп.: подается.

²⁰ Повинно бути: Христовыхъ.

Ныня новорожаеміи агньци и унци, быстро путь перуще, скачють, и скоро къ матеремъ възвращающесе веселяться, да и пастыри свиряюще веселіемъ Христа хвалять. Агнеца, глаголю, кроткыя отъ языкъ люди, а унца кумиротслужителя невѣрныхъ странъ, иже Христовомъ въчеловѣченіемъ и Апостольскимъ ученіемъ и чудесе, скоро по законъ емъшесе, къ святѣй церкви възвратившесе, млеко ученія ссутъ; да и учителя Христова стада о всѣхъ молящесе, Христа Бога славять, вся волкы и агньца въ едино стадо собравшаго. Ныня древа лѣторасли испущають и цвѣти благоуханія процвитають, и ее уже огради сладкую подавають воню, и дѣлатели съ надежею тружающесе плодовдавеца Христа призываютъ. Бѣхомъ бо преже акы древа дубравная, не имуще плода, ныняже присадиися Христова вѣра въ нашемъ невѣрїи, и уже держащесе корене Іосѣва, яко цвѣты добродѣтели пуцающе, райскаго пакыбытѣя о Христѣ ожидаютъ; да и святители о церкви тружающесе отъ Христа мзды ожидаютъ. Ныня ратаи слова, словесныя уньца къ духовному ярму приводяще, и крестное рало въ мысленыхъ браздахъ погружающе, и бразду покаанія почерпающе, сѣмя духовное въсыпающе, надежами будущихъ благъ веселяться. *Днесъ ветхая конецъ прїиша, и се быша вся нова, възкресенїа ради.* Ныня рѣкы Апостольскыя наводняются, и языкныя рыбы плодъ пуцають и рыбаи, глубину Божїя въчеловѣченїа испытавшесе, полную церковную мрежу ловитвы обрѣтають: рѣками бо, рече Пророкъ, раядеться земля, узрять и разболеться нечестивїи людїе. Ныня мнишскаго образа трудолюбивая бчела,²¹ свою мудрость показавши, вся удивляетъ; якоже бо они въ пустыняхъ самокѣрміемъ живуще, Ангелы и человѣкы удивляютъ, и си на цвѣты излетаючи, медвенныя сты²² стваряеть, да человѣкомъ сладость и церкви потребная подасть. Ныня вся доброгласныя птица церковныхъ ликовъ гнѣздящесе веселяться: и птица бо, рече Пророкъ, обрѣте гнѣздо себе, олтаря твоя, и свою каяждо поющи пѣнь, славить Бога гласы немолчными. Днесъ поновишася всѣхъ святыхъ чинове, нову жизнь о Христѣ прїемъше: Пророци, Патріарси трудившесе, въ райстѣй почивають жизни, и Апостоли съ святители пострадавшесе, прославляются на небеси и на земли, мученици и исповѣдници, за Христа претирпѣвшесе страсть, съ Ангелы вѣнчаються; Цари и Князи благовѣрнїи послушаніемъ спасаются; дѣвственїи лица и иночстїи състави, свой крестъ терпѣніемъ понесъше, первенцю Христу отъ земля на небеса послѣдують; постыници и пустыньници, отъ руки Го-

²¹ Пчела.

²² Мас бути: съты (соты).

сподня труда мзду пріемше, въ горнимъ градѣ съ святыми веселятся. Днесъ новымъ людемъ Въскресенія Христова поновленія праздникъ, и вся новая Богови приносятся: отъ языкъ вѣра, отъ Крестьянъ требы, отъ іерей святыхъ жертвы, отъ міродержитель боголюбныхъ милостыня, отъ велможъ церковное попеченіе, отъ праведникъ смѣреніе, отъ грѣшникъ истинное покаяніе, отъ нечестивыхъ обращеніе къ Богу, отъ ненавидящихъся духовная любви. Възидемъ нынѣ и мы, братіе, мысленно въ Сіонскую горницу, яко тамо Апостоли събрашася, и самъ Господь Ісусъ Христосъ, затвореномъ двѣремъ, посреде ихъ обрѣтесе и рекъ: миръ вамъ, испълни я радости; *въздрадовашася*, рече, *ученицы видѣвъше Господа* (Іо. 20,21), и всю печаль тѣлесную и страхъ сердечный отринуша. Дастъбоя душамъ ихъ духовная дързость, познаніемъ своего Владыкы, яко обнажи предъ всѣми своя ребра и гвоздѣйныя язвы на руку и ногу показавъ Ѳомѣ; не бо бѣ Ѳома съ ученикы въ первый приходъ видѣлъ Господа, и слышавъ его въскрьсша, не яко лжю мня, не вѣроваше, нѣ и самовидѣць хотя быти Христу, тако глаголаше: *аще не въложю руки моея въ ребра его* и въ язву гвоздѣйную своего пьрста, *не иму въры*. Тѣмъ и Господь, не понося ему, сице глаголаше: *принеси руку твою* и вижь прободеніе ребръ моихъ *и въруй, яко самъ азъ есмь*; мнѣ бо и преже тебе Патріарси и Пророци разумѣвъше, вѣроваша моему въчеловѣченію. Испытай пьрвое Исаино о мнѣ писаніе: *копѣмъ бо*, рече, *въ ребра прободень бысть и изиде крвь и вода*; въ ребра прободень быхъ, да ребръмъ надѣша Адама въскресихъ. А тебе ли, невѣрующую ми, презрю? Осяжай мя, яко самъ азъ есмь, егоже преже осязавъ Симеонъ и вѣрою прошаше отпущенія съ миромъ; *и не буди невѣрънъ*, якоже Иродъ, иже слышавъ мое рожество, глаголаше волхвомъ: *Кдѣ Христосъ ражается?* да шдѣ поклонюся ему (Мат. 2,8), а въ сердци о убійствѣ моемъ мысляше. Нѣ ²³ аще и младьнцѣ изби, нѣ искомааго не обрѣте: *възицють бо мене зліи, нѣ не обряцють*. Вѣруй ми, Ѳомо, и познай мя, якоже Аврамъ, къ немуже подѣ сѣнь съ двѣма Ангелома приходъ, и тѣ ²⁴ познавъ мя, Господа мя нарече; и о Содомѣ молящемися, да его не погублю, аще и до десяти было въ немъ праведникъ. *А не буди невѣрънъ* акы Валамъ, иже Духомъ Святымъ прорекъ мое за мѣръ умьртвіе и въскрьсеніе; а пакы мзды ради прельстивъся, погыбе. Вѣруй ми, Ѳомо, *яко самъ азъ есмь*, егоже видѣ Іаковъ въ ноци на лѣствици, утврѣжающася; тѣже ²⁵

²³ Но.

²⁴ Той.

²⁵ Тойже.

и паки позна мя духомъ, егда боряхъся съ нимъ въ Месопотаміи, тѣгда бо обѣщахъся ему въчеловѣчитися въ племени его. *И не буди невѣрнъ* яко Навъходоносоръ, иже видѣвъ мя, въ печи отроки отъ огня спасъша, истинного Сына Божія нарече мя, и паки къ своимъ прельстѣмъ уклони-въся, погыбе. Вѣруй ми, *Ѳомо, яко азъ есмь*, егоже образъ видѣ Исаія на престолѣ высоцѣ, обстоима множествомъ Ангелъ; азъ есмь, явивыйся Езекилю посредѣ животьныхъ образомъ челоуѣчьскомъ, емуже и васъ прообразихъ колесы животьныхъ придержащимъся, въздвизающихъся со мною: тѣ бо животьный духъ бѣ тогда въ колесѣхъ, егоже и нынѣ въ васъ дунухъ, Духъ Святый. Азъ есмь, егоже видѣ Данилъ на облацѣхъ небесныхъ, подобіемъ сына челоуѣча, съшъдъша до ветъхаго днемъ; и тѣ написа даную ми отъ Бога Отца власть и царство на небеси и на земли, нынѣшняго и будущаго бесконъчнааго вѣка. Принеси, о близнъче! твой пѣрстъ и вижь руцѣ мои, имаже очи слѣпымъ отверзохъ и глухимъ слуха даровахъ и нѣмыя доброглаголивы створихъ; вижь и нозѣ мои, имаже и предъ вами по морю ходихъ, и по въздуху явьствено ступахъ и въ преисподъня въшъдъ, тѣма ада попрахъ, и съ Клеопою и Лукою до Елмауса шествовахъ; и *не буди невѣрнъ, но вѣрнъ*. Отвѣща *Ѳома* глаголя: вѣрую Господи, яко самъ ты еси Христосъ Богъ мой, о немже писаша Пророци, дозряще духомъ, егоже прообрази въ законѣ Моиси, егоже отъвергошася съ жърци Фарисеи, емуже поругашася завистию съ книжники Жидове, егоже осуди съ Каіяфою на распятіе Пилать, его же Богъ Отець изъ мъртвыхъ въскреси. Вижаю ребра, отъ нихъже источи воду и кровь; воду, да очистиши осквърнившуюся землю и кровь же, да освятиши челоуѣчьское естество.

Вижаю руцѣ твои, имаже преже створи всю тварь и рай насади и челоуѣка созда, имаже благослови Патріярхы, имаже помаза Царѣ, имаже освяти Апостолы. Вижаю нозѣ твои, еюже прикоснувшися блудница, грѣховъ отпустъ пріять; на неюже припадъши пръвое вдовица, отъ мъртвыхъ своего сына съ душею жива пріять; надъ сима ногама криво-точивая подѣлцѣ ризы прикоснувшися, исцѣлѣ отъ недуга; и азъ, Господи! вѣрую, яко ты еси Богъ. И рече къ нему Ісусъ: яко видѣвъ мя, вѣрова; блажени не видѣвшеи, въ мя вѣровавшеи. Тѣмъже, братіе, вѣруимъ Христу Богу нашему, распнѣшемуся поклонимъся, въскрѣсшааго прославимъ, явившемуся Апостоломъ вѣруимъ, и своя омѣ показавшааго ребра въспоимъ, пришъдшааго оживитъ насъ похвалимъ, и просвѣтившааго ны исповѣдаимъ, и всѣхъ благъ подавшиааго намъ обиліе възвеличимъ, отъ Троица познаимъ единого Господа Бога Спаса нашего Ісусъ Христа, емуже слава съ Отцемъ и съ Святымъ Духомъ, и нынѣ и присно.

СЛОВО О СЪНЯТІИ ТѢЛА ХРИСТОВА СЪ КРЕСТА
И О МІРОНОСИЦАХЪ, ОТЪ СКАЗАНІЯ ЕВАНГЕЛСКААГО,
И ПОХВАЛА ІОСИФУ; ВЪ НЕДѢЛЮ 3. ПО ПАСЦЪ

Праздникъ отъ праздника честиѣй приспѣлъ есть, подавая благодать Божію святѣй церкви, якоже бо и пленица златы, растворены жнѣчюгомъ съ многоцѣннымъ каменѣмъ, веселятъ зрящихъ на ня очи; нѣ паче сихъ духовная намъ красота, праздници святїи, веселяще вѣрныхъ сердца²⁶ и душа освящающе. Първое бо въскресеиѣмъ Христовомъ просвѣтися мїръ и Пасха бысть, вся вѣрныя освящаючи; таче Ѳоминомъ испытаниѣмъ ребръ Господень обновися тварь, коснувшюбося ему рукою язвямъ,²⁷ всѣмъ извѣсто²⁸ бысть тѣлесное встаніе. Ныняже Іосифа благообразнааго съ Мїроносицами похвалимъ, послужившааго по распятїи тѣлу Христову, егоже Евангелистъ богата нарицаеть, пришедша отъ Аримадея: бѣ бо, рече, и тѣ ученикъ Іеусовъ и чая царствїя Божїя (Мат. 27,56-62; Мр. 15,43-47; Лук. 23,51 сл.); и въ время страсти вольныя Спасовы видѣ страшная въ твари чудеса: солнце померкше и землю трясущюся, страха исполнивъся, и дивяся приде въ Іерусалимъ, и обрѣте тѣло Христово на крестѣ, наго и прободено висяще и Марїю Матерь его, съ единѣмъ ученикомъ тому предстоящю, яже отъ болѣзни сердца горцѣ рыдаючи, сице глаголаше: тварь съболѣзнуеть ми, Сыну! твоего зряци несправды умрцвенїя. Увы мнѣ, чадо мой, свѣте и творче тваремъ! что ти ныня въсплачу?²⁹ заушенїя ли, ци ли за ланиту ударенїя и по плещема бїенїя, узъ же и тѣмницѣ и заплеванїя святаго ти лица, яже отъ безаконникъ за благая прїять? Увы мнѣ, сыне! неповиннъ сы, поруганъ бысть и на крестѣ смерти въкуси. Како ты тѣрнїемъ вѣнчаша и зълчи съ оцтомъ напоиша, и еще и пречистая ты ребра копїемъ прободоша? Ужаснуся небо, и земля трепещеть, Іудейска не тѣрпяще дерзновенїя; солнце померче и каменїе распадется, Жидовское окаменѣнїе являюще. Вижду ты, милое мое чадо! на крестѣ нага висяща, бездушна, безрачна, не имуща видѣнїя, ни доброты, и горко уязвляюся душою, и хотѣла быхъ съ тобою умрети, не тѣрплю бо бездушна тебе

²⁶ Цього слова нема в оригіналі (воно вирване), але є в інших списках.

²⁷ В ориг.: язвахъ.

²⁸ В інших списках: извѣстно.

²⁹ Це слово в ориг. вирване; в інших списках є воно.

зрѣти; радость мнѣ отселѣ никакоже прикоснется, свѣтъ бо мой и надежа и животъ, Сынъ и Богъ, на древѣ угасе. Кдѣ ми, чадо, благовѣствованіе, еже ми древле Гаврилъ глаголаше: радуйся, обрадованая, съ тобою Господь! Царя ты и Сына вышняго нарицаа, Спаса міру и животворца всѣмъ и грѣхомъ потребителя (Лук. 1,28-35)? Ныняже зрю тебе акы злодѣя, межю двѣма повѣшена разбойникомъ и копіемъ прободена въ ребра мъртвца; и сего ради горко изнемагаю; не хоцю бо жити, нъ варити тя въ адѣ; ныня моего чаянія, радости же и веселія, Сына и Бога, лишена быхъ. Увы мнѣ! о страннѣмъ ти рожествѣ тако не болѣхъ, якоже ныня, Владыко! растързаюся утробою, твое видящи тѣло пригвождено къ древу. Твое бѣ преславно рожество, Ісусе! и ниня страшно умерщвленіе. Единъ отъ несѣяннаго пройде утробы, цѣлы печати моею съблюды дѣвства, и Матерь мя своего выпльщенія показавъ, и пакы Дѣвою схрани. Знаю твое за Адама пострадаіе; нъ душевною рыдаю объята горестію, дивящися твоего таинства глубинѣ. Слышите небеса, и море съ землею внушайте моихъ слъзъ рыданіе! Се бо творецъ вашъ отъ священникъ страсть пріемлетъ, единъ праведнъ за грѣшники и безаконьники убіенъ бысть. Днесъ Симеоне постиже мя прореченіе: копіе бо мою ныня проходитъ душу, твоего отъ воинъ зрящи поруганія. Увы мнѣ! кого къ рыданію призову? или съ кымъ моихъ слъзъ излѣю потоки? Все бо ты оставиша, ужикы же и друзи, твоихъ Христе насладивъшеся чудесъ. Кдѣ нынѣ ликъ седмьдесятныхъ ученикъ? Кдѣ ли верховніи Апостоли? Овъ бо ты лъстію Фарисѣомъ предасть, другый же, страха ради, предъ Архіереи съ клятвою отвержеся, не зная тебе чловѣка; и едина, Боже мой! раба твоя, рыдаючи предъстою, съ хранителемъ твоихъ словесъ и възлюбленнымъ ти наперсникомъ. Увы мнѣ, Ісусе! мнѣ драгое имя, како стоитъ земля, чюючи тя на себе на крестѣ висяща, иже на водахъ ту въ начатѣцѣ основаль еси, иже многыя слѣпца просвѣтивъ и мъртвыя словомъ възкресивъша,³⁰ твоего Божества мановеніемъ? Придѣте, видите Божія смотренія таинство, како оживлїй вся, проклятою умерщвень бысть смертію?³¹ И си слышавъ Іосифъ, приближися къ горко рыдающей Матери, егоже видѣвъши, мольбными тому оплеташеся глаголы: потъщися, благообразне! къ Пилату безаконьному суди, и испроси съ креста съняти тѣло учителя своего, моего же Сына и Бога; подвигнися и предъвари, причастьниче Христову ученію, тайный Апостоле, обѣщъниче Божію царствію! и испроси уже бездушное тѣло, пригвожденое къ древу

³⁰ В соборн. правильнѣше: воскресивъ.

³¹ В ориг.: смерти.

и прободеное въ ребра; спостражи благовѣрно, сугубаго ти ради вѣнца, егоже по възкресеніи Христовѣ възпримеши,³² отъ всѣхъ конецъ земля чьстную славу и поклоненіе, и на небеси бесконьчную жизнь. Умили-вѣжесе Іосифъ плачевными тоя глаголы, не рече: жърци на мя встануть и озлобятъ Іудеи, възскрамолятъ и побіють мя Фарисеи, разграбятъ мое богатство, буду же и сборища отлученъ. Ничтоже сихъ не рече, нъ вся уметы створи, и о своемъ бо не родивъ животѣ, да Христа приобрящеть, дерзнувъ вниде къ Пилату и въпроси глаголя: дажь ми, о Игемоне!³³ тѣло страннаго оного Ісуса, распятаго межю двѣма разбойника, оклеветанаго отъ Архіерей завистию и поруганаго отъ воинъ бесправды. Дажь ми тѣло оного Ісуса, егоже Сыномъ Божиємъ нарицахуть книжьници и Царьмъ повѣдаху Фарисеи, емуже ты повелѣ надъ главою дѣску прибити, имущю писаніе: се есть Сынъ Божій и Царь Израилевъ! Дажь ми тѣло, егоже свой ученикъ жърцемъ льстію на сребрѣ предасть, о немъже провидя Захарія, тако написа: дадите ми цѣну мою, ли отрцѣтесе? И поставиша 30 сръбрьникъ, цѣну цѣннаго отъ сыновъ Израилевъ (Мат. 26,15; 27,9; Зах. 11,12). О томъ молютися тѣлеси, о немъже прорече Каіафа: тому единому за весь міръ умерети, не просто сего прорече, но жръць бѣ сего лѣта; о нихъже рече Іеремія: пастуси мнози просмрадиша виноградъ мой, и пакы Псаломъ глаголетъ о нихъ: Князи людѣстїи събърашася на Господа и на Христа его (Пс. 2,2). Си бо рече Соломонъ: помыслиша и прельстишася, ослѣпи бо я злоба ихъ, рекоша бо: уловимъ правдника, руганіемъ и ранами истяжемъ его и смертію безлѣпотною осудимъ его (Прит. Сол. 2,21,12,10,20). Сего прошю Ісуса тѣлеси, иже противу твоему отвѣща въпросу: азъ есмь животъ и истина, и не имаша на мнѣ власти никоеяже, аще не бы ти дано съвыше (Йо. 10,11); егоже ради и тебе моляше своя жена, глаголющи: ничтоже не створи праведнику тому, много бо пострадахъ его ради въ сиѣ (Мат. 27,19). Дажь ми сего распятаго, емуже вхозящю въ Іерусалимъ, съ вѣтвми младенци сръѣтахуть и, глаголюще: осана сыну Давыдовъ; егоже гласъ слышавъ адъ, отпусти душу Лазоря, уже четвъродневна умърша; о немъже писа въ законѣ Моиси: узрите животъ вашъ, прямо очима вашима висящъ (Второз. 28,66). Сего хощю мъртваго тѣлесе, егоже Мати не познавши мужьска ложа, Дѣвицею породи; о немъже Исаія къ Ахазу глаголаше: се дѣвица зачнетъ въ чревѣ и родить сына, емуже имя: съ нами Богъ (Іс. 7,14); о немъже Давыдъ прорече, глаголя: прогвоздиша

³² Після цього слова додано в збірн.: и.

³³ В інш. сп.: Гемоне.

руцѣ мои и вся кости моя ищѣтоша (Пс. 21,17,18). Дажь ми сего, уже умършаго на крестѣ, о немже ты рече, къ просящимъ его у тебе на смерть Жидомъ: чистъ есмь отъ крѣви праведника сего; умывъ же руцѣ и бивъ предасть его (Мат. 27,24-27); о немже глаголетъ Пророкъ: азъ же не противлюся, ни преку глаголю, плещи мои дахъ на раны и ланитѣ на удареиѣ, лица же моего не отвратихъ отъ студа заплываиѣя (Ис. 50,5,6). Сего прошю Назарянина тѣлесе, емуже отъ изумѣвѣвшихъся избѣгающе въпѣяху бѣси: что есть намъ и тобѣ, Ісусе, Сыне Божій? вѣмы тя, кто еси Святыи Божій, пришелъ еси преже времеи мучитъ насъ (Лук. 4,34); о немже и самъ Богъ Отецъ съ небесе, на Іерданѣ крестящюся ему, послушьствоваше глаголя: се есть Сынъ мой възлюбленый, о немже благоизволихъ (Мат. 3,17); о немже Духъ Святыи Ісаеи емъ глаголетъ: яко овча на заколеніе веденъ бысть (Ис. 53,7), отъ безаконныхъ людѣи преданъ бысть на смърть. Дажь ми тѣло снѣати съ креста, хоцю бо его въ своемъ положити гробѣ; уже бо вся о немъ испълнишася пророчества: съ³⁴ бо наша болѣзни понесе, и за ны пострада, раною его вси ищѣлѣхомъ, зане предана бысть на смърть душа его и съ безаконники вѣмѣнемъ бысть (Ис. 53,4,5,12). Истребимъ бо, рѣша, память его отъ земля живущихъ, и имя его не помянетъся ктому. Сего ради хоцеть Богъ отъяти болѣзни отъ душа его и дати ему крѣпкихъ користь; пишеть бося о немъ: и ты въ крѣви завѣта своего испустилъ еси ужники своя отъ рова неимуца воды (Зах. 9,11). И си вся слышавъ отъ Іосифа Пилата, дивися, и призва сътъника въпроси и: аще уже умреть пропѣтый Ісусъ? И увѣдавъ, дасть тѣло Іосифу, да его погребеть, якоже хоцеть. И купивъ плащаницю, снѣятъ тѣло Ісусово съ креста; приде же и Никодимъ, несый смѣшеніе изъмюрно и алойно, достойно цѣны литръ ста, обиста тѣло Христово, помазавше е мюрномъ. Въпѣяше же Іосифъ, глаголя сице: солнце незаходяй, Христе, творче всѣхъ и тваремъ Господи! како пречистѣмъ прикоснуся тѣлѣ твоемъ, неприкосновѣнну ти суцю небеснымъ силамъ, служащимъ ти страшно? Кацѣми же плащаницами обію тя, повивающаго мъглою землю и небо облаку покрывающаго? Или какы воня възлѣю на твое святое тѣло, емуже дары съ вонями Пърьстѣи принесѣше Цари, яко Богу покланяхуся, прообразующе твое за всь мѣръ умърщвеніе? Кыя ли нагробныя пѣсни исходу твоему въспою, емуже въ вышнихъ немолчными гласы Серафими поють? Како ли понесу тя на мою пърстѣною руку, носящаго тварь всю, невидимаго Господа? Како ли въ моемъ худѣмъ положю тя гробѣ, небесный кругъ утвердившаго словомъ и на

³⁴ Читай: сей.

Херовимѣхъ съ Отцемъ и съ Святымъ почивающаго Духомъ? Обаче си вся смотреніемъ твориши, и вся си своею волею претерпѣлъ еси: идеши бо въ адъ, да Адама отъ ада съ Евгою, падша преступленіемъ, пакы въведеша въ рай, и прочая съ вама ³⁵ въскресиши мъртвыца своего Божества силою. Тѣмъже сице възгласяя погребу тя, милостиве, якоже Святымъ наученъ быхъ Духомъ: Святыи Боже, Святыи крѣпкый, Святыи бесмъртне, помилуй насъ! И положиша и въ гробѣ, и привалиша камень великъ къ двѣремъ гробу; Марія же Магдалыни и Марія Іаковля зряста кдѣ и полагаху.

(*О мироносицахъ*). И минувши суботѣ, и солнцю уже всіявѣшю, вся въкупѣ жены съ мюромъ се уже чѣтвертое придоша. Първое бо, якоже глаголетъ Матфей: вечеръ въ субботу придоша двѣ женѣ видѣтъ гроба, при неюже трусь бысть, егда Ангель отвали камень отъ двѣрй, и отъ страха его омъртвѣша стрегущей, тѣма тѣгда и самъ Ісусъ явлься, рече: радуйтася, идѣта къ братіи моеи, да идутъ въ Галилею, и тамо видятъ мя (Мат. 28,1,2,4,9,10). И пакы полуноци ины придоша испытать бывшаго, яже отъ Магдалыни о въскрсеніи Христовѣ слышаша; о тѣхъ бо Лука написа тако: зѣло рано придоша жены къ гробу, и обрѣтоша камень уже отвальнѣ, и два Ангела въ нихъ ставша глаголаста: что ищете живаго съ мъртвыми? Нѣсть сдѣ, нѣ въскресе (Лук. 24,1-6). Посемъ предъ зорями друзѣи придоша женѣ, и тѣ видѣста утръ въ гробѣ два Ангела, идѣже бѣ лежало тѣло Ісусово; тѣмъже Іоанъ Феологъ ³⁶ рече: отъ тою слышавъ Петръ, съ другимъ ученикомъ тече къ гробу, и еще суци тѣмѣ (Іо. 20, 1-4). Марко же о всѣхъ повѣдаеть Мюроносицахъ, яже съ вонями въ субботу придоша, и влѣзше въ гробѣ видѣша уношю одесную сѣдяца, и ужасошася (Мр. 16,5-6); онъ же рече имъ: не ужасайтася! не вамъ бо есть страхъ, нѣ безаконнымъ жърцемъ съ стрегущи сдѣ воины; вы же видите тѣщъ гробѣ, и рыцѣте Апостоломъ: Христосъ въскресе. Видите, безъ тѣлесе есть плащаница,³⁷ и о плотномъ Ісусовѣ хвалитася встаніи; будѣте благовѣстьцѣ ³⁸ чловѣчьскому спасенію, рыцѣте Апостоломъ: днесъ спасеніе міру; уже не съкорбите, ни сѣтуйте яко мъртвыца, нѣ радуйтася и веселитася о Бозѣ живѣ. Вамъ хоцю тайны повѣдати Божія чловѣкюлюбія, яже за Адама въ тлю падша пострада; того бо ради съ небесе ³⁹ сниде и воплѣтивъся, бысть чловѣкъ, да истѣлѣвѣшаго обновить, и на небеса възведеть.

³⁵ Мае бути: съ нима.

³⁶ В ориг.: елогъ.

³⁷ В ориг. помилково: **плащаница**.

³⁸ Значить: **благовѣстницѣ**.

³⁹ В ориг.: съ небе.

Онъ послушавъ свѣта вражія, всхотѣ быти Богъ, и проклятъ бысть; съ же послушавъ Отца, Богъ съ бысть человекъ, да змія погубитъ и человека обожитъ. Онъ простеръ руцѣ къ древу възбраньному, смертное утърже ядро, и бывъ рабъ грѣху, съниде отъ едема въ адъ; Христосъ же на крестѣ руцѣ простеръ, осуженія грѣховнаго и отъ смерти человекъ свободы. Неповиннъ сы, проданъ бысть, да проданья грѣхомъ отъ дьяволя работы избавитъ; на трѣсти губою оцѣта съ золцію въкуси, да заглядитъ рукописаніе человекъчскихъ съгрѣшеній; копіемъ въ ребра прободенъ бысть, да пламенное оружіе отложить, бранящее человекомъ въхода въ рай; кровь съ водою издъ ребръ источи, имаже тѣлесную всю сквърну очистивъ, и душа человекъча освятить есть; съвязанъ бысть и тьрніемъ вѣнчанъ, да раздрѣшитъ отъ узъ дьяволь человекъ, и тьрніе прельсти вражія искоренить. Солнце помрачи и землю потрясе, и твари всей плакатися створи, да адская раздрушитъ скръвища, и тамо сущихъ душа свѣтъ видѣша, и Евжинъ плачь на радость преложи; въ гробѣ яко мъртъвъ положенъ бысть, и отъ вѣка умършимъ гробнымъ животъ дарова; камень съ печатми утврженъ бысть, за адова врата и верей отъ основанія скрушить; стражми стрегомъ бѣ всеми видимо, нъ невидимо съшдъ въ адъ съвяза сотону. Ангельская бо воинства съ нимъ текуще зъваху: възмѣте врата князи ваши, да вънидетъ Царь славы! И ови съвязанья душа рѣшаще отъ тьмницъ пущаху, друзіи же се противныя силы вяжуще глаголаху: кдѣ ти смерти жало? Кдѣ ти аде побѣда? Къ нимъже оцепевше ⁴⁰ бѣси въпїяху: кто есть Царь славы, съ толикою на ны пришелъ властію? Погубилъ есть князя тьмы, и вся его въсхытилъ скровища, разби смертный градъ, адово чрево, извоева плѣнники, иже съ Адамомъ съдѣ сущая грѣшныхъ душа. Въскресе цѣломъ печатемъ у гроба, тако бо и рожся не вреди матерня дѣвства печати. Да нѣсть вамъ страха, нъ омъртвѣвшимъ воиномъ: уже бо вся съвършивъ Ісусъ, въскресе боголѣпнѣ, и показася преже васъ приходившимъ женамъ, възывая красно: радуйтася! И Апостоломъ своимъ въ Галилею ити повелѣ, да вся тамо съ вами освятивъ, съ плтїю на небеса възидеть, съ неюже и паки придетъ судить міровы. Си же вся отъ Ангела реченая къ Мюроносицамъ о Христѣ съказахомъ.

(*Похвала Іосифу*). Похвалимъ ныня Іосифа приснопамятнаго, благообразнаго же и досточюднаго. Блаженъ еси по истинѣ преславный и досточюдный Іосифе! толика блага и велика богатства на земли и на небеси сподоблься, достойно послуживъ яко и Херовими Божію тѣлеси;

⁴⁰ Мае бути: оцепенѣвше.

нъ они невидимо, на своєю държаше раму, страхомъ своя покрывають лица, ты же радуяся на своєю руку Христа Бога носилъ еси. Блаженъ еси, Иосифе! паче Патріархъ Аврама, Исака, Іакова, егоже бо они гласъ тѣчю слышавъше, чѣстни и славни паче всѣхъ явишася, того же ты въ плащаницю обилъ еси тѣло. Блажю рудъ твои, Иосифе! на неюже Сына Божія и всѣхъ творца държалъ еси тѣло; егоже образа не търпя зрѣти въ Хоривѣ Моиси, подъ каменемъ скрывъся слыша: задняя моя узриши;⁴¹ тѣмъ и на Фаворѣ съ Илією видѣвъ Христа, послушьствоваста того суца Бога и человекъ. Блаженъ еси паче Давыда Царя, великый Иосифе! Давыдъ бо отъ Силома кивотъ съ Божіемъ словомъ принесе, нъ въ своємъ убоися поставити его дому; ты же не скинію съ закономъ, нъ самого Бога приємъ отъ кръста, въ своємъ гробѣ радуяся положилъ еси. Блаженъ и преблагословенъ тобою, Иосифе! ископанный гробъ, въ немъже леже Христосъ Спасъ нашъ; уже бо нѣсть гробъ, нъ престолъ Божій, олтарь небесный, покоище Святаго Духа и одръ небеснаго Царя. О немъже рече Соломонъ: стоятъ сильниі ратоборци, изучени брани, имуще оружія обоуду остра (Пісня піс. 3,7,8); си глагола назнаменуя святыхъ чины, борющихся съ еретики и съ Жиды по Христѣ. Блаженъ еси, Иосифе! съвершителю Божію таинству, и пророческихъ гаданій раздрѣшителю; о немъже бо законъ и пророци притчами написаша, сего ты явьствьно измюрною по святымъ мазаше язвамъ. Блаженъ еси, Иосифе! иже вся ожививъшаго словомъ и водами покрывъшаго твердь небесную, сего яко мъртвыца каменемъ покрылъ еси въ гробѣ, чая тридневнаго въскресенія. Блаженъ убо и градъ твой Аримафей, изъ негоже ты приде послужитъ Сыну Божію. Кую похвалу створимъ достойну твоего блаженства? ли кому уподоблю сего праведника? Како начну, или како разложю: небомъ ли ты прозову? Нъ того свѣтълѣй бысть богочестьемъ; ибо въ время страсти Христовы небо помрачися, и свой свѣтъ скры, ты же тогда радуяся на своєю руку Бога носяше. Землю ли ты благоцвѣтуцію нареку? Нъ тоя чѣстнѣй ся показа; тѣгда бо и та страхомъ трясашеся, ты же съ веселіемъ Божіе тѣло съ Никодимомъ въ плащаницю съ вонями обивъ положилъ еси. Апостоломъ ли ты именую? Нъ и тѣхъ вѣрнѣе и крѣпчѣе обрѣтешя; егда бо они, страха ради Жидовьска, разбѣгошася, тѣгда ты безъ боязни и бесумнѣнія послужилъ еси Христови. Святителемъ ли ⁴² ты старѣйшину прозову? тѣмъ бо образъ своєю службы пре-

⁴¹ Судячи по зміслові, не достас після цього кінця тексту, поміщеного в Збірнику: лице же мое не явится тебѣ. (Ісх. 33,23).

⁴² В ориг.: Святители.

далъ еси, обиходя и кадя и кланяяся съ молитвами пречистому тѣлу Христову, глаголя: въскреси, Господи! помози намъ, избави насъ имени твоего ради. Священномученикомъ ли ты нареку яко толику показалъ еси любовь къ Христови? Аще бо и не въгрузися въ твоя пьрсы оружіе, ни пролься твоя отъ меча кровь; нъ изволеніемъ и вѣрою по Христъ положилъ еси душу. Поразили бо тя быша и на удеса расѣкли; нъ съхрани ты отъ тѣхъ Іеусъ, егоже ты храняше тѣло, не убоаясь гнѣва Жидовьска, ни ⁴³ преценія жречьска, ни напрасно убивающихъ воинъ не устрасися. Не пожали си по мнозѣмъ богатствѣ, не родивъ ни о своемъ животѣ, чая тридневнаго въскресенія; нъ паче всѣхъ святыхъ подвижалъ еси, богоблаженный Іосифе! и паче всѣхъ имаши дерзновение къ Христу, къ немуже молися и о насъ хвалящихъ тя, и чтущихъ твою съ Мюроносицами память, и твой украшающимъ праздникъ. Подажь, святе! всѣмъ намъ твою помощь, буди покръвѣ граду нашему отъ всякаго зла, подавая Князю на противныя побѣду, и заступай его отъ всѣхъ видимыхъ и невидимыхъ врагъ; миръ же глубокъ, и съдравіе тѣлеси, купно же и души его проси спасенія, и насъ избави отъ всякоя нужна и печали, и бѣды и всѣхъ лютыхъ напастій, и многихъ грѣховъ отпусти испроси своими къ Богу молитвами; да избавить ны отъ бесконьчныя муки, и причастники створить будущая жизни, благодатію и человеклоубіемъ Господа и Бога и Спаса нашего Іеуса Христа; емуже слава съ Отцемъ и съ Пресвятымъ и благымъ и животворящимъ Духомъ, нынѣ и присно и въ вѣкы.

V

СЛОВО О РАСЛАБЛЕНѢМЪ, ОТЪ БЫТІЯ И ОТЪ СКАЗАНІЯ ЕВАНГЕЛСКАГО; ВЪ НЕДѢЛЮ 4-Ю ПО ПАСЦѢ

Неизмѣрна небесная высота, ни испытана преисподняя глубина, ниже свѣдомо Божія смотрѣнія таинство, велика бо и неиздреченна милость его на родѣ человекъствѣ, еуже помиловани быхомъ. Того ради дължны есмы, братіе, хвалити и пѣти и прославляти Господа Бога и Спаса нашего Іеуса Христа, исповѣдающе великая его чудеса, еликоже ихъ створи: неісповѣдима бо суть ни Ангеломъ, ни человекомъ. Ныняже о раслабленѣмъ побесѣдуимъ, егоже днесъ самъ Богъ въспомя-

⁴³ В ориг.: не.

нуль и призрѣль и помиловаль, егоже и врачеве небрегома створиша, егоже презряху въметающей въ купѣль; егда бо възмущашеться вода, вси о богатыхъ пекущесе сдравіи, сего отрѣяху, егоже ныня Христосъ, благый человеклоубецъ, словомъ ицѣли, врачъ бо есть душамъ имѣшна и тѣломъ, и слово его дѣломъ бысть. Глаголетъ бо Евангелистъ: възиде Іесусъ въ Іерусалимъ въ преполовленіе Жидовьска праздыника (Йо. 7,14), егдаже множество народа отъ всѣхъ градъ по обычаю събирахуться въ Іерусалимъ, тѣгда и Господь приде, всячьскы угажая своимъ рабомъ, и неистовство противныхъ обличая Іудей. Поистинѣ бо приде ища заблужьшихъ и спасти погыбьшихъ, многа бо по всей Палестинѣ створи чудеса, и не вѣровахуть ему; нъ противу благодати хулять, лестца его и блазнителя нарицающе. Того ради при мнозѣ приде народѣ къ Соломону вододържи, иже нарицается вивезда, сирѣчь овъча купѣль, понеже ту полокаху жьртвныхъ овецъ утробы. Надъ симъ бѣ храмъ, пять притворъ имѣя, и ту лежаше множество болящихъ, хромыхъ же, и слѣпыхъ, и инѣми недугы болящеи, чающе движенія водѣ; Ангель бо Господень приходя възмущаше воду, и по возмущеніи первое вълѣзый цѣль бываше (Йо. 5,2-4). Си же бѣ образъ святаго крещенія, понеже не всегда вода та ицѣляше, нъ егда го Ангель възмущаше. Ныняже къ крещенія купѣли самъ Ангельскый Владыка, Святый Духъ приходя, освящаетъ ю, и дасть сдравіе душамъ и тѣломъ, и грѣхомъ очищеніе; аще кто слѣпъ есть разумомъ, ли хромъ невѣріемъ, ли сухъ мнозѣхъ безаконій отчаяніемъ, ли раслабленъ еретичьскымъ ученіемъ, всѣхъ вода крещенія сдравы творить. Она купѣль многы приимающи, а единого ицѣляше, и тоже не всегда, нъ единого лѣта; а крещенія купѣль по вся дньи многы оживляющи, створить къ крещенію: бо аще и всея земля придуть человекци не умалиться Божія благодать, всемъ дающи ицѣленіе отъ грѣховныхъ недугъ. Рьцемъ же о Господни благодати, како приде къ овчи купѣли, и видѣ человека раслаблена, долго время на одрѣ въ недузѣ лежаща, и выпроси его, глаголя: хочещи ли сдравъ быти? Ей, рече, Господи! хотѣлъ быхъ, нъ не имѣю человекца, дабы по възмущеніи Ангеловѣ ввергль мя бы въ купѣль. Нъ аще мя еси о сдравіи, Владыко, выпросилъ, то крѣтъцѣ послушай моего отвѣта, да ти своя болѣзни напасть исповоѣдѣ: 30 и 8 лѣтъ на одрѣ семь недугомъ пригвожден слежю, грѣси мои всея уды тѣлесе моего раслабиша, а душа моя преже страсти поношеніи бодома бысть. Богови ся молю, и не послушаетъ мене, зане превзидоша безаконія моя главу мою; врачомъ издаяхъ все мое имѣніе, и помощи уллучити не възмогахъ, нѣсть бо зелія, могуща Божію казнь премѣнити; знаеміи мон гнушаються мене, смрадъ бо мой всякоя утѣхы лиши мя, и ближньи мои стыдяться мною, яко чюжь быхъ страсти ради

братіи моеи; вси человекѣ мною кльнутья, а утѣшающаго не обрѣтохъ. Мъртва ли себе нареку? Нѣ чрево ми пища желаеть, и языкъ отъ жажа исыхаеть; жива ли себе помышлю? Нѣ нетѣкмо вѣстати съ одра, нѣ ни подвигнути себе не могу: нозѣ имѣю непоступнѣ, руцѣ же не тѣчию бездѣлнѣ, нѣ ни осязати себе тѣма съвладѣю, непогребенѣ мъртвецѣ разумѣюся, и одрѣ съ гробѣ ми естъ; мъртвецѣ есмѣ въ живыхѣхъ и живѣ есмѣ въ мъртвыхѣхъ, ибо яко живѣ питаюся, и якоже мъртвецѣ не дѣлаю; мучимѣ же есмѣ акы въ адѣ, бестудіемѣ поносящихѣ ми, смѣхѣ бо есмѣ уношамѣ, укаряющимѣ мною, и старцемѣ же лежю притѣча къ наказанію; мною вси глумятыся, азѣ же сугубо стражю. Утрьуду болѣзнь клѣщитѣ мя, вѣнѣбуду досадами укоризньникѣ стужаю си, отъ всѣхѣхъ бо плываніе слинѣ покрываеть мя, двое сѣтованіе обѣдержитѣ мя, гладѣ паче недуга преодаляетѣ ми; аще бо и брашно обращаю, нѣ въ уста рукою вѣложити его не могу, всѣмѣ молюся, дабы ми кто накѣрмилѣ, и бываеть дѣлимѣ мой бѣднѣй укрухѣ съ питающими мя; стоно съ слъзами, томимѣ болѣзнію недуга моего, и никтоже придетѣ посѣтитѣ мене, единѣ злостражю, ни кымѣ же видимѣ. Егдаже останѣци тряпезѣ богобойныхѣ людѣй принесени будуть сдѣ, скоро притекутъ приставници овчая купѣли, и не тако пси Лазоревы облизаху струпы, якоже си моя помилованія пожирають; не имѣю же ни имѣнїя, да быхѣ си единого умѣздилѣ о мнѣ пекущася человекѣка, яко злѣ расточихѣ даное ми въ рай богатство, и змѣемѣ въ едемѣ украдена ми бытъ чистоты одежа, и сдѣ лежю нагѣ Божїя покрова; не имамѣ человекѣка, иже бы не гнушася послужилѣ ми. Енохѣ и Илїя не обрѣтостася на земли: вѣзята бо быста на колесници огнѣнѣ и пребываета, идѣже Богѣ вѣстъ; Аврамѣ съ Іовомѣ мало послуживша мнѣ подобнымѣ, преставистася въ бесконѣчную жизнь. Господи! человекѣка не имамѣ вѣрна къ Богу: Моиси Боговидѣць и законодавецѣ, послѣже сѣгрѣши къ Богу, и не вѣниде въ землю обѣтованую. Соломонѣ премудрый, трикраты съ Богомѣ бесѣдовавъ, на старость прирази⁴⁴ къ Богу, и женами прельстивѣся погыбе. Господи! человекѣка не имамѣ, вѣложача мя въ купѣль, вси бо уклонишася и неключими быша, и нѣсть творящаго блага, нѣсть ни единаго, и не разумѣють вси творящїи безаконіе. И си вся отъ устѣ раслабленаго слышавѣ благый нашѣ врачѣ, Господѣ Ісусѣ Христосѣ, отвѣщавѣ къ раслабленому: что глаголеши, человекѣка не имамѣ? Азѣ тебе ради человекѣкѣ быхѣ, щедрѣ и милостивѣ, не сѣлгавѣ обѣта моего вѣчеловѣченїя; слышалѣ бо еси Пророка глаголюща: яко отроча родитѣся, сынѣ вышняго, и данѣ бытъ намѣ, и тѣ болѣзни и недугы наша понесетѣ. Тебе ради горьнаго царства скипетры оставѣль, нижньимѣ служба, обѣхожю: не

⁴⁴ В інш. списк.: сѣгрѣши.

придохъ бо, да ми послужать, нъ да послужю. Тебе ради бесплътнъ сы, плътю обложихъся, да всѣхъ душевныя и тѣлесныя недугы ищѣлю. Тебе ради невидимъ сы Ангельскимъ силамъ, всѣмъ человѣкомъ явихъся; не хоцю бо моего образа въ тлѣнии презрѣти лежаща, нъ хоцю и спасти и въ разумъ истинный привести, и глаголеше: человѣка не имамъ? Азъ быхъ человѣкъ, да Богомъ человѣка сътворю, рѣхъ бо: бози будутъ и сынове вышняго вси, и кто инъ мене вѣрнѣй служай тобѣ? Тобѣ всю тварь на работу створихъ, небо и земля тобѣ служиша, оно влагою, а си плодомъ; тебе ради солнце свѣтомъ и теплотою служить, и луна съ звѣздами нощь обѣляетъ; тебе дѣля облаци дъждѣмъ землю напаяють, и земля всяку траву сѣменигу и древа плодовитая на твою службу въздращають; тебе ради рѣкы носять, и пустыни звѣри питаетъ, и глаголеси: человѣка не имамъ? И кто есть мене вѣрнѣй человѣкъ? яко не сългахъ обѣта въчеловѣченія моего, кляхъся Аврамови глаголя: о сѣмени твоємъ благословятъся языци, въ Исацѣ же будетъ ти племя, и въ томъ выплътивъся отложю обрѣзаніе, створю же брѣжю⁴⁵ воду, многа чада поражающе крещеніемъ, о нейже глаголетъ Исаія: яко протържесе вода въ пустыни, жажюще на воду живу, идѣте (Ис. 35,6); азъ есмь животное озеро, и се породный⁴⁶ источникъ отъ устъ моихъ на тя изливаю; а ты овчая купѣли жадаеши, помалѣ пресъхнути хотяща. Въстани, възми одръ свой, да слышитъ мя Адамъ, и обновитъся ныня съ тобою отъ истыльнїя; въ тобѣ бо първаго преступленія Евѣжину клятву ищѣляю. Лазоря уже раскысѣвъша въ гробѣ и четири дни имуща въ мъртвыхъ, словомъ жива створихъ; и тобѣ ныня глаголю: въстани, и възми одръ свой, и иди въ домъ свой. И скоро въскочи ослабленный съ одра, съдравъ всѣми уди тѣлесе и силою мощнъ, и въземъ носивъшаго и одра, посредѣ народа хожаше. Бѣже въ тѣ день субота, и видѣвъше его Жидове не порадовашася о съдравїи немощнаго, ни въздаша хвалы Богови, въздвигнувъшоому ослабленнаго отъ одра немощи, ни рѣша: како ти ся, брате, жилы укрѣпиша и тѣлесныя уди утвърдиша. Нъ акы звѣріе на оружьника нападъше, отбѣгоша, и богохульная словеса, акы стрѣлы къ камени пуцающе съламахуся; изволиша бо неправду паче, нежели глаголати правду, и начаша претити носящему одръ: субота есть, и недостойтъ ти взяти одра. Почто въсталъ еси отъ немощи? Почто ищѣлель еси отъ недуга? Почто премѣнилъся еси отъ болѣзни? Не лѣпо ти бѣ нынѣ одра своего носити. И рече имъ ищѣлевый отъ недуга: что се глаголете, о Фарисеи!

⁴⁵ Замість цього слова в двох новіших списк.: обрѣзаніе.

⁴⁶ В інш. списк.: и всерайский. («Породный» — в грецького — рай).

мудри суще, злобою обуродесте, не насыстистелися въ 30 и 8 лѣтъ, зряще мене на одрѣ исполумъртва лежаща, нынѣже въставъшю ми Божіемъ словомъ? Ослѣпосте умомъ и о своей храмлюще претыкаетесь неправдѣ. Аще не бысть добро, а зло не есть мое вѣстаніе; аще не радуется преславному чудеси, поне не завидите даному мнѣ съдравію; не будѣте яко и мѣскъ конь ⁴⁷ имже нѣсть разума. Господь поможетъ мнѣ на одрѣ болѣзни моея, и весь недугъ мой обратилъ есть въ съдравіе. Рцѣте же ми старци и судіе Израилевы: въ чьей васъ клѣти украдено бысть даное мнѣ съдравіе, да тако жаляще си, претите ми. Никтоже васъ преобиденѣ, никого же васъ уемъ, мнѣ дарова; нѣ имже мя есть створилъ цѣла, тѣ мнѣ рече: вѣстани, възми одрѣ свой и ходи, и се есмь весь сдравѣ. Отвѣщаша книжьници: кто есть онъ, имже ты створи цѣла? Носай же одрѣ не вѣдаше, Ісусу уклоньшюся отъ народа, обаче глаголаше: нѣсть вѣлхвѣ, ни чародѣй, ни есть ходатай, ни Ангелъ, нѣ самъ Господь Богъ Израилевъ; понеже не осяза мене рукама, ни приложи былія къ вредомъ удовъ моихъ, нѣ слово его дѣломъ бысть, рече бо ми: вѣстани и ходи, и вѣслѣдова слову дѣло и сдравіе тѣлеси. Тѣмже не судите на лица, ни хулите Божія благодати, нѣ праведный судъ судите, рцѣте Богу: яко възвеличашася дѣла твоя въ Израили и Господнемъ чудесемъ суботу почѣстите и Бога прославите праздникъ украсите. Нѣ Жидове не умѣлѣкняху глаголюще: кто естъ ицѣливый ты въ суботу? Покажи повелѣвшаго ти носити одрѣ въ праздникъ. Обрѣте же го паки Ісусъ въ церкви, и глагола ему: се цѣлѣ еси ктому не съгрѣшай, де не горѣ ⁴⁸ ти что будетъ. Нѣ да не мнимъ, яко тому единому се глагола Христосъ, нѣ всѣмъ намъ, пріемъшимъ крещенія благодать, имже праотечьскыя очистихомъ ся скверны, и ицѣлени быхомъ отъ растлѣвающаго ны грѣха. Нѣ яко се бы реклѣ къ ицѣлевъшему тому Господь: се въ тобѣ всего Адама мозоли ищѣлихъ, и падъша преступленіемъ възведохъ, и всеродную того клятву нынѣ отяхъ, омыхъ сквърну всякого прегрѣшенія крещеніемъ; възискавъ обрѣтохъ шьдъшаго въ пути неблагоу кумиролуженія, обязахъ раны уязвнаго бѣсовскыи разбойники, възлѣяхъ на язвы его моея крѣве, вино и масло, и възъмъ на тѣла моего скотъ, възнесохъ въ гостиньницу, святую церковь, дахъ два сребрьника гостиньнику, новый и ветхый законъ святиелемъ, да прилежать ученіемъ людемъ, обѣщавъ и мзду по възвращеніи моемъ спасимъ грѣшныи. Се цѣлѣ еси и ктому не съгрѣшай! горе бо, рече, въ разумѣ съгрѣшающему. Разумѣйтеже вси слова силу, яко

⁴⁷ Мѣс бути: мѣскъ и конь. В св. Письмі (Пс. 31,9): конь и мѣскъ.

⁴⁸ Да не горѣ? В св. Письмі: да не горше. (Ио. 5,14).

по крещеніи не велить намъ Господь съгрѣшати, да не паки истылимъ обновленаго Богомъ чловѣка; по въспрїятїиже всякого священнаго сана горе съгрѣшающему, рекуже по мѣнишествѣ, и по іерействѣ, и въ самомъ Епископствѣ, не боящимся Бога. А чловѣкъ тѣ вѣрнѣ бѣ, ибо по исцѣленіи не вѣдасть себе въ тѣлесныя скверны, ни похули же Ісуса предъ Іудеи; нѣ въ церкви пребываше, идѣже и обрѣте его Христось, и тѣ познавъ ицѣлившаго и, глагола: праведнѣ еси, Господи! и слово твое истина, отныня причастникъ есмь всѣмъ боящимся тебе, и хранящимъ заповѣди твоя. И иде по всей странѣ повѣдая, яко Ісусъ есть, иже мя створи цѣла. Да и мы, братіе, Ісуса Христа Бога нашего прославимъ, ицѣлившаго насъ отъ недуговъ грѣховныхъ, и къ нему вѣрою приадемъ глаголюще: не помяни пьрвыхъ безаконїи нашихъ, и ныняшняя очисти съгрѣшенїя, ты бо еси всѣхъ Богъ небесныхъ и земныхъ, чловѣчскїи зижителю. Ангелскїи творче, Царю міра всего, Архангелскїи Владыко, Херовимскїи сдѣтелю, Серафимскїи украсителю; помилуй насъ, на тя уповающихъ, да спасени тобою славимъ тя съ Отцемъ и съ Пресвятымъ Духомъ, и ныня и присно и въ вѣки.

VI

ПОУЧЕНІЕ ВЪ НЕДѢЛЮ 5-Ю ПО ПАСЦѢ ⁴⁹

Азъ убо, о друзи и братѣ! надѣяхъся на всяку недѣлю болѣ собрати въ церковь людїи, на послушанїе Божественныхъ словесъ, нынѣже мнѣ ⁵⁰ приходитъ; нѣ аще быхъ о собѣ глаголалъ, то добрѣ бысте творили не приходяще, ныняже Владычня възвѣщаю вамъ и грамоту Христову прочитаю вамъ. Якоже бо кто грамоту цареву или княжю принесеть въ градъ, подъ рукою его сущимъ, не пытаются житья принесешаго ю: богатъ ли есть, или убогъ, ли грѣшенъ, ли праведнѣ, нѣ тѣхъ точю чтомыхъ послушаютъ, и тѣщитъся абы ничтоже ихъ не забыло; аще ли котораго слова негораздо услышитъ, то прашаетъ слышавшаго; аще ли безъчиненъ чловѣкъ голку ⁵¹ створить, то бьюще отгонять и, акы пакость творяща. Да аще отъ земнаго Князя толико вниманїе будетъ, колми паче сдѣ внимати подобаетъ вамъ, идѣже Ангеломъ Владыка бесѣдуетъ. Тѣмъ

⁴⁹ В ориг.: Посцѣ.

⁵⁰ Читай: мнѣ.

⁵¹ Шум, замѣшанья.

молю вы, пришедшихъ сдѣ, да поучаете неприходящихъ, и увѣщаете я приходити къ церкви, вы бо вкусите отъ меду ученія, они же никакоже: вкусите, рече, видите, яко благъ Господь. Вѣсте бо, яко изводяй достойнаго отъ недостойнаго, яко уста суть Христова. А понеже убо сія изрекохъ, послушайте же, да поучю вы о молитвѣ: тою бо исправляется всяко доброе, аще отъ умилена сердца исходитъ, яко благоуханіе къ Богу въсходитъ; того ради и Пророкъ глаголетъ: да ся исправитъ молитва моя, яко и кадило предъ тобою. Почтоже яко и кадилу молиться исправити молитвѣ? Имъже темьянъ имѣеть въ собѣ благоуханіе, егда на огни будетъ; тако и молитва, егда отъ горяча сердца будетъ, то яко благоуханіе къ Богу въсходитъ. Не разумѣете ли поемаго? Аще и на болшая поучю вы, аще и внимаете и хотите научитися, аще ли не внимаете, азъ убо умолкну и не хотя, выже осужени будете, имже и учащаго имѣюще, не внимаете. Како бысте хотѣли толикъ путь ити, еликоже Ужьская⁵² Царица приде, да слышитъ премудрость Соломоню? И се болѣ Соломона сдѣ: не мене дѣля, азъ бо грѣшникъ есмь, нѣ Евангельскаго ради проповѣданья и Апостольскаго ученія Повѣдите ми, братіе, аще въсходящую солнцю съжарить⁵³ кто очи свои, не хотя видѣти свѣта сего, и глаголя: лучшии есть тма свѣта, или помилуетъ его кто, а не паче възненавидитъ и и отвержется его. Тоже и словеси ученія иматъ: свѣтъ бо слово Божіе въ Писаніи наречеться, и ть есть болій видимаго сего свѣта, се бо плътстїи очи просвѣщаетъ, а онъ душевнѣи; того ради и Пророкъ Давыдъ глаголетъ къ Богу: свѣтильникъ ногама моима законъ твой и свѣтъ стезямъ моимъ (Пс. 108,105), и пакы Исаія: людье сѣдящіи въ тмѣ видѣша свѣтъ велій (Іс. 9,2). Кто убо помину не хотящаго свѣта видѣти? Еликоже и васъ приходитъ въ церковь, понужайте нехотящихъ приходити, и никтоже не глаголетъ: яко неспразднъ есмь въ инѣхъ дѣлѣхъ; нѣ помысли оны, званья на царьскую вечерю, иже многы такоже извѣты створиша, овъ рече: сунругъ воловъ хоцю искусити, овъже: села купленаго съглядати, инъ жену поятъ, и про то разгнѣвася на нихъ Царь. А вы единого часа не можете ли отлучити Богови? Въпрошью же вы и отвѣщаете ми: аще злато или сребро по вся дни раздавалъ быхъ, или медъ, любо си пиво, не бысте ли приходили сами и непризываемы, и другъ друга бѣсте варили? Нынѣже словеса Божія раздаваю, лучша паче злата и камня драгаго, и слажна паче меду и ста,⁵⁴ и лишаетеся ихъ не при-

⁵² Савська.

⁵³ Зажмурить.

⁵⁴ Читай: и сота.

ходяче къ церкви. Тѣхъ же и злословлю и укаряю, якоже васъ приходящихъ хвалю и благословлю; кождоже васъ молю вы, приходящихъ сдѣ, и въкушающе духовнаго сего меду, аще сусѣда имате, или родина, или жену, или дѣти, то позывайте къ церкви вся, и поучитесь душеполезнымъ словесемъ, да и сдѣ Богоугодно поживше и вѣчныхъ благъ наслѣдници будемъ о Христѣ Исусѣ Господѣ нашемъ, емуже слава.

VII

СЛОВО О СЛѢПЦИ И О ЗАВИСТИ ЖИДОВЪ, ОТЪ СКАЗАНІЯ ЕУАНГЕЛЬСКАГО; ВЪ НЕДѢЛЮ 6-Ю ПО ПАСЦѢ

Милость Божію и человѣколюбіе Господа нашего Исусъ Христа, благодать же Святаго Духа, дарованую обильно человѣчьскому роду, сказаю вамъ, братіе, добріи Христіюлюбивіи послушници, чада церковная, сынове свѣта и причастници царствія небеснаго. Нѣ не отъ своего сердца сія изношу словеса, въ души бо грѣшнѣ ни дѣло добро, ни слово пользно ражається; нѣ творимъ повѣсть, въземлюще отъ святаго Евангелія, почтенаго намъ ныня отъ Іоана Феолога,⁵⁵ самовидця Христовыхъ чудесъ. Глаголетъ бо: въ оно время, мимо ида Исусъ, обрѣте человѣка слѣпа отъ рожества, и не преже помолися ему слѣпецъ, ни въслѣдуя просить прозрѣнія, нѣ по въпросѣ своихъ си ученикъ, дивно чудо творить, извѣсто⁵⁶ указая себе благыми дѣлы, яко то есть Богъ. Приде ныня въ Іерусалимъ, и обрѣте человѣка слѣпа тако и рожена (Іо. 9,1). Того ради рече Апостоль: мимо идый, миноваше бо уже ветхый законъ, съ требамы козыхъ жьртвъ, и съ преданіи старьчьскихъ заповѣдй, немогый ицѣллити человѣчьскихъ недугъ; ничтожо бо законъ Моисѣвъ съворши, нѣ всѣхъ предасть подъ грѣхъ. Самъже творецъ твари и законудавецъ приде обновитъ твари и спастъ человѣка, якоже Пророкъ о немъ глаголетъ: не ходатай, ни Ангель, нѣ самъ Господъ спасе ны (Іс. 63,9). Тѣмъ и къ въпросу Апостольскому глаголетъ о слѣпци: ни съ сьгрѣши, ни родителя его; нѣ да ся явятъ дѣла Божія на немъ. И си рекъ, плюну на землю, и смяше прахъ отъ плюновения. Вижь, како показаетъ своего Божества исконнаго дѣла образъ; тако бо и въ начало твари възъмъ персть отъ земля и створи человѣка. Сице и нынѣ помазавъ каломъ слѣпъ-

⁵⁵ В ориг.: елога.

⁵⁶ Читай: извѣстно.

цю, посла его къ купѣли Силуамстей, да умывъся прозритъ; нъ и скверну прадѣднаго очиститъ грѣха, крещеніемъ же породивъся, сынъ свѣта будетъ. Оле мудрость Божія и неизреченное человѣколюбіе! Кая душа не веселится о милости его? еуже ны възлюби, и далече суца близъ къ собѣ приведе, всего человѣка сдрава створивъ, расслаблена вѣстави, хромыя убыстри, прокаженныя очисти, слукыя⁵⁷ исправи, глухыя и нѣмыя добрѣ слышаща и глаголивы створи, сухорукыя укрѣпи, бѣсы отъ человѣкъ прогнавъ и слѣпыя просвѣти. Нъ Жидове ся на благодѣтеля гнѣвають, Юдеи рѣпъщють на чудотворца, Израильтяне свѣтъ творять на Спаса своего, сынове Іаковли погубити мыслятъ, пришѣдшаго спасти всего міра, Садукеи прозрѣвшаго на судище влекутъ, Иродьяне съборище съвкупляють; не вѣрують бо человѣку, яко тъ есть, бывый преже слѣпъ. Книжници изумѣвшесе пытають родителю прозрѣвшаго: аще то есть, глаголюще, ваю сынъ? левгити дивятся, видяще ясно зрящею зѣницю, уродившагося безъ очью; старьци укаряють, въ субботу отвѣрзшаго очи слѣпцю; народи хваляще Бога, преславному дивятся⁵⁸ чудеси, и весь Іерусалимъ радуется, Ісуса Христа величающе. Нъ Фарисеи, лѣстяще народы, хулять чудотворца, жьрци изгоняють отъ съборища помилованаго Богомъ, Архіереи претяють прозрѣвшему, да похулить просвѣтившаго и, глаголюще: сій человѣкъ нѣсть отъ Бога, понеже субботы не хранить. Сами межю собою злохытрѣемъ прятяся, а не радуются о преславныхъ Божіихъ чудесѣхъ, иже не въ иномъ языкѣ съдѣвахуся, ни иноплемѣнникомъ въ мѣчтѣ творима бяху, нъ въ племени Аврамли, въ сынохъ Израилевѣхъ, въ градѣ Давыдовѣ, своего языка человѣкомъ. Егоже вси нарицаху сыномъ Іосифовомъ, о немже мнози послушествоваху: прокаженіи очищени и бѣсѣнїи отъ злыхъ избавлени духъ, и отъ мертвыхъ тѣмъ въскрешени, и всея Палестины людїи,⁵⁹ болѣ пяти тысячъ, иже пятыю хлѣбъ до избытка насытивъшесе отъ Христа въ пустыни. И все се свѣдяху Жидовскыя старѣйшины: нъ зависть не дадыше имъ познати Божія благодати, да быша глаголали тако: велїи еси Господи, и чюдѣна дѣла твоя, яко посѣтилъ еси насъ милостїю, и створи избавленїе людемъ своимъ. Нъ изгнавъше отъ сбора прозрѣвшаго, къ собѣ сами прю съставляше, глаголаху: что створимъ Галилеянину сему Ісусу? яко уже отвреци хочеть Богоданный Моисѣевъ законъ, и старьчская преданїя въ посмѣхъ положилъ есть; а рыбарѣ Тиверїадьскаго езера,

⁵⁷ В інших списк: сляченна.

⁵⁸ В ориг.: дивиться.

⁵⁹ В інших списк. правильнїше: людїе.

невѣгласы суца, яже по собѣ ныня водить, честнѣйше Архіерей и Фарисей створилъ есть. Исъ церкви продающихъ овца и голуби изгонить; а мытарѣ и грѣшныкы пріимая, въ жертвникъ въводитъ, и съ ними ⁶⁰ ясть же и пїеть бе — сумнѣнія. На Архіерѣе и книжники господьскы грозиться, и Фарисѣемъ съ левгиты, акы властель, претить, глаголя: горе вамъ, книжници Фарисеи, лицемѣри! А блуднициѣ отъ любодѣецъ отводя, святы нарицаю, глаголетъ: о жено! вѣра твоя спасе тя, иди въ миръ. Церковь же Божію разорити велить и трѣми деньми паки въставити ю хупеться.⁶¹ Сеже явѣ есть, яко ругається чюднѣй сей церкви, ибо и въ Сухомѣ ⁶² блудници рекль есть: настанеть время, егда ни въ горѣ сей, ни въ Іерусалимѣ поклоняться Богови духомъ. И ещѣже и все злато Кесареви поущаеть ны отдати, и всѣмъ по своему слѣду ходити въ нищетѣ велить; а Моиси у Егіптянь, при исходѣ, повелѣ отцемъ нашимъ съ лѣстью златыя тѣхъ съсуды поймавъше, усвоити. И сеже нѣсть ли его смертная вина, яко и Сыномъ Божіемъ нарицається? а Писаніе глаголетъ: слыши, Израилю! Господь Богъ твой единъ есть. Друзіи же глагоголаху: ни, братіе, не хулимъ Бога, ни творимъ сурово свѣта; аще не бы отъ Бога былъ, не могль бы сихъ творити знаменій. Нъ еда съ есть, о немъже писа Моиси глаголя: Пророка вамъ въставить Богъ отъ братія вашей, и яко мене, тако и того послушайте? (Втор. 18,15). Исаія же: радуйся, земле Іудова, яко въ тебе явиться избавитель твой, и тогда отверзуться очеса слѣпыхъ и ушеса глухыхъ услышать (Іс. 35,1, 4,5); и паки Іеремія: се Богъ нашъ на земли явился и съ человекы поживе, и вси държащеися понъ живутъ и оставльше его умрутъ (Вар. 3,38). Нъ испытаимъ, рѣша, добрѣ, възовемъ и еще второе прозрѣвшаго, приведемъ и родителя его въ съборъ, познаета ли, аще то есть тою сынъ, егоже слѣпа родиста? Еда не то будетъ тою сынъ, и обличимъ Галилейскую лѣсть, и осужена будета оба на смерть. И паки въззавъше человекы, бывшаго слѣпа, глаголаша: дажь славу Богу! мы вѣмы, яко ть человекы грѣшныя есть. Нъ прозрѣвый не обинуясь истину имъ глаголетъ: о роде невѣрнъ, пълнъ неправды и всякого безаконія! Коему Богу славу поущаете мя въздати? понеже давшаго мнѣ очи похулити нудите, лѣстите мя акы безумна, вашемъ причаститися грѣсѣ, томите паче мучитель, отвергъше истину, глаголати лъжю; нѣсть слышано отъ вѣка, яко отверзе коли кто очи слѣпу рожену, якоже се мнѣ ныня Богъ Аврамовъ створи.

⁶⁰ В ориг.: съ нимъ.

⁶¹ В інших списк.: хвалится.

⁶² В інших списках: въ Сихимѣ. У св. Йоана (гл. 4): Сихар.

И кто есть инъ Богъ, болша сего показаль въ Израили чудеса? Еда телчи главѣ славу велите ми въздати? ейже ⁶³ въ пустыни отци ваши поклоньтеся погыбоша: Бога бо, рече, родившаго я оставиша и забыша Бога Спаса своего. Едали Вефильскыма пожру телицама? имаже вы съ Еровомаомъ пожърше, въ руцѣ оружія предани бысте Богомъ: раздражиша бо мя, рече, въ щюжихъ ⁶⁴ и въ мързостѣхъ своихъ прогнѣваша мя (Втор. 32,16). Цили на высокыя холмы хотите мя повести, идѣже вы своя дѣти бѣсомъ закаласте? пожроша бо, рече, демономъ, а не Богу, богомъ, ихъже не вѣдаша отци ихъ (Втор. 32,17). Чтоже и еще отъ мене хотите слышати? понеже рекохъ вамъ, и не вѣруете; еда и вы ученици его съ мною хотите быти? Фарисеи же укориша его, глаголюще: ты ученикъ еси того; а мы Моисеови есмы ⁶⁵ ученици. Отвѣщавъ и рече имъ бывший прежде слѣгъ: аще бысте были Моисѣеви ученици, не бысте избивали посланныхъ къ вамъ отъ Бога Пророкъ, язычскимъ поклоняющесея рукотворенымъ богомъ; а Моисій тако заповѣда: да ся не поклонити Богу чюжему, ниже послужити дѣломъ руку чловѣчу. Не вы ли Иеремію камнемъ побисте, и Еюптьскому козлу съ кадиломъ полагающе требы? ихъже дѣля, възъяривъся на вы, глагола Господь: съберу на ня злая и стрѣлы моя скончаю на нихъ. И пакы Исаію древною претросте пилою, съ Манасією бездушнымъ служаще кумиромъ, о нихъже речено бысть: бози, иже не створиша небесе, ни земля, ти да погыбнуть съ работающими имъ. И еще же Іосію поразисте въ Самарей съ Ахавомъ, несущему Богу, молящесея Валу. И се видѣвъ, зѣло разгнѣвася на люди своя Господь, и омърз ему достояніе свое, и расточи десять скипетръ Израиля въ страны языкъ, и на прочая посла зубы звѣрины, съ яростію пресмыкающихся по земли. Такоже и великаго Іезекиля проліясте кровь, бранящую вамъ Вавилоньскимъ не кланятися капищемъ, ихъже Даниль на срамоту вамъ скруши. Нъ молю вы, не глаголѣте на Бога неправды, нъ смотрите пророческихъ писаній, еда се есть Христось, пришдый отъ Бога на спасеніе Израиля; аще бо сій не бы отъ Бога былъ, не бы могъ творити ничтоже. Отвѣдаша жърци съ Фарисеи: въ грѣсѣхъ родилъся еси весь, и ты ли ны учиши? И изгнаша и отъ съборища своего внъ. Изгнаша и отъ ненавидимаго Богомъ съборища Жидовьскаго, нъ святая Христова отвѣраеся ему церкви; издринуша и отъ Фарисейскаго лъжесловеснаго ученія, нъ отъ Апостоль Святаго Духа душепользныхъ поученій насладися; не окропиша

⁶³ В ориг.: и еже.

⁶⁴ В інших списк.: въ туждихъ.

⁶⁵ В ориг.: есмъ.

его завистивіи жърци попеломъ унца съ крѣвію козлею, къ плѣтьстѣй чистотѣ, нъ Ангелскый святый ефиліель (чашу) на того върхъ крещеніемъ изліяся; не утѣшиша его богохульнии старьци Израилеви, нъ Архієпископи наваго закона съ нимъ веселящеса Христа славятъ. Отвъргошася его плѣтьскыя ужикы, нъ духовная о Христѣ братія пріяша его, ихъже водою и духомъ язычская пороуди церкви; чюжа его собѣ створиша друзи и знанія, нъ святіи Ангели на небесѣхъ друголюбно съ нимъ радуются; не даша ему жърци въ Соломоню влести церковь, нъ горняго Іерусалима святая святыхъ съ Богоугодными Патріархы, акы пьрвенца пріятъ его; не огласиша его богомързѣци Жидовстїи Архієреи, нъ самъ Ісусъ Христосъ Сынъ Божїй пакы по изгнанїи обрѣте и, и нетькмо огласи и, нъ и освяти его рекъ: ты вѣруеши ли въ Сына Божїя? то бо есть глаголай съ тобою. Онъ же припадая на земли, сице вѣпяше: вѣрую, Господи! и кланяютися, вѣрую въ тя, Сыне Божїй! и прославляю тя, вѣрую Владыку! и проповѣдаю тя Спаса міру Христа, вѣрую милостиве твоему на землю пришествїю и тобою на небеса человѣкомъ въшествїю. Ты бо еси, о немъже писаша Пророци, дозряще духомъ твоего вчеловѣченїя; ты еси, егоже прообразиша Патріярхи, агньца Божїя, всего міра грѣхы възяти хотящаго; ты Господи самъ еси, о немъже учиша законодавци: егда придетъ Месїя, упразнить законъ и подасть благодать; тобѣ бо дастся власть всяка и сила на небеси и на земли. Тебе вся тварь бездушная послушаетъ раболѣпно, и всяко дыханіе видимое и невидимое знаетъ тя своего творца и Владыку. Нъ Израильстїи людіе окаменѣша на тя завистїю, и свои очи отъ твоихъ отъвратиша чудесь; видѣша бо дивна и преславна тобою творимая, Христе, знаменїя, нъ не познаша завистїю Божїя силы, въ тобѣ являемыя. Завидѣша бо пьрвое твоему рождьству, еже небеса повѣдахуть звѣздою, а они къ Ироду о убїйствѣ ти клеветаху; завидѣша и творимымъ тобою чудесымъ и глаголаху: о вельзаулѣ князи бѣсъ изгонитъ бѣсы; и не почиваютъ, акы пси, лающе на своего благодѣтеля. Нъ мы нынѣ оставльше Іудейское злобѣсованіе, похвалимъ помилованаго Богомъ человѣка. Сїй бо нетькмо тѣльсьныма прозрѣ очима, нъ и душевньныма просвѣтїся зракома; на земли проповѣдникъ бысть Сыну Божїю и на небесѣхъ Апостольскаго сподобися вѣнца. О крѣпкый Христовъ ⁶⁶ воине! доблїй на лествѣ вѣрующиче и дързый лъжи обличителю, непобѣдимый страстотерпче, искусный Сына Божїя поборниче, посрамителю незаконныхъ Фарисей и проповѣдниче истины, добрый преже прїимниче новому закону, пьрвый поклонниче

⁶⁶ В іншому списку: Христе.

Господа и Бога и Спаса нашего Ісуса Христа, емуже слава съ Отцемъ и съ Святымъ Духомъ, и ныня и присно.

VIII

СЛОВО НА ВЪЗНЕСЕНІЕ ГОСПОДНЕ, ВЪ ЧЕТВЪРТОКЪ 6. НЕДѢЛИ ПО ПАСЦѢ, ОТЪ ПРОРОЧЬСКИХЪ УКАЗАНІЙ И О ВЪСКРЕШЕНІИ ВСЕРОДЪНА АДАМА ИЗЪ АДА

Приди ныня духомъ священный Пророче Захаріе! начатокъ слову дая ⁶⁷ намъ отъ своихъ прорицаній о възнесеніи на небеса Господа Бога и Спаса нашего Ісуса Христа. Не бо притчею, нъ явѣ показаль еси намъ, глаголя: се Богъ нашъ грядеть въ славѣ, отъ брани опълченія своего, и вси святіи его съ нимъ, и станѣта нозѣ его на горѣ Елеоньстей, прямо ⁶⁸ Іерусалиму на вѣстокъ (Зах. 14,3,4). Хоцемъ бо и прочее отъ тебе увѣдати; а о брани бывшій на обещаго врага діавола, отъ Исаія Серафимьскаго видѣца разумѣемъ. Самъ бо Господь нашъ Ісусъ Христосъ единъ възпѣлчися на вся бѣсовьскыя силы, и власти тьмныя испроверже: попрахъ бо я, рече, въ ярости моей, и истлихъ я въ гнѣвѣ моемъ, и вся ризы моя окрѣвавихъ побѣженъемъ; снидохъ и до скровищъ плѣнникъ моихъ, и вся избавихъ крѣпостію мышца моя (Іс. 63,3-5), и рѣхъ: не людіе ли си суть и чада моя? Си вся о страсти Господни и о съшествіи его въ адъ речена быша. Тамо бо побѣди власти тьмныя крестомъ, и изведе всеродъна Адама съ всѣми отечествіи языкъ. Люди же наричетъ вся языкы, грѣхъ своихъ ради съведенныя въ адъ, а чада наричетъ, иже въ законѣ кончашася. Нъ на вся въцарилъся бѣ грѣхъ властію смъртною, отъ самага Адама даже и до Христа: низведе въ преисподнихъ ада посади, окрѣваны ницетою и желѣзомъ, безаконій бо ради своихъ смѣришася. Нъ скрушивъ врата адова Христосъ, отъ бѣдъ ихъ избави я, и узы ихъ претърже, изведе я исъ тьмы и сѣни смъртныя (Пс. 106,10-17), а за четыридесяте дни сія раздѣлисъ есть користь радости своя: радуйтебося, рече, съ мною, яко обрѣтохъ изгыбшюю драгму,⁶⁹ сирѣчь душа всѣхъ чловѣкъ по отечествіемъ языкъ, яже въ разная мѣста своихъ обителій въведе, овы въ рай съ разбойникомъ, а другыя съ Адамомъ въ пищный

⁶⁷ В інших списк.: даа або дай.

⁶⁸ В ориг.: пряму.

⁶⁹ Читай: драхму.

Летнож. : 188000 188000 188000

Едемъ, ины же съ Авраомомъ въ вѣчныя жизни пребыванія; и всѣхъ же языкъ душа въ своемъ свѣтѣ на водахъ покойныхъ усели (Пе. 22,2). По всѣхъ бо въ тѣлеси падшихъ прельстію змія, тою же плтїю Ісусъ пострада, а по дѣломъ комуждо въ послѣдній день въздасть, егда придетъ судити всему міру. Си же отъ Ангель къ Апостоломъ на Елеоньстей речена быша: мужи бо рѣша, Галилейстїи, что стоите зряще на небо?⁷⁰ Тѣмъ пакы придетъ въ славу своего Божества, судити всему міру, и въздасть комуждо по дѣломъ его. Святыя же Пророки и преподобныя праведники съ собою на небеса въ святыи вводятъ градъ, ихъже влазь⁷¹ отъ богодѣхновенныхъ скажемъ книгъ. Ми бо слову нѣсмъ творци, нѣ пророческихъ и апостольскихъ вѣслѣдующе глаголь, иже послушествоваша о Бозѣ живѣ, имъже Духъ Святыи въписати тако повелѣ: вѣрующимъ на спасеніе, а невѣрующимъ на погыбель. Пойдемъ же и нынѣ,⁷² братіе, на гору Елеонскую умоумъ, и узримъ мысленно вся преславная створившаяся на ней; на ту бо гору самъ Христосъ Богъ нашъ днесъ пришель есть, и всѣхъ святыхъ чиновъ тамо събрашася: праотчествїи съборы, патріаршеское множество, пророчествїи пѣлци, апостольствїи ликове, и вѣрныхъ тѣлшы, съ седмьдесятными Христовы ученики, о нихъже рече Павель: болѣ пяти сотъ братія явися Господь (1. Кор. 15,6). Си же глаголетъ бывшая на горѣ Елеоньстей, предъ нимиже възнесесе Господь; а ихъже възведе на небеса Христосъ въ горнїи Іерусалимъ, слыши Матвея глаголюща о нихъ: и многа тѣлеса почившихъ святыхъ вѣсташа, и видоша по възнесенїи въ святыи градъ (Мат. 27,52,53), сирѣчь въ небесный Сїонъ. Видѣць же симъ бысть Павель, егда до третїаго възшыщенъ бысть небесе. Нѣ си оставльше о възнесенїи Христовѣ побесѣдуимъ, и яже быша на горѣ Елеоньстей. Тамъ бо Ангельскыя силы и Архангельская воинства: ови облакъ крылы вѣтрными приносятъ на възятїе отъ земля Христа Бога нашего, друзїи же престолъ Херовимскыи готовятъ; Богъ Отець жидеть,⁷³ егоже преже имѣ въ ядрѣхъ⁷⁴ съ собою, Духъ же Святыи велитъ всѣмъ Ангеломъ его: възмѣте врата небесная, да внидетъ Царь славы. Небеса веселятся, своя украшающе свѣтила, да благословятся отъ своего творца, съ плтїю сквозѣ тѣхъ врата на облацѣхъ възносима; земля радуется видяци на себе Бога явственно ходяща, и вся тварь

⁷⁰ В інших спискахъ додано за св. Письмомъ (Дїян. 1,11): сей Ісусъ вознесыйся отъ васъ на небо.

⁷¹ В інш. рукоп.: възходъ і входъ.

⁷² В інш. списк.: и мы нынѣ.

⁷³ Замість: ждетъ.

⁷⁴ В інш. списк.: въ надрѣхъ, въ нѣдрѣхъ.

красуется, отъ Елеонскыя горы просвѣщаема, яко на той Ангели съ святыми Апостолы, по повелѣнію Бога Отца съвѣкупишася, ожидающе Сыновья прішествія. Тѣмъ ей праздыникъ паче инѣхъ чьстнѣй быеть намъ, и си гора святѣйши есть Синайскыя горы. На ону бо невидимо съниде, а на сей явствьно ся показа; на Синайскую бо съшдь, вся устрашаше, зане гора вся горяше огньмъ, молнія же и громи приступающая къ горѣ умьрщваху, тѣчю съ единѣмъ Моисѣемъ Богъ бесѣдоваше; а на Елеонскую съ тѣмами святыхъ въшдь Христось, вся освящаетъ, и вся утѣшаетъ. Свѣтитъ бо ся Елеонъ яко солнце, святыхъ чины съ Христосьмъ ⁷⁵ на собѣ имѣя, и за оны громы и мѣлнія пророчѣстіи слышатся гласы, яже радостно ликѣтвуютъ глаголюще: възнесися силою твоею, Боже, поемъ и въпоемъ силы твоя. Ангели вся поуцають глаголюще: възкликнѣте Богу вся земля, пойте же имени его (Пс. 51,6,12); Патріарси начинаютъ пѣснь: се Богъ нашъ възноситься, смиривъ обоа въ едино, и съвѣкупивъ земныя съ небесными; преподобніи възглашаютъ: възнесися на небеса Боже, по всей земли слава твоя (Пс. 68,2); праведници велегласуютъ: възнесися судяй земли (Пс. 93,2), да и мы въ свѣтѣ лица твоего, Господи, поидемъ; Давыдъ же, акы старѣйшина ликовъ, уяшняя пѣсенныя гласы, глаголетъ: вси языци воспещѣте руками, възкликнѣте Богу гласомъ радости, да възидеть Богъ въ възкликновеніи и Господь въ гласѣ трубнѣ (Пс. 96,2,6); всѣхъ же гласъ оконъчеваеть Павль, глаголя: кто възиде на небеса. Христа съвести (Рим. 10,6,7)? Кто ли сълезе въ бездну, Христа възвести? Нѣ тѣ есть съшедый, и паки въшедый, превыше всѣхъ небесъ (Еф. 4,10). Туже бѣ и язычская церквы, уневѣстившіяся Христу, и того ныня възносима на небеса зряци скърбитъ, и стонюци отъ сердца съ Соломономъ въпѣеть: уязвена есьмъ азъ любовію (Пісн. 2,2,5) твоею, женише небесный, не трудихся въ слѣдъ тебе, и дни чловѣка ^{75a} не възлюбихъ. И акы проводящи любимаго въпѣеть: да цѣлуеть мя отъ лѣбванія устъ (Пісн. 2,1,1); съ неюже и апостольскый ликъ, зряще на своего учителя и Господа, акы чада церковная, жалостно глаголаху: Владыко! не остави насъ сирѣ, ихъже волею възлюбилъ еси яко милостивъ, нѣ посьли, якоже обѣщаль еси намъ, твой Пресвятыи Духъ. Къ нимъже отвѣща Ісусъ, милостію утѣшая: сядѣте въ Іерусалимѣ (Лук. 24,49), азъ бо възхожю къ Отцю моему и Богу вашему и посьлю, яко обѣщавъ вамъ, иного Параклита, Духа моего и Отца. И въздвигъ руцѣ, благослови я. И се рекъ възношашеся на небо, и ти поклонишася ему, и облакъ свѣтль

⁷⁵ Читай: съ Христомъ.

^{75a} В інш. списк.: чловѣчьска, або поноя.

подъять и отъ очію ихъ (Діян. 1,9): възиде бо, рече, на Херовимъ, и летѣ на крилу вѣтренюю (Пс. 17,11). Имѣяшеть же съ собою Господь и душа чловѣчески, яже възнесе на небеса въ даръ своему Отцю, ихъже въ горнимъ градѣ усели. Си же отъ Іереміа разумѣй глаголюща: душа, яже врагъ въ преисподнѣя съведе, тыяже Господь на небеса възведе, рекъ: встанѣте, възидемъ въ вышній Сіонъ (Ерем. 31,6), се же есть небесны Іерусалимъ. Предиже течаху Ангельскыя силы, страхомъ и радостію, отврѣсти хотяще врата небесная; нъ вышніи вратъници възбраняху, въпіюще: си врата Господня, да никтоже земныхъ суду проходить, намъ бо положи Богъ яже не мимо идуть; нынѣже дивимся, зряще чловѣка на Херовимстѣмъ престолѣ сѣдяща, и преже Серафимъ тѣщася врата си проити. Ангели же повѣдаху Сына Божія силу у санъ, чловѣчскимъ обложена тѣлесемъ, и не пререковати Божіи воли, вся мудростію творящому: съниде бо, рѣша, на землю, никомуже не човъшю, и се рабій нося образъ възходитъ; ониже рѣша: не будемъ покори, аще не услышимъ слова Божія. Тгда възгласи Христось: отврѣте мнѣ врата правды (Пс. 117,6), и въшдѣ въ ня възвѣщю Отцю моему, яже на земли сѣдѣяхъ и пострадахъ. И познавшше гласъ Господень вся силы небесныя падъше поклонишася, глаголюще: аще не видѣхомъ, Владыко, тебе сходяща, се поклоняемътися възходящю въ славѣ. И Духъ Святыи на срѣтеніе ишдѣ, въводитъ равна собѣ Сына Божія, и почеть творя глаголетъ: и да поклонятся ему вся Ангели Божіи. Самъ же Богъ Отецъ възгласи къ грядущему въ плъти: Сынъ мой еси ты, сяди одесную мене, се престолъ твой, Боже, въ вѣкы вѣку; твоя суть небеса и твоя есть земля, и конецъ ея ты основа (Пс. 2,7). И посадивъ Отецъ Сына на престолѣ, и своею вѣнча его десницею, възспѣвающемъ сице Серафимомъ: положилъ еси на главѣ его вѣнецъ отъ каменія драгаго, славою и честію вѣнчалъ еси его, славу и вельлѣпоту възложилъ еси нанъ (Пс. 20,4,6,8). Посемъ съвършаеть помазаніемъ Божія существа, якоже Давыдъ послушествуетъ: сего ради помаза тя, Боже, Богъ твой олѣемъ радости наче причастникъ твоихъ. Да поистинѣ сій празникъ пълнь есть радости и веселія: радость на небесѣхъ възнесъшюся Христу къ Отцю, и на земли веселіе всей твари обновльшися отъ истълѣнія. Тѣмже и мы, братіе, придѣте възрадуимся Господеви, въшдѣшему на небо небесное на вѣстоки (Пс. 67,34), сѣдящому одесную Отца поклонимся, пріимъшему всяку власть на небеси и на земли помолимся, царствующому съ Отцемъ принесемъ вѣру яко дары, не явимся предъ нимъ тѣщи въ день празника, да пріемемъ Божію благодать. Днесъ бо своя Христось всѣмъ раздаваетъ дары: даетъ Отцю принесеную имъ въ жертву плтъ, посылаеть Апостоломъ Святыи Духъ, въводитъ душа святыхъ Пророкъ въ небесное царство, раздѣ-

ляеть своимъ угодникомъ горняго града обители, отверзаетъ праведникомъ рай, вѣнчаетъ страдавшая занъ мученики, посылаетъ страсотерпцемъ чудесъ благодать, даетъ ⁷⁶ святителемъ душеполезная прошенія, отпущаетъ грѣшникомъ прегрѣшенія, милуетъ вся творящая волю его и хранящая заповѣди его, посылаетъ благовѣрнымъ Княземъ нашимъ съдравіе тѣлесемъ и душамъ спасеніе и врагомъ одоленіе, утврждаетъ церкви, обогощаетъ церковьники, честны творить служащая ему іерея и діяконы, освящаетъ манастырѣ, прославляетъ Игумены, укрѣпляетъ на тѣрпѣніе мнихи, благословляетъ вся Крестьяны: малыя съ великими, нищя съ богатыми, рабы съ свободныи, старыцѣ съ уношами, и женимыя съ дѣвицами, матери съ младенци, сироты съ вдовицами. Придемъ и мы, братіе, въ святую церковь; възвеличимъ Христа Бога нашего, давшаго ны животъ; прославимъ и по сихъ обѣщавшаго небесное царство; възнесемъ имя его въкупѣ, да послеть и намъ Пресвятый свой Духъ; того бо есмъ раби, и тому славу, чсть и поклоняніе въсылаемъ, съ Отцемъ и съ Пресвятымъ, благимъ и животворящимъ Духомъ, ныня и присно и въ вѣкы вѣкомъ, аминь.⁷⁷

IX

СЛОВО НА СБОРЪ СВЯТЫХЪ ОТЕЦЪ 300 И 18, ОТЪ СВЯТЫХЪ КНИГЪ УКАЗАНІЕ О ХРИСТѢ СЫНѢ БОЖІИ И ПОХВАЛА ОТЦЕМЪ СВАТАГО НИКЕЙСКАГО СЪБОРА; ВЪ НЕДѢЛЮ ПРЕЖЕ ПЯНТИКОСТІЯ

Якоже Историци и Вѣтія, рекше Лѣтописьци и Пѣснотворци, приклянують своя слухы въ бывшая межю Цари рати и въпльченія,⁷⁸ да украсять словесы и възвеличатъ мужествовавша крѣпко по своемъ Цари, и не давшихъ въ брани плещю врагомъ, и тѣхъ славяще похвалами вѣнчаютъ; колми паче намъ лѣпо есть и хвалу къ хвалѣ приложити храбримъ ⁷⁹ и великимъ воеводамъ Божіямъ, крѣпко подвизавшимся по Сынѣ Божіи, своемъ Цари, и Господѣ нашемъ Ісусѣ Христѣ. Понемъже

⁷⁶ В ориг.: даять.

⁷⁷ Після цього в Йосифському спискові (XVI в.) написано на долі: Слово на Възнесеніе Господне писано въ Самлакѣ (?).

⁷⁸ В інш. рукоп. правильніше: опълченія.

⁷⁹ В ориг.: храбромъ.

опълчишася на еретики Святїи наши Отци Архієпископи, Епископи, ихъже число 300 и 18, по числу древняго Аврама. Нъ Аврамъ тѣлѣсную створи побѣду видимымъ воємъ; а си въ духовней съдѣлаша ⁸⁰ рати, и невидимыя побѣдиша бѣсы. Аврамъ пять Царевъ съ силами ихъ погуби, и Лота сыновьца ⁸¹ своего възврати; а си вся еретики духовными исѣкоша мечи, и церковь Христову възвратиша отъ кумиролуженія. Аврама възвращашася отъ сѣча Царьскы, благослови Божїй іерей Мълхиседекъ, и хлѣбы съ виномъ изнесе; а Святыя наша Отца, по низложеніи и проклятіи богоборецъ еретикъ, самъ Богъ Отецъ благослови и прослави, и Святый Духъ вѣнча и овяти, а Сынъ Божїй, за онъ хлѣбъ и вино, свое честное тѣло и святую кровь тѣмъ предъложи въ бесконьный животь, нетъкможе тѣмъ единѣмъ, нъ и всѣмъ вѣрнымъ. Нъ молю вашу, братіе, любовь, не зарите ми грубости, ничтоже бо отъ своего ума сдѣ въписаю, нъ прошю отъ Бога дара слову на прославленіе Святыя Тройца, глаголетъ бо: отвързи уста своя и напълню я. Тѣмъ приклоните ума вашего слухы, о Христѣ бо начинаю слово, егоже Арїй отъ Бога Отца отсѣщи мысляще. Сїй Арїй попъ бяще Александрьскыя церкви, пачеже рещи съсудъ бѣ сотонинъ, и вълкъ овчею покровецъ кожею; сему бѣ поручено учити Христовѣ вѣрѣ люди. Нъ понеже не бѣ отъ дѣлатель винограда Христова, начатъ злое сѣмя сѣяти, понемъже тьрніе и вълчыцъ прозябаше; хульникъ бо бѣ, а не благовѣстникъ, и глаголаше: нѣсть Христосъ Сынъ Божїй, нъ вся тварь чада суть Божїя, и Сынѣмъ Божїемъ нарицається тварь. Се увѣдавъ Архієпископъ Петръ, издрину его исъ церкви. Арїй же съвѣкупяя съборище, своей ереси учаше народы, Богови попустивъшю таковому искусу отъ діавола на святую церковь прити; ибо се бывъшю сему надъзѣвъ времени, распространяшеся душегубная та ересь, дойде злое то ученіе до Антиохїя и до Вузантия, и мнози оставляюще Христову вѣру, пристаха ереси его. Богоизбраный же и правовѣрный Царь Костянтинъ, видѣвъ церковь Арїемъ възмятену, нехудѣ ⁸² опечалися, и повелѣ отъ всея вселенныя събрати Епископы, и прити всѣмъ въ Никою. Помянувъ бо блажены пророчьское слово гляголюще: съберѣте ему преподобныя его, да ся прославить Богъ въ свѣтѣ святыхъ своихъ (Пс. 99,5 і 88,8). И скоро съвѣкупишася Святїи Отци, по суху же и по морю нетрудно путешествующе, яко корабли пълни духовнаго богатства, ли яко орли, апостольскимъ възкриливъшеся ⁸³ ученіемъ; льгъ-

⁸⁰ Читай: соодѣлаша, як у Збірнику.

⁸¹ В збір.: братанича.

⁸² В збірн.: вѣло.

⁸³ Читай: възкрилившеся, як в Збірн.; в інш. списк.: укрилившеся.

ци суще тѣломъ, постыници бо бѣша, и сѣмѣрени духомъ, утвержени бо бяху Христовомъ Еуангелиемъ. Приведенъ же бысть и Арій съ единомыслиники своими, и вси внидоша въ домъ на то устроенъ; Царевѣ же сѣдѣшю на престолѣ, старѣйшины Святитель Христовъ одесную его на престолѣхъ посажены быша. Арій же съ своими пособники противу въшдѣ ста, крѣпко въоруживъся на Святую Троицю, и начатъ яко стрѣлы пуцати богохульная своя словеса, яко левъ злохитрѣемъ неукротимо рикая: еможе клятвы уста его пѣлна суть горести и лести; изволи бо тѣму паче, нежели свѣтъ; ни въсхотѣ благословенія, нѣ възлюби клятву и приде ему (Пс. 9,28,108,17); остави небеса и позвавшяго на ня Христа, и обратися въ преисподняя ада съ прельстивъшимъ его змиемъ, имже тѣгда самъ дьяволъ неподобная глаголаше. Великъ бо бѣ воевода сотонинъ Арій, нѣ царь его уже бѣ звязанъ, тѣмъ и воинство его нетвердо борящеся: бяху бо Философи и Книжници горазди, по Арії на Христа власфимисающе.⁸⁴ Повелѣ же Царь Аріевѣ преже своя ученія глаголати, имиже лѣстяше мѣръ, къ своей обращающа пагубѣ. И начатъ оканьный сице догматисати.⁸⁵ Что ся вамъ мнить о Христѣ? яко отъ не искони ⁸⁶ есть съ Богомъ, ни единосущнѣ Богу Отцю, ни равнѣ Святому Духу сущствомъ, ниже есть Слово Божіе въ естество, ни тѣмъ видима створена бысть тварь, ни видимъ ⁸⁷ есть Отецъ Сынови, ни выплътися есть Богъ въ чловѣче естество? нѣ вся тварь небесная и земная Сынъ Божій речеться.⁸⁸ Сеже ему изглаголавшю, и множайша къ симъ, ихже нелѣтъ намъ писати, ни вамъ слышати. Къ немуже възгласивше Святїи наши рекоша Отци: слыши Арію! безглавный звѣри, нечистый душе, оканьный чловѣче, новый Каине, вторый Іюдо, плѣтанный демоне, прельстный змю, церковный всѣми вѣдомый тати, необратный разбойниче, нераскаемый грѣшниче, неукротимый на Христова овчата волче, безбоязнный святыхъ вѣры разорителю, и хотящимъ спасти пакостьниче, Божій враже и сыну погыбели. Си отъ своего ума, а не отъ святыхъ книгъ извѣщаль еси, и глаголеши еже твое сердце умысли, а не еже Богъ Пророкомъ и Апостоломъ о своемъ Сыну вписати повелѣ; нѣ да увѣси и навькнеши о Христѣ, яко то есть Сынъ Божій, единъ сы отъ Троица, и нашего ради спасенія въ послѣдняя лѣта выплѣтися. Самъ Богъ Отецъ первое повѣдаеть о своемъ Сыну, яко присносущнѣ ему есть: и — щрева (изъ

⁸⁴ Богохулячи. В інш. список.: хулящени або хулу отрыгающе.

⁸⁵ Учити. В Збірн.: проповѣдати.

⁸⁶ В інш. список. замість отъ є тѣй (той); слід мабутъ читати: не отъ искони.

⁸⁷ В ориг.: видимъ; ни знаходиться в інших список.

⁸⁸ Правильнійше: наречеться.

чрева) бо, рече, преже деньница родихъ тя (Пс. 109,3). Вижь како роди; не таить отъ своихъ рабъ единосущнаго своего Сына роженія, о немже на Иерданѣ и Фаворѣ двократы послушествова глаголя: се есть Сынъ мой възлюбленный, о немже благоизволихъ (Мат. 3,17); а о твари не рече: родихъ ю, нъ Моисій тако въписа: и створи Богъ шестію ⁸⁹ день всю тварь видимую, елико на земли и елико на небеси. Пагыже о възчеловѣченіи Бога Слова Ангели послушествоваша къ пастыремъ глаголюще: слава въ вышнихъ Богу, на земли миръ, въ человекѣхъ благоволеніе; се бо вамъ благовъствуемъ ⁹⁰ радость велію, яже будетъ всѣмъ человекомъ, яко днесъ родися вамъ Христосъ Спасъ Сынъ Божій въ градъ Давидовъ (Лук. 2,14,10,11). Сихъже не злѣ не разумѣй,⁹¹ нъ добрѣ навькни, яко Сынъ есть Божій възплътился; о семъ бо и Еуангелистъ написалъ есть, рекый: искони бѣ Слово, и Богъ бѣ Слово, и Слово плоть бысть, и въселися въ ны, и видѣхомъ славу его, яко единочадаго отъ Отца, испълнь благодати и истины (Йо. 1,14). Такоже и Павель, посълъ Божій и учитель языкомъ, о Христѣ глаголетъ: велика есть благовѣрія тайна, Богъ явился въ плоти, оправдася въ Дусѣ, показася Ангеломъ, проповѣданъ бысть въ языкѣхъ, вѣрнъ бысть въ мѣрѣ възнесесе въ славу (1. Тим. 3,16). И си вся истина суть, вся бо отъ Бога повелѣна суть глаголати. О твоей же ереси самъ Святыи Духъ тѣмъже Апостоломъ прорече, егда призва въ Милитъ Ефесьскыя священники: вѣдите, рече, яко по отшъствіи ⁹² моемъ видуть въ вы вѣльци тяжьци, стада не щадяще Христова истѣргати ученикы въ слѣдъ себе; и пагы къ Томофею о васъже глаголетъ: яко въ послѣдняя времена отступятъ нѣціи отъ вѣры Христовы, наученіемъ демонскомъ и духомъ непріязниномъ лъжесловесници, лицемѣри, ихъже конецъ пагуба (1. Тим. 4,1-2). Да убо повинѣтесе толикомъ съвѣдителемъ, о възчеловѣченіи Сына Божія повѣдающемъ. Аще ли отъ Апостоль своя откланяете слухы, поне Пророкъ послушайте, преже глаголавшихъ о Христѣ, яко искони бѣ съ Богомъ Отцемъ, и вся тѣмъ быша, и како въ послѣдняя лѣта сниде на землю и съ человекы поживе. О семъ убо препрять тя Пророци, Святымъ Духомъ гласнѣ трубы повѣдающе: яко Христосъ есть Сынъ Божій, Богъ и человекъ и присно Богъ, сіяніе славы и образъ невидимаго Бога. Егоже възчеловѣченія дозряще ти святыи мужи, вси вельгласно къ намъ възпѣють: о благовѣщеніи посланаго

⁸⁹ В ориг. помилково: пятью день (Бит. 2,2).

⁹⁰ Чит., як в інш. списк.: благовъствуемъ.

⁹¹ В інш. рук.: не злѣ разумѣй.

⁹² В ориг.: по ошъствіи.

къ Дѣвѣй Ангела, и о зачатіи отъ Святаго Духа, о знаменіи звѣзды, ведъшій Персы къ рождшемуся Богу, о младенствѣ Ветъхаго денми, и о крещеніи его, очищающимъ грѣхы, о отверженіи ветъхаго закона, о преславныхъ его чудесѣхъ, о преданіи отъ ученика и за весь міръ умъртвѣи, о съшествіи въ адъ и въскресеніи отъ мъртвыхъ, о Святѣмъ Дусѣ, егоже дасть Апостоломъ, о възнесеніи его на небеса и о сѣдѣніи одесную Бога, и о вторѣмъ его пришествіи, егда придетъ судити міру и въздасть комуждо по дѣломъ его.

О сихъже всѣхъ препрѣша и посрамиша еретики, и прокльнѣше богохульника Арія, издринуша и ись церкви, и прославиша Ісуса Христа Сына Божія суца, и утвердиша церковь апостольскими заповѣдьми; научиша же вся вѣровати въ Святую Троицю единосущьну и нераздѣльну, Отца и Сына и Святаго Духа, и повелѣша поклонятися въ Троици единому Богу. Бысть же сій пьрвый Съборъ при Костянтинѣ святѣмъ Цари, въ 20. лѣто Царства его. И ть заточи Арія, хулившаго Христа Сына Божія; и възвратися болѣзнь на главу его, и на върхъ ему неправда его снидетъ (Пс. 7,17): тому бо, рече Господь, не будетъ прощенія ни въ сій вѣкъ ни въ будущій; нъ и сдѣ проклинаемъ есть, и тамо горцѣ мучимъ улютаеть.⁹³ Съборъ же Святыхъ Отець трій сътъ и осминадесяте освятиша и правдъновати повелѣша. Бяху же старѣйшины Събору мужи святіи чудотворци: Силвестръ Папа Римський, иже крещеніемъ Костянтина Царя отъ проказы очисти, и многа ина створи чудеса, Митрофанъ Патріярхъ Царяграда, иже слѣпцью очи словомъ отъвързе, и нѣкому молитвою проглаголати створи, Олександръ Архіепископъ Александрія, пророчьскымъ украшнь даромъ, Евъстаі й отъ Антіохія и Макарій отъ Іерусалима, Патріярха суца и знаменоносъца, Вить и Викентій, и съ Пафнотіемъ Николае, чьстныи Митрополити и чудотворьци, и иніи мнози святіи Епископи. Въ нихъже бѣ и богоблаженный Спиридонъ, имъже створи Богъ чудо въ Съборѣ: начьншо бо ему глаголати къ Философомъ, иже по Арії пряхуся, видѣша огонь изо усть его исходяць, и отъвргъшеся Арія, вѣроваша въ Святую Троицю, и быша Крестіане Божією благодатію. Да коея чести и похвалы не суть достойни велиціи си Христови Святители, тако подвизавъшеся по Христѣ, яко и Апостоли, и тогоже апостольскаго престола и вѣнъца сподобльшеся? О богоблаженіи Отци! правовѣрныя вѣры правителе вѣрніи, недремлющеи святія церкви стражеве, за нюже и до крѣве противу врагомъ брань постависте, не убоявъшеся Царь чловѣчьскаго страха, ни мучитель претящихъ обыцею смер-

⁹³ В Збірн.: горцѣ мучимъ есть люто; в інш. список. тільки: горцѣ мучимъ.

тію, ни пакыже временныя ради чьсти ослабѣвъше; не превратисте Господня слова, ни предасте на лъжи истины, нъ яко научени бысте отъ Апостоль, тако и поживте, яко начасте, тако и коньчасте; добріи Христова стада Пастыри, за неже и душу свою положили, не дадуце вълку къ агнецьмъ приблизитися, нъ на пажить Божія закона цѣлы и многоплодны упасъше, дондеже и въ ограду горняго Іерусалима жьзломъ вашего ученія допродали! О блаженіи Святители! богонасаженаго винограда добріи дѣлатели, отъ негоже всельственное искоренили тьрніе, богоразуміе въ вся челоувѣкы присадили, и олядѣвшюю грѣхы нашихъ сердець землю, Евангельскихъ словесъ раломъ въздѣлали! Вы есте рѣкы разумнаго рая, напоивъше міръ весь спасенаго ученія, и грѣховную скверну струями вашего наказанія омывающе! Земніи Ангели, Божію престолу присно предъстояще! мира всему міру, и благовѣрнымъ Княземъ нашимъ здравіе тѣлесомъ и душевнаго просите спасенія, и за вся Крестьяны прилежно Христу помолитесь. О богоблаженіи Архіереи! высоко парящии орлы, иже не у трупа, нъ у живаго тѣла Христова събирающеся, егоже ядъше, въ бесконьчныя вѣкы на небесѣхъ живете; мало потрудистесь на земли, и въ вся вѣкы въ небеснѣмъ почиваете Царствіи; органи Святаго Духа, вся вѣрныя душеполезными и спасеными наслажающе гласы; богоносніи облаци, иже чудотворными каплями одѣждающе вѣрныхъ сердца, и вся плодоносны покаяніемъ створили! Вы есте небориміи гради, вся къ вамъ прибѣгающая, спасъше; непоколеблеміи стълпи, къ нимъже приразивъше вси богохульніи еретици погыбоша! О богоблаженіи наши Учители! свѣтилници міру, наставници заблужшимъ, вожи душевными ослѣпшимъ очима, поручници кающихся спасенію, безмздыи врачеве, душамъ и тѣломъ богоученія цѣлители, избавители обидимымъ и сущимъ въ бѣдахъ скоріи помощници, отъ узъ раздрѣшители, кумиромъ раздршители и лъсти всякоя обличители! О богоблаженіи и преподобніи Святители! чистии съсуди, Божіе Слово въ собѣ носяще; красныя обители, въ нихъже Святая почиваетъ Троица; неувядающіи цвѣти райскаго сада, небснаго винограда красныя лѣторасли, благоплодная дресва, наслажающе вѣрныхъ душа же и сердца; премудріи ловьци, міръ весь богоразуміемъ обуюмъше, и полную церковную мрежу къ Христови привлекосте, достойну труда мзду пріяли есте; прославили есте на земли Христа Сына суца Божія, и ть прославилъ есть на небесѣхъ: славящая бо мя, рече, прославлю. Самъ бо Ісусъ Христосъ, яко фюники доброплодны въ мірскихъ удолахъ избралъ вы есть, и въ церквахъ дому своего посадилъ, на украшеніе апостольскаго престола, на утверженіе святыхъ вѣры, на поновленіе обетъшавшимъ грѣхомъ, на възведеніе падшимъся въ ересь, на исправленіе помятшимъся

въ съблазнѣхъ, на ищѣленіе недугующимъ въ законѣ, на укрѣпленіе борющимся по Христѣ, на порушаніе дьяволь сѣтій, на издрѣшеніе вязающимъ въ злобѣ, на сѣмѣреніе на ся враждующимъ, на извълченіе топящимся въ тѣлесныхъ похотьхъ, на спасеніе погыбающимъ безуміемъ, на пищу алчущимъ и нагымъ на одѣніе. И ина многа суть Святыхъ Отецъ нашихъ богоугодная исправленія и добрыя дѣтели, имъже самъ Господь Богъ свѣдитель и мздовъздатель. Мы же, грубы суще разумомъ и нищи словомъ, не лучину,⁹⁴ нъ щербопохваленіе вашему празнику списавше, молимся и мили дѣемъ, Святіи Патріярси, Архіепискупи, Епискупи, преподобніи Архіереи, пречистіи презвютери, и вси священіи праведніи учителя! пріимѣте наша худая словеса, акы Богъ двѣ мѣдници оная убогья вѣдовица; просите нашимъ душамъ отпуста грѣховъ; да и прочее лѣтъ живота нашего въ чистотѣ поживше, въ руцѣ Божіи своя душа предамы; и да отверзеть намъ небесная врата, и тамо сущихъ сподобить ны благъ, милостью и челоувѣколюбіемъ Господа Бога и Спаса нашего Ісусъ Христа, емуже слава, честь и держава и поклонаніе.

Х

ПОУЧЕНІЕ НА ПЯТИКОСТИИ

Присножадая Богъ нашего спасенія, въсхотѣ своимъ милосердіемъ обновити естество наше, грѣхъми суще обетшано, тѣмъ и въ нашу плоть истинно облечеса, хотя направити ноги наша на путь истинный; не тѣрпяше бо своего образа въ тлѣнье впадѣша зрѣти, егоже испѣрва въ райстѣй пицѣ владыку всей твари устроилъ бѣ, завѣстью же дьяволею прельщена. И волею за ны пострада, умертвья прегрѣшенія наша, и въскресъ изъ мертвыхъ, възиде пакы на небо, и сѣде одесную Отца, и въ 8. день днешній Святый Духъ присла, огньныя языки ученикомъ своимъ раздая, якоже бѣ имъ обѣщаль по въскресеніи своемъ, глаголя: въскожу къ Отцю моему и Отцю вашему (Ио. 20,17); уне бо есть вамъ да азъ иду; аще бо азъ не иду, Параклитъ не придетъ къ вамъ, еже есть Утѣшитель; аще ли иду (Ио. 16,7), то умолю Отца, иного Параклита дасть вамъ, и въ васъ будетъ Духъ истинный (Ио. 14,16,17), и тѣ научить вы, и въспомянетъ вся, елико азъ глаголахъ вамъ (Ио. 14,26). И въздвигъ руцѣ, благослови я (Лук. 24,50), и рече: шедѣше сядѣте въ Ерусалимѣ въкупѣ,

⁹⁴ В інш. рук.: не по чину.

дондеже облечетеся силою свыше (Лук. 24,49). И се рекъ предъ ними възнесесе на небо (Лук. 24,51). Днесъ же пріяша силу Святаго Духа Апостоли, и начаша глаголати всѣми языки, якоже Духъ даяше имъ провѣщати (Діян. 2,4), и шедъше проидоша весь ⁹⁵ міръ яко молнія (Езек. 21,16), учаще и наставляюще вся на разумъ Божій кождо языкомъ своимъ. Така — ти есть милость Божія на насъ и честь сего дне, яко не хочеть смерти грѣшникомъ, нъ паче обращенію и покаянію, рече бо самъ: не требують сдравіи врача, нъ болящїи; не придохъ бо призвать праведныхъ, нъ грѣшныхъ на покаяніе (Мр. 2,17; Лук. 5,32). Тѣмже и мы не лѣнимся, такого милостива имуще Владыку; нъ всяку злобу отвѣргъше отъ себе, зависть, клевету, студодѣяніе и все неподобное дѣяніе, и съ чистою свѣстью ⁹⁶ придемъ въ Божию церковь, и страхомъ въ ней стояще, просимъ отъ него отпуста грѣховъ и вѣчныя жизни, да достойни будемъ приступити къ пречистымъ тайнамъ тѣлу и крови Господни, тѣмъ достойни творить обещника небснаго Царствія. А иже не очищшесе прїемлють, то повинни суть огневи вѣчному; самъ бо рече Господь Богъ нашъ: ядый плоть мою и пья кровь мою, живъ будетъ въ вѣки (Йо. 6,54); и егоже съ вѣрою просите, дамъ вамъ (Мат. 21,22). То вси слышавше, братье, въспрянемъ, и не точю словомъ Крестыни нарицающесе, нъ подвигнемъ добрая дѣла стяжати: смѣреніе и любовь къ всѣмъ, кротость, пощеніе, то бо очищаетъ душу и тѣло и Ангеломъ равны стваряеть и на небо възводитъ; милостыню же беспрестани творите, та бо омываетъ вся прегрѣшенія отъ насъ и небсная врата отверзаетъ, и ярость Божию на кротость и на милость претваряеть; милостыни бо бесъ труда на небеса възводитъ, и съ дерзновеніемъ у престола Божія поставляеть: милостыни бо, рече, на судѣ хвалиться; и блажени милостиви, яко ти помиловани будутъ; и немилостивенъ судъ, не створшему милости. Тѣмже подвигнемъ богоугодная дѣла творити, тѣми бо дѣлы Сынове Божїи наречемъся, и сію жизнь добрѣ поживше и будущихъ благъ сподобимъся, съ всѣми отъ вѣка Богу угодившими, о Христѣ Ісусѣ Господѣ нашемъ, емуже слава и ныня и присно и въ вѣки вѣкомъ, аминь.

⁹⁵ Правильнїйше: весь (чит.: весь).

⁹⁶ Чит.: совѣстью.

СЛОВО О ПРЕМУДРОСТИ, ПРИТЧА

Первое, брате, коея мудросте ищещи? Господь рече: лучше есть искати кротости, нежели мудрости; кротость бо есть мати мудрости и разуму и помыслу благу и всѣмъ добрымъ дѣломъ. Да аще обрящещи порвое матерь, тогда мати дѣти къ себѣ привабить, и тебѣ будутъ братья, съ тоуже братьею обрящещи собѣ Отца, тоже ся Отець родиль отъ своего Отца преже всѣхъ вѣгъ, и пакы пришедъ въ послѣдняя лѣта, насъ породилъ святымъ крещеніемъ, и вѣрою сыны себѣ створи и облече ны въ чистыя и красныя одежа. Да аще будемъ разгнѣвали Отца, искалявше одежа крестыныя, ты же ми рци: кая искаляхомъ? и азъ ти отвѣщаю. Отгнахомъ отъ себе матерь, а мачеху пріяхомъ, ейже имя величанье, дѣти же ея суть: гордость, непокореніе, прекословье, презорьство, хула, клевета, зломыслье, гнѣвъ, вражда, пьянство, игры непріязнины и всякая злоба. Да аще хочещи матере ся лишити, а мачеху любити и ея дѣти, то съ тѣми обрящещи собѣ гордаго дьявола, вязящаго въ тмѣ кромѣшнѣй и въ огни негасимѣмъ, идѣже и ты будещи привязанъ съ нимъ. Аще не отженещи отъ себе мачехы и ея дѣтій, то не пріимещи матере съ дѣтми ея, то будеть ти послѣдняя горша первыхъ. Ты же ми рци: како могу пріяти матерь, а Отца разгнѣвивъ, а порты Хрестыныя искалявъ? азъ же тя, брате, научю: порты искаляныя измый, и тогда тя пріиметь Отець, и начнетъ тя любити паче первыя любве. Порты же суть: крещеніе, вѣра; а калъ: клевета, хула, осуженье, гнѣвъ, прекословье, сваръ, бой, зависть, вражда, злупоминанье, непокореніе, злосердіе, зліи помысли, смѣхотвореніе, и всяка игра бѣсовьскыя; таже пакы: запойство, рѣзоиманье, грабленье, разбой, татба, душегубство, потвори, поклепъ, вълхванія, чародѣянія, прелободѣянья, и всяка злоба; всего же того горѣе есть гордость, и еже есть всему тому мати. Аще пріиму матерь, реченую кротость, то чимъ могу искаляныя порты омыти? и азъ тя научю. Омыещи страхомъ Божиимъ, и вѣрою чистою, и смѣреніемъ, покаяніемъ, и молитвою, слезами, и постомъ, поклономъ, и милостынею, и любовію къ всѣмъ, миръ, въздержанье, терпѣнье, послушаніе добраго ученія, покоренье, бдѣнье,⁹⁷ трезвствомъ и всѣми добрыми дѣлы. Пачеже всего того лучше есть кротость добрая, еже есть всему добру мати. Да аще будещи послушливъ, и умякчиши землю сердечную, и пріимещи малое сѣмя, и

⁹⁷ Чит.: миромъ, въздержаньемъ, терпѣньемъ, послушаніемъ добраго ученія, покореньемъ, бдѣньемъ.

расплодиши въ собѣ много спасенаго жита, яко будетъ немочи въ душевнѣмъ дому всего того положить, нѣ инѣмъ будещи раздавая требующимъ тогоже: первое притчамъ разрѣшеніе книжнымъ, потомъ неразумнымъ словомъ разрѣшеніе, и всему писанью толкованье; таже обилья тѣлеснѣй кормли и здоровья, таже будущаго вѣка. Се есть спасеное жито, егоже, рече, очи не видѣста, ни уши слышаста, и на сердце чловѣку не взиде, еже уготова Богъ любящимъ его, о Христѣ Ісусѣ Господѣ нашемъ, емуже слава въ вѣкъ.

XII СЛОВО

Понеже тайна си не всѣми откровенна бысть, и многими чловѣкы неsvѣдома, но якоже Кирилъ Философъ рече: не того ради сътворени быхомъ, да ямы и пѣмъ и въ одежи различныя облечемся; но да угодимъ Богови и будущая и благая получимъ. Но понеже непытаніемъ божественныхъ Писаній заблудихомъ отъ истиннаго пути, ни помышляемъ, како ны есть постиль ⁹⁸ Богъ и създавъ, въ утробѣ матерній душу вложилъ, и паки и оттуду ны изведе. Егда убо, рече, всякъ младенецъ ⁹⁹ крещаемъ бываетъ, тогда посылается отъ Бога Ангель на храненіе въ все житіе чловѣческое; лукаваго сатаны аггель даемъ бываетъ, егда въ смыслъ, въ разумъ будетъ о всемъ добрѣ и о злѣ. Егдаже начнетъ въ правдѣ пребывать чловѣкъ, то пріемлетъ старѣйшинство надъ нимъ Божій Ангель, и съхраняетъ и отъ всякаго лукавства дьяволя въ ноци и во дни. Имать же съвѣщаніе въ себѣ душа та съ Ангеломъ, написаеть Ангель вся благая дѣла ея отъ юности и до старости. Егда паки начнетъ чловѣкъ пребывать въ злыхъ дѣлѣхъ, тогда пріемлетъ власть и старѣйшинство лукавый аггель сатанинъ надъ тіковымъ чловѣкомъ, и въ слѣдъ его ходя, вся грѣхы написаеть нощныя и дневныя; Ангель же Господень плачется таковаго чловѣка. Ащели покается, то пріиметъ Ангель Божій старѣйшинство и власть; тогда аггель сатанинъ плачется его. Пакыже суть мнози и не вѣрующе, ни послушати хотяще, яко испытанаема суть душа чловѣкомъ по смерти, егдаже исходить отъ тѣла. Понеже поставилъ есть Богъ испытанія 3 всякому чловѣку. Первое испытаніе, егда хочеть разлучитися душа отъ тѣлеси. Преже бо приидуть бѣси и представятъ ¹⁰⁰

⁹⁸ Мабуть: посвятилъ.

⁹⁹ В списк.: младецъ.

¹⁰⁰ В списк.: преставятъ.

ея вся дѣла, яже будетъ сѣгрѣшила ¹⁰¹ отъ юности и до старости; отвивающе харатейные свитки, и начнутъ обличати душу, исповѣдающе грѣхи ея, яже въ всемъ житіи сѣгрѣши, ркуще ей: ци забыла еси, яже сѣгрѣши въ всемъ житіи; но мы ихъ не забудомъ, и списахомъ ясно. Посемъ предстанеша два Анггела, посланная по душу отъ Бога. Егдаже узритъ ею душа, ужаснется, образъ весь и лѣпота и лице измѣнится, руцѣ и нозѣ ¹⁰² премолкнута и слуха съ нима, и языкъ молчаніемъ затворится, и будетъ весь уныль, и дряхль, и скорбень, и за симъ явится смерть. И тако, и нужею страшною душа отъ тѣлеси изидеть, ¹⁰³ и станетъ одержима душа, зрящи на свое тѣло; якоже бо кто ¹⁰⁴ изволокся изъ ризы своея, ¹⁰⁵ и потомъ сталъ бы, зря ея: тако станетъ душа на свое тѣло зрящи, отъ негоже изыде, умилно къ Анггеломъ взираючи, и видѣ дѣла своя предъ собою поставлена, или добрая, или злая, и яко въ всѣхъ извѣщаема. И посемъ вземши душу, понесутъ ю на въздухъ, къ второму испытанію, идѣже есть 20 мытарствъ, Богомъ поставлена на въздусѣхъ предъ враты небесными, га испытаніе всякой души, исходящей же отъ тѣлеси, грядущей къ небеси. 1. мытарство: оболганіе, елико будемъ лгали, отъ юности и до старости. 2. мытарство: оклеветаніе, елико человекъ оклеветахомъ. 3. мытарство: зависть, елико завидѣхомъ кому. 4. мытарство: иже когда будемъ гнѣвъ на кого долго имѣли. 5. мытарство: ярость съ гнѣвомъ, или на чада, или на рабы, или на всякого человекъ. 6. мытарство: гордость, елико разгордѣхомъ. 7. мытарство: буе слово, срамословіе, бестудная словеса и плясаніе, еже въ пиру, и на свадьбахъ, и въ павечерницахъ, и на играцахъ и на улицахъ. 8. мытарство: рѣзоиманіе и грабленіе, насилное мздоиманіе. 9. мытарство: иже тщеславіе ¹⁰⁶ когда сътворихомъ, хвалы ради и славы человекъскыя. 10. мытарство: златолюбіе и сребролюбіе. 11. мытарство: пьянство и запойство; и всѣ чаши наши изочтени суть отъ бѣсовъ въ запойствѣ. ¹⁰⁷ 12. мытарство: злопоминаніе, елико зло поминахомъ когда, глаголющи: не забуду ¹⁰⁸ ти ни до смерти. 13. мытарство: чародѣйство и волхованіе ¹⁰⁹ наузы. 14. мытарство: обьяденіе, и ран-

¹⁰¹ В список.: сѣгрѣшилъ.

¹⁰² В список.: нози.

¹⁰³ В список.: изиде.

¹⁰⁴ В список.: якоже бысть вто.

¹⁰⁵ В список.: своіеа.

¹⁰⁶ В список.: дщесловіе.

¹⁰⁷ В список.: взапойства.

¹⁰⁸ В список.: не забуди.

¹⁰⁹ В список.: волховани.

ное яденіе и питіе, отъ юности наша и до старости. 15. мытарство: всяка ересь, и вѣрують въ стрѣчу, въ чехъ, въ полазъ и въ птичьи граи, ворожю, и еже басни бають и въ гусли гудуть; и еже уніи блудъ творять. 16. мытарство: прелюбодѣяніе, еже мужи отъ женъ своихъ блудъ творять, а жены иже отъ своихъ мужъ съ чюжими мужи, или зъ деверми, или съ кумы а мужи съ ятровьми, или съ крестными сестрами, или съ близокими и съ кумами своими. 17. мытарство: убойство, и всякоя раны, или бьенія и рванія за власы до крове. 18. мытарство: тадба и всякое краденіе. 19. мытарство: всякъ блудъ, еже съ скотомъ и съ блудницами, иже ручной блудъ. 20. мытарство: скупость, немилосердіе. Сдѣ бо обличаютъ бѣси душу, аще будемъ коли брату досадили, или нищему, или изгнали изъ дому своего, или грозилися на кого: то ту обличающе ны бѣси, препирающе. Аще бо и вся заповѣди Божія ¹¹⁰ исправите, а будемъ немилостиви, и на нищія немилосердіи, или на рабы своя, не подавающа имъ доволнаго одѣнія, пища, дѣломъ же насиляюще, инѣми бѣдами: то о всѣхъ сихъ ¹¹¹ испытанама ¹¹² будетъ душа, истязанама отъ въздушныхъ бѣсовъ. Да ¹¹³ аще имать душа добрая дѣла, истинное покаянiе, о томъ испытующе вся си, преходить; и потомъ възсходитъ ¹¹⁴ въ врата небеснаа, радующеса, яко избывши лукавыхъ въздушныхъ бѣсовъ. И потомъ устрѣтають друзіи Ангели, посылаеми по душа инѣхъ человекъ, веселящеса, радуются о ней, яко ¹¹⁵ избѣже лукавныхъ бѣсовъ, и цѣлуютъ обнимающе. Потомъ принесена быша къ престолу Бога Вседержителя, и поклонитися подножію Господа; и потомъ предасть ю Михаилу, завѣща: иди, душу сію веди, и покажи ей обители святыхъ и небесныя полаты райскія, душа праведныхъ суцая въ рай, и душа грѣшныхъ суцая въ адѣ, и вся муки различныя, въ безднѣ суцая на муку грѣшныхъ, въ нихже имуть быти мучими въ день великій суда. И носима бываетъ преже по поднебесіи, ¹¹⁶ показатъ ей полаты святыхъ градъ, горній Іерусалимъ, егоже самъ Господь по възнесеніи ¹¹⁷ създа; потомъ внесома бываетъ ¹¹⁸ въ рай къ праведнымъ душамъ, и исходяще же душа праведны, и срѣтають обнимающе,

¹¹⁰ В список.: Божіиа.

¹¹¹ То о всѣхъ сихъ — ці слова взяті з книги « Златоустъ ».

¹¹² В список.: испытаному.

¹¹³ В список.: Да и.

¹¹⁴ В список.: възводитъ.

¹¹⁵ В список.: тільки: я.

¹¹⁶ В список.: преже поднебесіи.

¹¹⁷ В список.: по възнисіи.

¹¹⁸ В список.: биваетъ.

и цѣлуютъ ю; и потомъ сведеть ю въ пропасть, идѣже затворены суть душа грѣшныхъ отъ вѣка, показатъ ей мѣста, идѣже имъ мучитися, понеже мука далече міра есть на западѣ. Сиже вся мѣста обходитъ душа праведнаго за 40 дни, и потомъ внесома будетъ въ рай, мѣсто покойно до послѣдняго въскрешенія. Всѣхъ же грѣшныхъ душа, егда изиде изъ тѣлеси, предстануть ей аггели бѣсовьстіи, принесуть предъ ню вся ея сѣгрѣшенія, якоже будетъ сѣтворила отъ юности и до старости, написаны въ свитцѣхъ; и начнутъ, отвивающе, обличати ю. Да нелзѣ се ¹¹⁹ ихъ запрети, понеже лѣта, и мѣсяци, и времена, и дни, и часы и праздници съ памятью имуть исписаны, сѣгрѣшихомъ когда, или въ кое лѣто, и въ которы мѣсяць, или въ кое время и въ часъ, или въ который праздникъ, или до обѣда, или по обѣдѣхъ, или въ день и въ ночь. Да аще исповѣдалъ я будетъ отцу духовному, и каюся паки ся не възвратилъ къ нимъ будетъ, то обрѣтають я заглажены, понеже невидомъ заглажаетъ у нихъ Духъ Святыи; бѣси же вѣдають, яко истиннымъ поканіемъ загладишася, и скорбятъ, не уллучивше. Ащели будетъ утаилъ своя грѣхы, а не исповѣдалъ отцу, то не заглажены тѣхъ свитци обрѣтаются. Ащели будетъ исповѣдалъ отцу, отецъ же, дара дѣля, стыдяся не положилъ ему будетъ опитемъ за ты грѣхи, рекше на добрая дѣла не наказалъ, на молитвы, на поклоненіе, на постъ, на милостыню, на прочая добрая дѣтели не научилъ, ни въстягнулъ, дабы не сѣтворилъ зла, ни сѣгрѣшилъ; то таковаго грѣси не заглажены обрѣтаются въ свитцѣхъ ¹²⁰ бѣсовьскыхъ, но всѣ ясно съ памятью исписаны; то оба такова пріимета бесконечную муку, понеже онъ вѣдая грѣхи его, ¹²¹ не положилъ ему опитемъ за то, а сіи такоже вѣдають, изиска себѣ потаковника, и покаюся у таковаго, и оба осудишася. И потомъ въсхитима бываетъ душа лукавыми бѣсы, и бѣема лютѣ, не дадуци и ни до перваго мытарьства взити, и затворима бываетъ въ адѣ и въ тмѣ и въ сѣніи смертнѣй, идѣже душа грѣшныхъ отъ вѣка суть держими; ту сѣдятъ плачущеся, ожидающе дне великаго суднаго. Но на преже глаголанная взидемъ, понеже мнози съблажняются, ркуще: якоже нѣсть святыхъ на земли, и тако глаголюще мнози заблудившеся погибоша, и мнози иныя въ слабость введоша; они же слышаша, и на нихъ взирающе, сступишася съ истиннаго пути и заблудишася, послушающе таковыхъ невѣгласъ, понеже невѣдѣніе злое есть сѣгрѣшеніе.¹²² Ащели быша пытали Божіихъ Еуангелій и святыхъ книгъ, яже

¹¹⁹ Мабуть: нелзѣ ся.

¹²⁰ В список.: въ свѣтцѣхъ.

¹²¹ По слові: его дописане другою рукою: же, але воно зайве.

¹²² Так мабуть треба читати. В список.: невидѣніе злѣе есть сѣгрѣшеніе.

Божіи усты речены быша: не преїде родъ сїй, дондеже вся си будутъ; право глаголю вамъ, небо и земля мимо идеть, а словеса моя не имуть преїти, ни измѣнятся: се толкуя Лука Еуангелистъ, глаголетъ о святыхъ. Весь не преїдетъ ¹²³ родъ съ, не оскудѣють святїи праведнїи до скончанїя міру. Маттей Еуангелистъ такоже свидѣтельствуеть. Іоанъ Богословець такоже извѣстуетъ;¹²⁴ и Павелъ Апостоль рече: не вси убо умремъ; вси же ¹²⁵ измѣнимся въ мегновенїи ¹²⁶ ока, рекше вборзѣ. Егдаже вси челоуѣци изомрутъ, тогда останутся мнози праведници живи, храними Богомъ, не разлучившимся души съ тѣломъ. И ини мнози о семь прорекша; аще бо кто пытати въсхоцетъ о семь, то обряцетъ. И се уже видимъ конецъ міру приближающа, урокъ житїю скончавашеся, уже бо мало нашего живота и вѣка: вся же, яко Господь рече, испыташеся; встати имать языкъ на языкъ, Царство на Царство, и страна на страну, и Царь на Царя,¹²⁷ Князь на Князя, Епискупъ на Епискупа, чернець на черныца, и брать на брата, и будутъ глади и пагубы и труси по мѣстомъ: вся же та въ начало болѣземъ. По скончанїи же томъ солнце и мѣсяць померчета, небеса съвьются въ свитокъ, и силы небесныя явятся, и посемь Сынъ Божїй съ славою прїидетъ, хотя судити всему міру. Скончавшуся ¹²⁸ року житїя, оставшимъ жеся 3-емъ лѣтомъ седмыя тысящи, будетъ въ та 3 лѣта царство Антихристово; по скончанїи же ¹²⁹ 3 лѣтъ царства его, послеть Господь Михаила и Гавріила, вѣструбита въ рога овня, и въ мегновенїи ока въскреснутъ мертвіи; и праведници же въскреснутъ преже, свѣтлии по добродѣтели ихъ, послѣдиже грѣшници, омрачени по злымъ ихъ дѣломъ. Посемь огонь неугасимый потечеть отъ вѣстока до запада, поядая горы, и каменїе и древа, и море суцая,¹³⁰ твердь же яко бересто свергнется, и вся видимая суцїя вещи, развѣ челоуѣкъ, вся отъ ярости огненныя, яко воскъ истають, и згорить вся земля; и сквозь ити ¹³¹ сїй огонь неугасимый подобаеть всему челоуѣческому роду проити. Не будетъ гдѣ убѣжати и ни съкрытися, но будетъ болѣзнь и скорбь, не имущи ни единойаже утѣхи, пачеже грѣшнымъ непокаявшимся, ни единойа скорби

¹²³ В список.: Весь преїдетъ...

¹²⁴ Чит.: извѣстуетъ.

¹²⁵ Так в св. Письмі (Кор. I, 15,51-52), а в список.: и вси иже.

¹²⁶ В список.: въ мегновени.

¹²⁷ В список.: надъ Царя.

¹²⁸ В список.: скончавшеся.

¹²⁹ В список.: по скончанїи иже.

¹³⁰ Чит.: изсушая.

¹³¹ Так мабуть треба читати; в список.: и скозити.

умѣвшимъ о души своей, но точію въ покои и мнозѣй пищѣ и въ питіи, пачеже въ блудѣ пребывающе и ¹³² прелюбодѣянїи, и въ прочихъ инѣхъ грѣсѣхъ лѣта своя скончаша; да тѣмъ явится имъ ярость Божїя, полна гнѣва и яру, бѣду отмщенїя носящи; не явитьбося имъ, яко тремъ отрокомъ, хладъ: хладъ праведнымъ же, а не огонь. Въ сихже суть нѣкоторїи, мала имущи съгрѣшенїя, и неисправлена яко человекѣи, понеже есть Богъ единъ безъ грѣха, иже плоть взя нашего ради спасенїя, да самъ огнемъ искусивъ, оциститъ я, и просвѣтятся тѣлеса имъ, яко солнце по добродѣтели ихъ: праведнымъ даетъ свѣтъ, а грѣшнымъ же опаленїе и омраченїе. Прешедшимъ же ¹³³ имъ огненую сію рѣку, огненная си рѣка, по Божїю повелѣнью, послуживши, отшедши къ западу, учинится озеро огненное, на мученїе грѣшнымъ. Посемъ будетъ земля нова и равна, якоже бѣ искони, и бѣла паче снѣга; и потомъ повелѣнїемъ Божїимъ премѣнится, и будетъ яко золото, изидеть изъ нея трава и цвѣтїи многоразличнїи и неувядающїи никогдаже, понеже суть духовнїи; и посемъ възрастуть древа, не яко видимая си суще, но высокою и лѣпотою, величествомъ невъзможно есть изъглаголати усты человекѣскими, понеже суть духовна, о Христѣ Ісусѣ о Господѣ нашемъ.

XIII

ВО СВЯТУЮ ВЕЛИКУЮ СУБОТУ СЛОВО ИЖЪ ВО СВЯТЫХЪ ОТЦА
НАШЕГО КИРИЛА ЕПИСКОПА ТУРОВСКАГО О ПОГРЕБЕНІИ
ТЕЛЕСИ ГОСПОДА НАШЕГО ІИСУСА ХРИСТА И О ПЛАЧИ
ПРЕЧИСТОЙ БОГОРОДИЦЫ І О ІОСИФЕ, ИЖЕ ОТЪ АРАМАФІЯ
ПРИДЕ ВО ІЕРУСАЛИМЪ ¹³⁴

Благослови отче.

Възлюбленїи, кто возглаголетъ силы и чюдеса Господня, ¹³⁵ или кто можетъ извещати страсти его? Солнце бо виде Господоу Богу досажаемоу, свѣтъ свои помрачи, а луна звездами не сияше во время страсти Спасовы. Иосифъ же страшная видѣ въ твари ¹³⁶ чюдеса, страха исполнися и дивляшеся; и приде отъ Арамафія во Іерусалимъ и обрѣте тѣло Іисусово на

¹³² В список.: и пребывающе.

¹³³ В список.: пришедшимъ же.

¹³⁴ Гл. Лопарев, *ор. с.*, ст. 19-23.

¹³⁵ Пс. CV. 2.

¹³⁶ Рук: тварь.

крестѣ наго и прободенно висяще и Марію матеръ его со единымъ оученикомъ ту предстоящу ¹³⁷ и яже отъ болѣзни сердца горько рыдающе сице глаголаша: Тварь соболѣзнуеть ¹³⁸ ми, сыну, твое видяще без правды оумертьвеніе. Оувы мнѣ, чадо мое, свѣте, творче тваремъ, что нынѣ восплачю: заоушенія ли, или по плещамъ бѣнна, оузы же и темница, заплеванія святаго ти лица яжъ отъ безаконникъ за благая приять. Оувы мнѣ, сыне неповинный! како поруганъ бысть и на крестѣ смерть вкуси? Како ты терниемъ венчаша и ¹³⁹ желчи оцетомъ напоиша, пречистая ти ребра копиемъ прободоша? Оужасеся небо и земля трепещетъ иудейскаго не терпящи безаконнаго дръзновенія, солнце померче, камень распадеся, жидовское являющи безаконіе. Вижу тя, чадо мое любимое, на крестѣ нага висяща, бездушна и беззрачна, не имуща видѣнія, ни доброты, горко оуязвляюся душею. Чадо, не трюплю тебѣ бездушна зрѣти, хотѣла быхъ оумрети с тобою; радость бо мнѣ отселе никакожъ не прикоснется; свѣтъ бо мой и надежа и животъ сынъ и Богъ на древе оугасе. Гдѣ, ми чадо, иже древле Гавриль благовести, ижъ Сына и Бога нарицаше Спаса и творца миру, грехомъ потребителя. Нынѣ же тебѣ аки злодѣя зрю повѣшена среди двою разбоинику, мертва, копиемъ прободенна; сего ради горко изнемагаю и тужоу: хотѣла быхъ, чадо, с тобою оумрети: моя бо радость и веселие Сына и Бога лишена быхъ. Оувы мнѣ, Сыноу! о страннѣмъ ти ¹⁴⁰ рождестве тако ¹⁴¹ не болѣхъ, якожъ нынѣ оутробою растерзаюся, твое видяще тѣло пригвожденно ко древу твоему. Преславно бо рождество Иисусе, а нынѣ страшное твое оумершвеніе отъ ненасиянныя оутробы единъ проиде целы печати моего дѣвства соблюде, ¹⁴² матеръ мя своего воплощенія показа, а Дѣвою мя сохрани. Знаю твое, чадо, за Адама постраданіе, но рыдаю душевною обнята горестію, дивящеся твоего таинства глубине. Слыши, небо, и море с землею внушите моихъ словесъ рыданія! Се вашъ творецъ отъ священникъ състрасти приемлетъ, единъ праведникъ за грѣшники. Днесъ Симионово мя постиже прорицаніе: копие ми душу нынѣ проходитъ, видяще твое отъ воинъ ¹⁴³ поруганіе. Оувы мне, кого к рыданію призову, или с кѣмъ изолью потоки слезъ моихъ: вси бо ты оужыки и друзи оставиша, твоихъ, Христе, насладив-

¹³⁷ Рук.: предстояще.

¹³⁸ Рук.: в' болѣзнуеть.

¹³⁹ Рук.: ижъ.

¹⁴⁰ Рук.: страннѣ мати.

¹⁴¹ Рук.: како.

¹⁴² Рук.: соблюди.

¹⁴³ Рук.: и прорицаніе ко ходитъ видяще твое отъ воинъ.

шеся чудесь. Гдѣ ли 12 оученикъ? гдѣ ли верховніи апостоли? Ово ¹⁴⁴ бо тя лестію Фарисеомъ преда, а другіи страха ради жидовьскаго отвержеса с клятвою, аки не зная тебе творящеса. Но единая, Боже мой, раба твоя предстою ти со хранителемъ твоихъ словесъ, со возлюбленнымъ ти оученикомъ. Оувы мнѣ, Иисусе, драгое имя! Како стоитъ земля, чююще тя на себе на крестѣ висяща, иже на водахъ землю въ начатце основаль еси, слѣзца многи просвѣтилъ еси! Иосифъ же слышавъ горко рыдающе Марію, и приде к ней; она же, видевши его молебными глаголы вопиаше к нему: Подцися, благообразне Иосифе! иди къ Пилату, испроси сняти со креста тѣло оучителя твоего и моего Сына и Бога, подвигнися, причастниче Христову оученію, апостоле и обѣщаниче царствія, испроси тѣло бездушное, пригвожденное ко древу, прободеное в ребра, потычсися сугубаго ради венца, иже приимеша: честь и поклоненіе, а на небеси жизнь вѣчную. Оумилывъжеса Иосифъ плачевными глаголы и не оубояся Иосифъ Фарисейскаго страха и не пощадѣ живота своего да Христа приобрящеть: дерзновенно вниде к' Пилатоу и рече ему глаголя: Пилате, даи жъ ми тѣло страннаго оноу Иисуса распятаго между двема разбоиникомъ, оклеветаннаго отъ архиерѣи завистию и пороуганна отъ воинъ бес правды; даи же ми тѣло Иисусово, его жъ книжницы и Фарисеи царемъ имяноваху; даи жъ ми тѣло, о немже рече Каиява, яко тому единому за весь миръ оумрети; даи жъ ми тѣло сего распятаго, ему же восходящу въ Иерусалимъ, его жъ с вѣтми срѣтаху младенцы, глаголюще: Осанна, сыну Давидовъ, его жъ гласъ оуслыша адъ и отпусти душу Лазареву, четверодневна суца; даи жъ ми тѣло сего мертваго, его жъ мати не позна мужеска ложка — Дѣвою породы; даи жъ ми тѣло сего оумершаго: о немъ отецъ ¹⁴⁵ послушествоваше, въ Иердане крестящуся емоу, и глаголя гласъ: Сеи есть сынъ мой возлюбленный, о немъ же благоволихъ, ¹⁴⁶ и о немже духъ святый Исаиемъ глаголя, яко овца на заколеніе веденъ бысть ¹⁴⁷ отъ беззаконныхъ людей, и преданъ бысть на смерть; даи жъ ми, Пилате, тѣло Иисусово сняти со древа: оуже бо вамъ не польза в мертвомъ тѣле, оуже бо на немъ ¹⁴⁸ вся исполнишася пророчества се бо наше болѣзнь понесе законны пострада: раною бо его вси исцелихомъ. Оумоливъ же Иосифъ Пилата, и дасть тѣло Иосифу на погребеніе, яко жъ хошетъ. И купи плащаницоу и снятъ Иосифъ тѣло Иисусово со креста съ Никодимомъ и объ-

¹⁴⁴ Овъ?

¹⁴⁵ Рук.: отцы.

¹⁴⁶ Мат. III, 17.

¹⁴⁷ Ис. LIII, 7.

¹⁴⁸ Рук.: на нам.

виста тѣло Ісусово въ плащаницу, помазавше его миромъ. И вопияше глаголя сице Іосифъ со слезами плачася глаголаше: Солнце незаходимое, творче всѣмъ тваремъ, Господи, како пресвятемъ прикоснуся тѣлу твоему, неприкосновено сущу небеснымъ силамъ? Какою ли плащаницею объвию ты, повивающаго небо облакы, или кое миро возлию на святое твое тѣло, иже тебѣ дары со благоволеніемъ принесоша перьстїи царие і яко Богу поклони(ша)ся и прообразующе твое за весь миръ оумертвение. Кїя гробныя воспію пѣсни и ходу твоему Владыко, емоужъ в вышнихъ херувими не молчно гласы вопіють? како ли понесу ты на руку мою рукою ти вся здер(жа)щаго? Како ли положу ты в хоуды сеи гробъ, небесныи кругъ словомъ оутвердившаго, со отцемъ и с духомъ на херувимѣхъ почивающаго, — си бо вся волею претръпѣлъ еси: идеши бо Владыко во адъ да Адама со Евгою введеши в рай и прочая мертвеца с нимъ воскресиши силою своего Божества.¹⁴⁹ И прогласи Господь Іосифу: Чему несеши мя, а не поешы? И глагола Іосифъ: Что велиши, Господи, пѣти? И глагола Господь: Пой: Святыи Боже. И нача Іосифъ пѣти с Никодимомъ: Святы Боже, Святы Крѣпкіи, Святы Безсмертныи помилуй насъ. Тѣмъ же сицѣ възглаголаша: Погребу ты, Боже мои, яко наоученъ есмь святымъ твоимъ духомъ. И принесоша и положиша во гробѣ. Чистая жъ Дѣва плачущиася рече: Сладости мнѣ не прикоснется отселѣ никакоже: свѣтъ бо мой и радость моя во гробѣ заиде. О, жены мирносицы,¹⁵⁰ рыдайте горко и плачите со мною: се бо свѣтъ мой и вашъ оубьенъ бысть и гробу преданъ; нынѣ бо моего отчаянїя¹⁵¹ и радости и ве(се)лія, Сына и Бога лишена быхъ. Оувы мнѣ! болю сер(д)цемъ, солнце незаходяи, Боже превѣчныи, творче всѣмъ тваремъ, како во гробѣ заиде и не глаголеши и слова рабе твоеи, Слово Божїе? не оущедриши ли, Владыко, тебѣ рожшую? помышляю бо, яко ктому гласа твоего не оуслышу, ни доброты лица твоего не оузрю. Оуже бо заиде отъ очию моею Сыне мои, ни отъ гроба твоего, чадо мое, востану, ни слезъ преста¹⁵² точащи раба твоя. Оувы мнѣ, Сыну мои! почто мя едину остави? но иду с тобою в малыи гробъ твой; молю ти ся, Сыну мои, Боже мои, душевною язву исцѣли, Сыну, чадо мое, воскресни тридневно, якожъ обещаея самъ, престаи

¹⁴⁹ Вид. прб.: твоего Божества силою. Тѣмже сице възглашая: Погребу ты Боже мой милостиве якоже наученъ быхъ святымъ Духомъ, Святыи Боже, Святыи Крѣпкіи, Святыи Безсмертныи помилуй насъ: Принесше же положиша и во гробѣ и прива-лиша камень великъ къ дверемъ гробу. Чистая жъ...

¹⁵⁰ В прб. вид.: что стоите.

¹⁵¹ Вид.: чаянїя.

¹⁵² Вид.: престану.

ми болѣзни горькия и печаль на радость преложы; можешы, елико хошеши, аще и погребешя волюю. Господь в тайне рече: О, Мати моя! Како оутайся бездна щедротъ моихъ: тварь бо мою хотяи спасти ¹⁵³ и оумертвитися изволихъ, но воскресну въ 3 день, на небеси и на земли славимъ. Дѣвая жъ Мати, слышавше Господа рекъша, і иде во свояси, глаголюще: Воспою милосердие твое, Христе Боже нашъ, и кланяюся, Боже, милости твоеи, человѣколюбець, созданіе свое хотя спасти. Се изволи прияти, Христе Боже мой многомилостиве, долготрыпѣливе, о Христѣ Ісусѣ Господѣ нашемъ, ему жъ слава нынѣ и присно и во вѣкъ вѣкомъ, аминь.

¹⁵³ Вид.: тварь бо мою хотя спасти стражду. Мы же грѣшніи хвалимъ и славимъ Святую Троицу, Отца и Сына и Святаго Духа, нынѣ и присно и во вѣки вѣкомъ.

БЕЗІМЕННІ ПОУЧЕННЯ

I

НА ПЕРЕДПРАЗДЕНСТВО РІЗДВА ПР. БОГОРОДИЦИ

(7 сент.)¹

Да есте вѣдуще, братіе, яко весь день есть предпразньство Пресвятыя Владычицы нашей Богородицы, присно Дѣвья Марія; да сберетесе на вечернюю молитву и на оутреннюю и литургию. Тъ бо святъ день начаткъкъ нашему спасенію; въ тѣ бо день Господь Богъ нашъ прѣстоупившая заповѣдь Его и въ глоубину зольъ въпадшая и льстемъ порабощышаяся въсхотѣ снити за избавленіе наше и пакы бытиискую обновити, пославъ ангела своего благовѣстити праведному Акиму и Аньнѣ рожество пречистыя Богородица по плоти Господа нашего Иисуса Христа. Да и мы, братіе, чающе достойно сего дня, тщимся добрыми дѣлы просвѣтити свѣтильнигы своя: милостынею, вѣрою, любовью; тѣми бо душа и тѣло просвѣщается: вѣра же безъ дѣлъ мертва есть. Тѣмъ же бо подобно есть къ вѣрѣ милостыни стяжати съ любовью, — та бо на небо вноситъ и царствія двери отверзаетъ; милоуяй бо нища въ заемъ даетъ Богу. И пакы рече: милости хощу, а не жертвы. Не мимоидемъ пользы — ни алчна, ни нага, ни страньяна не минемъ, но приимемъ яко самого Христа съ любовью въ домъ свой; да ны пріиметь Христось Богъ нашъ тѣхъ моленіемъ въ вѣчное царство свое, еже уготова Богъ любящимъ Его, Ему же слава во вѣки вѣковъ.

II

ПЕРЕД ВОЗДВИЖЕННЯМ (13 сент.)

Да есте вѣдуще, братіе, яко сии день есть предпраздньство воздвиженію честнаго креста Христова, на немъ же пригвоздися Господь нашъ и прадѣдную клятвою потребы, еже свѣтомъ (совѣтомъ) дьяволимъ и

¹ Гл. «Памят. др. рус. цер. учт. лит.», вип. II, Спб., 1896.

вкусомъ древнимъ, имъ же испадохомъ исъ породы. То ради Владыка Господь нашъ, оумрщвляя страстное въкушение, на крестѣ пригвозди плоть, не вкушью горькаго вкуса, да безстрашьемъ ввести въ животное древо, Его же желающе, подвигнемся, братие, очистивше си душа и телеса, приступите къ животворящему кресту, поклонимся чистными устнами цѣловати; то бо оцѣщаетъ душа наша и тѣмъ недужи наша исцѣляютъ, и того бѣси бѣгають, тѣмъ адовная държава скроушися и царствие отверзеса всѣмъ вѣроу кланяющимся о Христѣ Исусѣ Господѣ.

III

ПЕРЕДПРАЗДЕНСТВО РІЗДВА ХРИСТОВОГО (24 дек.)

Да есте вѣдоуще, братие, яко вси і день постъ есть прѣдъ предпразднествомъ Господнимъ; того же ради постъ есть да съ говѣниемъ и чистою съберетися въ церковь въ 6-и часъ, гнѣвъ поправше, плтьскыя скверны очистившеся (оцѣтивше) и вся неподобная дѣла отвергше, да достойни боудемъ оустнами чистыми и сердцемъ непорочнымъ причаститесь тѣлѣ Бижьи, въ неже насъ дѣля облечеса обнища волею. Видя ны злобою грѣховною облѣчены и вѣороужены и дѣлы бестудными дяволю поработившеся, нъ не може насъ прѣврѣти въ толико зло впадъша, преклони небеса и сниде; бес порока и бес примѣси въ оутробоу чистоую дѣвичу вселися Слово Божие безначальное, плоть и челоувѣкъ бысть, соугоубъ естъствомъ чѣловѣцьскый родъ обновити хотя и въ первую породу ввѣсти, изъ нея же испали бяхомъ, послушавше врага, завистью прелгавъ прадѣда нашего Адама, первозданнаго челоувѣка, въ смертное житье вѣверже. Да того ради сниде къ намъ Сынъ Божий, безначальный, отъ отца безъ матере первое рождество имѣя, вѣторое же насъ дѣлма безъ отца изъ матери въплотися, его же снитию и въплочению (радоующеся) праздноуемъ въ память святыхъ Его (праотець и) прадѣдъ по плотскому (Его) рождествоу; мню же великаго Авраама, Исака и Якова, ихъ же имена апостоль поминаеть. и еще въ пророцѣхъ дивнаго Данила и три отрокы: Ания (Ананьи), Азарию, Мисаила, иже вѣроу, акы въ броня оболкшесе, ярость звѣрину оукротиша, вѣра бо съ чистотою сплетшися нетлѣнными вѣнцы оувязше (увязше) Христовы мученикы и праведникы, иже вѣроу і дылы добрыми друзи Богоу нарекошася. Се же ихъ (имъ) дѣла бяху: нагья одѣваху, странья приимахоу сироты помиловахоу: тѣмъ же и память ихъ свѣтла есть. Да и мы, братие, поревноуемъ тѣмъ и подвигнемся творити я (такое же творити), да боудемъ Богоу

друзи и сынове царствія Его. Тачи (тци) же бѣша и плотяни чловѣци же, яко же и мы, нѣ плотная оугодѣя възненавидѣша и оустроиша телеси своя не на питѣе, ни на спанѣе, нѣ на пощение и на бдѣніе и на покланіе присно. Тѣмъ поревновати достоитъ, а не татемъ и пьяницамъ, ни злодѣемъ, имъ же оуготована (естъ) моука съ дѣволомъ (дѣволомъ), отъ нея же избавитъ ны Господь Богъ.

IV

НА РІЗДВО ПРЕСВ. БОГОРОДИЦІ (8 сент.)

Приспѣ время, братіе, спасенію нашему. Се бо восія намъ, во тмѣ грѣховнѣй сѣдящимъ, селеніемъ мысленаго солнца Христа. Днесъ, братіе, всему миру радость восія; днесъ Адаму прадѣду внука и госпожа родившися и узы адовныя ослабляетъ; днесъ клятвѣ Еоужине потребленіе родися и мироу всемоу обновленіе; днесъ ветхая лествъ разорися, и новымъ людемъ новое всѣя благовѣщеніе. Женскимъ преступленіемъ испали бяхомъ ис породы (з раю) и паки женскимъ рождествомъ (Богоматери) взвращаемъ въ рай. Евгабо змиива свѣтъ (совѣтъ) пріяла бѣ, а си (Богоматерь) змиева оубилицю породы Христа, иже не терпя зрѣти насъ бестоудными дѣлеси порабощшася врагу, нѣ преклонъ небеса, яко щедръ сииде на възисканіе наше благоволеніемъ родителя и осѣненіемъ святаго Духа, якоже Лука евангелистъ послоушествуетъ: и тако вселися Богъ, вышняго ипостасная прѣмоудрость Сынъ Божии, иже со отцемъ единосущенъ есть и съ пресвятымъ Духомъ славимъ и бысть вкупѣ Богъ и чловѣкъ, да чловѣка спасетъ. Не бѣ бо тако чловѣку спастися, аще не бы отъ самого Творца обновленіе пріялъ, тъ (Господь) бо нѣмоци наша пріялъ и болѣзни понесе, и нищъ быти насъ ради изволи; страннѣ же и пороуганъ, да ны нищетою своею обогатитъ. Да егда видимъ, братіе, нища ли, нага ли, алчѣна ли, странна ли и отъидемъ не сотворше (имъ) никоего же добра: да вѣсть, яко самого Христа презряще минухомъ и себѣ лишихомъ вѣчныхъ благъ. Не свое каждо иматъ кто ли даетъ, но Божие даетъ; да понѣ отъ своего ему дадимъ довольное; не проситъ бо отъ насъ имѣнія, ни иногo тяжка, но пища и одежда, хотя маломъ избыткомъ приобрѣсти. Не мщайте же сами себѣ, възлюбленіи, глаголетъ бо пророкъ: отъ лица Божия глаголема мзда есть; да азъ въздамъ, глаголетъ Господь. И паки Павелъ, убуждаетъ ны глаголя (Еф. 7,18): не оупивайтесь виномъ, въ немъ же несть спасенія; но паче наполняйтесь Духомъ святымъ, глаголюще въ псалмѣхъ и пѣснѣхъ духовныхъ;

и паки въсызая отъ гнѣва глаголетъ: гнѣвайтесь, а не согрѣшайте, солнце да не зайдетъ о гнѣвѣ вашемъ, не дадете мѣста гнѣву. Тѣмъ же, вся покоряюще подъ нозѣ, добротою препояшѣтеся, любовию и кротостию, чистотою и трезвѣниемъ, милостынею: та бо покрываетъ множество грѣховъ.

V

НА ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА (14 сент.)

Днесъ, братие, крестъ пречистый вадвижется, разрѣшая прегрѣшенія наша и всяко лѣто обновляя въздвиженемъ своимъ и обѣтшавшая грѣхомъ сердца наша претварая; тѣмъ бо святымъ крестомъ искуплены быхомъ отъ козни вражыя; на томъ пригвозди Господь Богъ нашъ роукописание грѣха нашего; на томъ бо оумъртви вся прегрѣшенья и соблажненія наша; того же дасть намъ Владыко Господь оружье на противнаго врага; тѣмъ смерть оумъртвися и адъ разруши; тѣмъ Адамъ оумъртвенный древле (паки) обновися и Евга отъ клятвы свободися. Древнимъ вкоусомъ бѣ испаль изъ рая древле и древнихъ (древомъ) паки крестомъ си вселися въ рай; того бо видѣвши смерть встрѣгета (страхомъ) пусти яже бѣ пожерла древле отъ перваго Адама до Того, иже ся на немъ пригвозди; то (онъ) бо есть наша побѣда, то бо есть оружье наше на противнаго; тѣмъ знаменуещая, неуобоимъся видимаго же и невидимаго врага; то бо есть исцѣлитель страстямъ нашимъ; то бо есть насыщающая вѣрою сердца наша безъ труда, то бо есть хранитель всѣмъ крестьяномъ и кормитель знаменаемымъ (крестомъ) и тѣмъ все тѣло и брашно наше, спасаетъ). Тѣмъ же, братие, того святаго креста со страхомъ цѣлоующе и кланяющаяся ему, отвѣраемъ отъ себѣ всякоу злобу, ярость и гнѣвъ, клевету, лихоимание и студодѣяние, пьянство, (да) вся та дьяволоу повѣргъше, възлюбимъ кротость, трезвение, нищелюбие, страннопріятіе, пощенье, чистоту; то есть ангельское житіе; тою бо вси правовѣрнии спасаются; тоу чистоту и подобная дѣла възлюбимъ, да будемъ сынове Вышнему и причастники царствію Его, славяще Святую Троицу, Отца и Сына.

VI

ПОУЧЕННЯ НА ПОКРОВ ПРЕСВ. БОГОРОДИЦІ (1 октоб.)

Страшное и чудное видѣніе честною (честною) старцю (святителю) Андрѣя и Епифанія, како видѣста на въздусѣ святую Богородицу, пришедшую въ Влахернскую святую церковь, со ангелы (архангелы) и съ

предтечу и съ богословцемъ Иоанномъ и съ инѣми многими святыми. Народу стоящую въ церкви видѣста молящюся съ слезами къ Сыну си (Своему) за весь миръ. И глагола Андрѣй къ Епифанови: видѣши ли Царицу и Госпожу всѣхъ за весь миръ молящюся? Онъ же рече: вижу, отче. И, покрывшимся (покрывшися) честнымъ (святымъ своимъ) омофоромъ, свѣтящимся паче електора люди суцая въ церкви. Се оубо егда слыша, помышляхъ, како страшное и милосердное (се) видѣние, паче же надѣянье и заступление наше бысть безъ праздника. Надѣя же ся (азъ), Владычице, на милосердная Твоя словеса, еже къ Сыну, въ молитвѣ рече: « Царю Небесный, прими всякаго челоуѣка, славящаго Тя и призывающаго имя Твое и всяко мѣсто (на всякомъ мѣстѣ), идеже бываетъ память имени Моего, освяти мѣсто (оно) и прослави прославляюща Тя, именовъ Моимъ, приѣмля ихъ всяку молитву и обѣтъ ». Тѣмъ словесемъ надѣяся вѣсхотѣхъ, да не безъ праздника останеть святыи покровъ Твой, Благая (Блаженная), но яко же Ты хоцещи оукрасити честный (свой) праздыникъ покрова Твоего, всемилостивая, оукраси, да и прославляющии Тя возвеселятся, видяци многоименнѣ (многоименныя) Твоя праздыники сияюща, и яко же тамо суцая народы (въ церкви) милостивно покры, тако же и насъ грѣшныхъ рабъ Твоихъ покрыи кровомъ крилу (милости) Твоею, низлагаючи свѣты же и думы помышляющихъ на ны злая, спаси ны по милости Сына Твоего и Твоей и во съ (въ сии) вѣкъ и въ будущи и вся притекающая къ Твоему крову со страхомъ и вѣрою надѣющася на Тя, скорое наше заступление и помощи. Оуставижеся таковыи праздыникъ праздыновати мѣсяца октября въ 1 день на память святаго (апостола) Анание, во славу Отца и Сына и св. Духа.

VII

ПОУЧЕННЯ НА ЗАЧАТТЯ ПРЕСВ. БОГОРОДИЦИ (9 груд.)

Возлюбленни, днесъ спасенію нашему начатокъ зачинается и плодится во утробѣ праведныя Анны, по благовѣщенію Архангелову, внука Иессея праведнаго, отъ колѣна Давыдова. Сею бо разрѣшишася узы Адамовы. Сею мѣръ отъ лсти свободися. О сей убо радовахуся пророцы, чающе отъ Нея родитися Господу нашему Иисусу Христу. Да есте вѣдуще, возлюбленни, яко днесъ празднуемъ зачатіе Господи нашей Пречистия Владычицы Богородицы. Тѣмъ же къ церкви Ея радостно тедемъ, на молитвѣ со страхомъ стоимъ, и отверземъ двери небеснаго чертога бдѣніемъ и молитвами, и милостынею, и постомъ украсимся и тако проводимъ честно, съ радостію празднующе честное зачатіе Пречистыя Господи Богородицы.

Та бо непрестанно за ны молитъ Сына своего и Бога нашего. Не токмо сами ядуще и піюще, но и убогія милующе, и алчющія насыщающе, жадныя напоюще, нагія одѣвающе, яко же рече Господь: Будите милостиви, яко же и Отець вашъ небесный милостивъ есть. Подражаемъ убо оны мудрыя дѣвы, имъ же рече Господь: внидите въ небесный чертогъ, яко странна суца видѣвши помилоставе, и алчна накормисте, и жадна напоисте: еда братіе (не) Самого Христа накормиша, или напоиша, тѣмъ же царства небснаго сподобишася; но ходящія въ мірѣ семь и просящія во имя Господне. Молю вы, убѣжимъ огня и геенны, и напраснаго суда. Не вѣмы бо, въ кій часъ душа отъ тѣла разлучится, еда ядуци, или піюще, или ходяци, или сѣдяци. Тѣмъ же имѣемъ на всякъ часъ покаяніе, милостыню, кротость, воздержаніе: и тако умолимъ Владыку Христа, могущаго насъ помилovati. Помянемъ великаго пастыря Златоустаго, якоже рече: О чада, сія васъ дѣля сотворенна суть, а не вы сихъ дѣля. Не отвращайтесь отъ церкви, ни на пустошная поучайтесь, да не наполнится васъ геенна, со отпадшими славы Господни. Тѣмъ же, возлюбленная братія, убѣдимся на молитву всегда, съ чистотою къ церкви ити, на всякій празникъ Господа нашего Иисуса Христа, и Пречистыя Его Матере, Владычицы нашея Богородицы, да сподобимся слышать гласа его: приидите благословенніи Отца моего, наслѣдуйте уготованное вамъ царство. Ему же слава, нынѣ и присно, и во вѣки вѣковъ.

VIII

НА РІЗДВО (25 груд.)

Приступите, братіе и сынове, да скажемъ вамъ (скажу вы) разоумно сілоу и честь дня сего, въ (во) иже посещение бысть (и) избавленье роду человѣческому, впадшему въ прелесть дьяволу, въ истлѣніе, преступлениемъ заповѣди Божия, яко же положена въ рай древле, завистью дьяволею; невъздержаніемъ отпадъ славы Божия и пици райскыя лишенъ бывъ, въ тлѣнѣмъ и смертнѣмъ житія сы ради насъ; яко видѣ ны дьяволь отпадша славы Божия и нача многими козньми блазнити челоуѣкы, хотя оукрасти отъ Бога: разбой, татѣбами, клеветами, блудомъ, требами всѣми злыми, дабы ны соувражники Богоу сотворилъ. Нъ милостивый Господь Богъ нашъ, не терпя зрѣти насъ въ толико зло впадша, ни забы дѣла роукоу своею, нъ преклонъ небеса и сниде на избавленье наше, и въ плоть нашу облѣчеся, хотяи ны обожити своимъ Божествомъ, и пеленами повится, яко младенець, мѣглою землю повивая, и въ яслехъ скотыяхъ възлечь, яко младенець почивая на рамну Хѣровимьску

воину, да избавить ны отъ скотскаго жития. Сего ради бысть нынѣ видимъ несозданный въ создание свое вмѣстися, неосязанный осязанъ бываетъ, сынъ дѣвичь (Божій) сынъ человѣчь бысть, но свершенъ бысть человѣкъ; не отложь Божества своего, плотью скрывъ Божество, сице на исканіе наше и обрѣте заблужшую овчу на рамо воспримъ ко отцю Своему принесе, сиричь человѣкъ (чловѣць) съставъ, иже бѣ поглотилъ дьяволь, и на радость призва ангельскія силы, глаголя: радуйтесь съ мною, яко обрѣтохъ овчу погыбшую (погыбшее овча). Тѣмъ же и мы, братие, должны есмы почитити Его съшествіе и заповѣди Его присно блюсти (сблюсти) любовію другъ друга тщащеса, яко же и самъ, написавъ (законъ), предасть намъ рекъ: не оукради, не уби, прелюбы не створи, лживъ послоухъ не боуди, чти отца своего и матеръ и възлюби ближняго своего яко и самъ ся, — не иже есть по роду ближнии, но всякаго живущаго по вѣрѣ Христовѣ: алчнаго питающе, нагаго одѣвающе, Божія рабы честно творяще: ти бо бдятъ о душахъ нашихъ, къ церкви тщащеса ночь и день; тоу бо очищася (очищаемся) отъ грѣха, трезвящеса отиноудъ, съ чистою свѣстью пристоупимъ къ тѣлоу Божию и крови, не имоуще вражды ни на комъ же (ни на кого же), не лицемъ любящеса, нъ срдцемъ другъ друга чтяще (чтуще), да боудете сынове Вышняго и причастници небесному царствію, въ неже позываетъ ны (позывая ны пришелъ есть) Христосъ истинный Богъ нашъ, сынъ Божии, соуюубъ естествомъ и равно славимъ въ Троици.

КІНЕЦЬ

З М І С Т

<i>Вступ</i>	5
<i>Передмова</i>	7
I. Основи розвитку української домонгольської проповіді	9
« Чорноморська » культура	9
Візантійська культура	11
Старохристиянська (патристична) грецька проповідь	14
Візантійська проповідь	15
Болгарська проповідь	16
Культурний рівень на Україні	17
Огляд українського перекладного письменства	21
II. Перші українські проповідники	26
Загальний погляд на українську проповідь домонгольської доби	26
Лука Жидята	29
Теодосій Печерський	33
Джерела	33
Життєпис	33
Поучення Теодосія	34
Загальна характеристика поучень	36
Зміст поучень	37
Розгляд поучень	41
Митрополит Іларіон	45
Джерела	45
Авторство	46
Життєпис Іларіона	47
Зміст « Слова »	48
Будова « Слова »	50
Впливи	52
Стиль « Слова »	53

Як оцінюють « Слово » історики літератури?	56
До кого виголосив Іларіон своє « Слово »	58
Іларіон про свою сучасність	58
Патріотизм Іларіона	60
Вплив Іларіона на інших письменників	60
Клим Смолятич	61
Життєпис	61
Твори	62
Оцінка поучень	62
Патріотизм і сучасність в поученнях Кліма Смолятича	64
Кирило Турівський	66
Життєпис	66
Твори	67
Теми поучень	68
Зміст поучень	69
Будова поучень	71
Стиль поучень	72
Характеристика Слів	72
Впливи	73
Кирило Турівський про сучасність	75
Голоси критиків	76
Безіменні поучення	77
Поучення Луки Жидяти	81
Поучення Теодосія Печерського	83
Слово митр. Іларіона	102
Поучення Кліма Смолятича	119
Слова Кирила Турівського	124
Безіменні Поучення	179

17. «Обнова» Організація Української Католицької Університетської молоді, Академічних товариств і її статуту. (De organizatione ucrainicae catholicae iuventutis universitariae, academicarum societatum eorumque statutis expositione). Рим 1967, стор. 35. Doll. 2.
18. Проф. д-р Олекса Горбач, *Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Епіфанія Славинецького*. (De manuscripto primi ucraino-latini vocabularii Arsenii Korec'kuj-Satanovs'kuj et Eriphanii Slavynec'kuj typis nunc mandato). Рим 1968, стор. 335 Doll. 6.
19. О. проф. д-р Ісидор Нагаєвський, *Історія Римських Вселенських Архисреїв*, частина II. (Historia Romanorum Catholicorum Pontificum, pars II). Рим 1967. стор. 600. Doll. 10.
20. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. Іван Яцків, том I. (Card. Josephus, Opera omnia, collegerunt Johannes Choma et Johannes Jackiw, vol. I). Рим, 1968, стор. 423. Doll. 10.
21. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. Іван Яцків, том II. (Card. Josephus, Opera omnia, collegerunt Johannes Choma et Johannes Jackiw, vol. II). Рим, 1969, стор. 316. Doll. 10.
22. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. д-р Юрій Федорів, том III-IV. (Card. Josephus, Opera omnia, collegerunt Johannes Choma et Georgius Fedoriw, vol. III-IV). Рим 1970, стор. 950. Doll. 20.
23. Кард. Йосиф, *Твори*, зібрали о. проф. д-р Іван Хома і о. д-р Юрій Федорів, том V. (Card. Josephus, Opera omnia, collegerunt Johannes Choma et Georgius Fedoriw, vol. V). Рим 1971 стор. 416. Doll. 10.
24. DR. EUGENIUS KAMINSKYJ, De potestate Metropolitanorum Kioviensium-Halicensium, (a. 1596-1805), Romae 1969, p. 180. Doll. 6.
25. JULIUS KUBINYI, S.T.D. The History of Prjašiv Eparchy, Rome, 1970, p. 216. Doll. 5.
26. Проф. д-р Михайло Соневицький *Історія грецької літератури*, I том (Litterarum graecarum historia, vol. I) Рим 1970, стор. XIV + 679, Doll. 15.
27. *Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постання і діяльності 1963-1968*. (De Ucrainorum catholica Universitate S. Clementis Papae primo quinquennio peracto suae originis et activitatis enarratio) Рим 1969, стор. 290 Doll. 6.
28. Д-р Павло Сениця, *Світильник істини*. Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові (1928-1944). Торонто-Чикаго 1974, стор. 1010.